

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ:339.92(574+5)(043.3)

Қолжазба құқығында

СЕРИЕВА ЖАНАРА АЛИМХАНОВНА

**Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық
ынтымақтастығы**

8D04101 – Әлемдік экономика

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілер:
Экономика ғылымдарының кандидаты,
доцент м.а. Медуханова Л.А.
Шетелдік ғылыми кеңесші:
Джанкарло Коро
Қолданбалы экономика профессоры
Ка' Фоскари университеті, Венеция (Италия)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	3
КІРІСПЕ.....	4
1 АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	13
1.1 Аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың теориялары.....	13
1.2 Халықаралық сауданың қазіргі заманғы теоретикалық тұжырымдамалары және аймақтық сауда ерекшеліктері.....	20
1.3 Халықаралық инвестициялық ынтымақтастықтың теориялық негіздері.....	27
1.4 Қазақстанның Орталық Азияда елдерімен экономикалық ынтымақтастығының алғышарттары және экономикалық қатынастарын реттейтін нормативтік-құқықтық базасы.....	30
2 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ ТАЛДАУ	41
2.1 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен екіжақты сауда қатынастарының динамикасы және құрылымдық ерекшеліктері.....	41
2.2 Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық сауда байланыстарының параметрлік талдауы және модельдік бағалануы..	63
2.3 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен инвестициялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы және даму үрдістері.....	86
3 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	101
3.1 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда – экономикалық қатынастарының гравитациялық моделі.....	101
3.2 Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық жақындасуының институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктері.....	115
3.3 Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық одақты құру мүмкіндіктері мен перспектива.....	131
ҚОРЫТЫНДЫ.....	148
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	152

ҚЫСҚАРТУЛАР МЕН БЕЛГІЛЕУЛЕР

БҰҰ	Біріккен Ұлттар Ұйымы
БК	Біріккен кәсіпорын
ДСҰ (WTO)	Дүниежүзілік сауда ұйымы
ЕАЭО	Еуразиялық экономикалық одақ
ЕО	Еуропалық Одақ
ЕЭА	Еуразиялық экономикалық аймақ
ЖІӨ	Жалпы ішкі өнім
КСРО	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ОААЭЫ (CAREC)	Орталық Азияның аймақтық экономикалық ынтымақтастығы
ОАЭҚ	Орталық Азиялық экономикалық қауымдастық
ОАЫ	Орталық Азия Ынтымақтастығы
ЭЫДҰ (OECD)	Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы
ҚР	Қазақстан Республикасы
ТДМ	Тұрақты даму мақсаттары
ТМД	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ТШИ	Тікелей шетелдік инвестициялар
ХВҚ (IMF)	Халықаралық валюта қоры
ШОБ	Шағын және орта бизнес
ШЫҰ	Шанхай ынтымақтастық ұйымы
ARMA	Autoregressive Moving Average (автокорреляциялық жылжымалы орта)
ARIMA	Autoregressive Integrated Moving Average (авторегрессиялық біріктірілген жылжымалы орта)
CAGR	Compound Annual Growth Rate (күрделі жылдық өсім қарқыны)
BRI	Belt and Road Initiative (Бір белдеу, бір жол)
WB	World Bank (Дүниежүзілік банк)
UN	United Nations (БҰҰ)
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development (Сауда және даму жөніндегі БҰҰ конференциясы)
GDP	Gross Domestic Product (ЖІӨ)
FDI	Foreign Direct Investment (Тікелей шетелдік инвестициялар)
FE	Fixed Effects (тұрақты әсерлер моделі)
RE	Random Effects (кездейсоқ әсерлер моделі)
OLS	Ordinary Least Squares (ең кіші квадраттар әдісі)

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығы қазіргі кезеңде аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Өзара экономикалық тәуекелділікті күшейтудің және ұлттық экономиканы әртараптандырудың маңызды бағыттарының бірі болып отыр. Өзбекстан, Қызғызстан, Тәжікстан мен Түрікменстан Қазақстанның дәстүрлі әрі стратегиялық серіктестігі ретінде аймақтық экономикалық жүйеде ерекше орын алады.

Қазақстанның Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2024 жылғы 16 мамырда өткен Орталық Азия елдерінің Қауіпсіздік кеңесі хатшыларымен кездесуінде аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастықты нығайту керектігін айтып өтті. Көлік-логистикалық инфрақұрылымды жетілдіру және сыртқы сауда құрылымын әртараптандыру мәселелерін басым бағыт ретінде атап көрсетті [1]. Мемлекет басшысы көрсеткен басымдықтар аймақтық экономикалық ынтымақтастықты тереңдетудің стратегиялық негізін құрайды.

Орталық Азия мемлекеттері 2025-2027 жылдарға арналған жол картасын дайындады. Көлік дәліздерін дамыту, өндірістік кооперацияны кеңейту және сауды рәсімдерін жеңілдеті бақытында шараларды іске асыруды қолға алды.

Аталған аймақ елдерінің ерекшелігі теңізге тікелей шығу мүмкіндігі жоқ. Осындай географиялық орналасу экспорттық шығындарды 20-30%-ға арттыруына алып келеді. Сонымен қатар сыртқы нарықтарға қол жетімділікті төмендетеді.

Бұл бағыт Біріккен Ұлттар Ұйымының Тұрақты даму мақсаттарының (ТДМ) 9-мақсатымен (инфрақұрылымды дамыту, инклюзивті индустриаландыруды ілгерлету және инновацияны қолдау) тікелей байланысты [2]. Осы мақсат негізінде Орталық Азияны оқшауланған кеңістіктен Еуропа, Қытай және Оңтүстік Азия нарықтарын байланыстыратын транзиттік көпірге айналдыруға мүмкіндік береді.

Жаһандық экономикалық жүйедегі құрылымдық өзгерістер жағдайында аймақтың геоэкономикалық маңызы артып келеді. Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің арасындағы экономикалық ынтымақтастықты кешенді ғылыми талдау экономикалық саясаттың тиімді құралдарын анықтауға, даму стратегияларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан қарастырылып отырған зерттеу бағыты жоғары ғылыми маңызға ие.

Зерттеу жұмысының нысаны Қазақстан мен Орталық Азия елдері (Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан) арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың қалыптасу және даму үдерістері болып табылады. Аталған нысан аймақтық деңгейдегі сауда-экономикалық байланыстарды, инвестициялық қатынасты және институционалдық механизмдерін қамтитын кешенді жүйе ретінде қарастырылады.

Зерттеу жұмысының пәні

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастығына әсер ететін факторлар жүйесі. Олардың өзара байланысы,

ықпал ету дәрежесі және экономикалық қатынастар барысында қалыптасатын құрылымдық ерекшеліктер мен шектеулер құрайды. Сонымен қатар пән шеңберінде сауда ағындарының динамикасы, инвестициялық белсенділік және институционалдық орта сапасының өзара тәуелділігі зерттеледі.

Зерттеу жұмысының мақсаты

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын кешенді талдау, сауда және инвестициялық байланыстарды бағалау. Сонымен қатар тиімді даму бағыттарын ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Зерттеу міндеттері

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі өзара байланысты ғылыми міндеттер жүйесі қалыптастырылды:

- аймақтық экономикалық ынтымақтастық теорияларының эволюциясын жүйелеп, олардың Орталық Азия аймағына қолданбалы релеванттылығын бағалау;

- халықаралық сауда мен инвестиция теорияларын синтездеу арқылы аймақтық экономикалық байланыстарды түсіндіретін теориялық негіз қалыптастыру;

- Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың қалыптасу алғышарттарын және оны реттейтін нормативтік-құқықтық ортаны құрылымдық талдау;

- екіжақты сауда қатынастарының динамикасын кешенді бағалау;

- эконометрикалық әдістерді (панельдік модельдер, уақыттық қатарлар) қолдану арқылы сауда көлеміне әсер ететін негізгі факторларды сандық тұрғыдан анықтау;

- модельдеу нәтижелері негізінде аймақтық сауда байланыстарының даму сценарийлерін ғылыми тұрғыдан негіздеу;

- Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың құрылымын, бағыттарын және динамикасын талдау;

- гравитациялық модель элементтерін пайдалана отырып, «экономикалық қашықтық», нарық көлемі және инфрақұрылым сапасының сауда ағындарына әсерін бағалау;

- аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктерін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу;

- Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың даму перспективаларын айқындау.

Бұл міндеттерді шешу Орталық Азиядағы экономикалық ынтымақтастықтың заңдылықтарын және құрылымдық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің деректік қоры оның ғылыми сенімділігін қамтамасыз ететін көп деңгейлі дереккөздер жүйесіне негізделді.

Бірінші деректер тобы Қазақстанның ресми статистикалық көздерінен құралды. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының сыртқы сауда және сакроэкономикалық көрсеткіштері; ҚР Қаржы министрлігі

Мемлекеттер кірістер комитетінің кедендік статистикасы; Ұлттық банкінің тікелей шетелдік инвестициялар бойынша деректері пайдаланылды. Бұл мәліметтер Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда айналымының динамикасын, инвестициялық байланыстарды сандық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді.

Екінші деректер тобы халықаралық ұйымдардың ашық статистикалық базалары мен аналитикалық есептерінен алынды. Зерттеуде Дүниежүзілік банк [3], Халықаралық валюта қоры [4], Дүниежүзілік сауда ұйымы [5], халықаралық сауда статистикасы [6] деректері пайдаланылды. Бұл көздер аймақтық экономикалық үрдістерді жаһандық ортада салыстырмалы талдауға мүмкіндік берді.

Үшінші деректер көзін институционалдық және нормативтік-құқықтық құжаттар құрады. Олардың қатарына Қазақстан мен аймақ елдері арасындағы екіжақты келісімдер; Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы; Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі келісімдер, Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулерінің мәліметтері қолданылды. Аймақтық ынтымақтастықтың тәжірибелік аспектілерін талдау үшін CAREC бағдарламасының ресми құжаттары мен есептері пайдаланылды [7-11].

Қалыптастырылған деректік база зерттеу объектісін кешенді талдауға, экономикалық байланыстарың динамикасын дәл бағалауға мүмкіндік туғызады.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейі

Аймақтық экономикалық ынтымақтастық қазіргі ғылыми әдебиетте пәнаралық сипатқа ие күрделі зерттеу нысаны ретінде қарастырылып жүр. Сауда қатынастары, инвестициялық ағындар, институционалдық тетіктері және экономикалық өзара тәуекелділік деңгейі осы зерттеудің негізгі құрамдас бөлігін құрайды. Елдер арасында экономикалық ынтымақтастық негіздері классикалық саяси экономия шеңберінде қалыптасқан. А. Смиттің абсолютті артықшылық теориясы және Д. Рикардоның салыстырмалы артықшылық тұжырымдамасы маңызды роль атқарады [12-13]. Дж. Милль еңбектерінде халықаралық мамандану мен еркін сауданың әлеуметтік-экономикалық аспектілері қарастырылды [14].

XX ғасырда халықаралық экономикалық қатынастарды жаңа мазмұнмен толықты. Дж. Кейнс макроэкономикалық тұрақтандыру мен мемлекеттік реттеу рөлін және халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетті [15]. Даму экономикасы шеңберінде Р. Пребиш, Г. Мюрдаль мен А. Хиршман еңбектерінде құрылымдық тәуелділік, теңсіздік және экономикалық даму мәселелері қарастырылып, аймақтық ынтымақтастықтың дамушы елдер үшін маңызы айқындалды [16-18].

Мемлекеттер арасында экономикалық қатынастың жаңа қырларын зерттеуде институционалдық және саяси-экономикалық бағыттағы теориялар кеңінен дамыды. Р. Кохейн мен Дж. Най өзара тәуелділік теориясы арқылы мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстардың күрделенуін көрсетсе [19], Д. Родрик жаһандану мен ұлттық экономикалық саясат арасындағы сәйкестігін зерттеді [20]. Э. Слотер және тағы басқа ғалымдар жаһандық

басқару және желілік өзара әрекеттестік тұжырымдамаларын дамыта отырып, халықаралық ынтымақтастықтың түрлерін қарастырды [21-28].

Халықаралық сауданың қазіргі теориялары аймақтық экономикалық қатынастарды маңызды негіз қалыптастырады. Кейіннен аталған теориялар неоклассикалық бағытта жалғасын тауып, Э. Хекшер мен Б. Олин өндіріс факторларының арақатынасы теориясы арқылы халықаралық сауданың құрылымдық негіздерін түсіндірді [29]. Аталған бағытта С. Линдерің сұраныс қиылысу теориясы [30], М. Познердің технологиялық алшақтық теориясы [31], Б. Балассаның салаішілік сауда тұжырымдамасы [32], Р. Вернонның өнімнің өмірлік циклі теориясы мен П. Кругманның масштаб әсері теориясы [33-34], М. Портердің бәсекелестік артықшылықтар теориясы [35], М. Мелицтің гетерогенді фирмалар моделі, жаһандық құн тізбегі және тағы басқа да [36-39], сонымен қатар Дж. Тинбергеннің гравитациялық моделі [40] халықаралық сауда ағындарының қалыптасуына көпқырлы тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Аталған теориялар сауданың факторлық, технологиялық және институционалдық деңгейде түсіндіреді [41-43].

Инвестициялық ынтымақтастықтың теориялық аспектілері Дж. Данингтің парадигмасы (OLI) шеңберінде жүйеленді. Тікелей шетелдік инвестициялардың мотивациялық және институционалдық факторлары негізделді [44]. Сонымен қатар К. Акамацу және Ю. Мисала т.б. ғалымдар өз еңбектерінде инвестициялық қатынастардың елдердің экономикалық дамуына әсерін жан-жақты зерттеген [45-49].

Орталық Азия аймағындағы экономикалық ынтымақтастық мәселелері отандық және аймақтық зерттеушілер еңбектерінде де кеңінен қарастырылған.

В. Додонов зерттеулерінде Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда және инвестициялық байланыстардың даму тенденциялары талданады [50]. Ғ. Қарасаев, Қ. Еңсенов, Б. Найманбаев және басқа авторлар тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі аймақтық экономикалық және саяси қатынастарының ерекшеліктерін қарастырған [51].

Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің экономикалық алғышарттары мен болашақ даму аспектілері А.Т. Еримпашева мен Л.А. Медуханова еңбектерінде кешенді түрде зерттеліп, аймақ елдерінің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі мен бәсекеге қабілеттілігіне салыстырмалы талдау жүргізілген [52].

Өзбекстан зерттеушісі Г. Мирзаев еңбектерінде аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың қалыптасу кезеңдері мен институционалдық негіздері қарастырылған [53]. Сонымен қатар Ш. Рахмонов және Ф. Хамдамова еңбектерінде халықаралық бастамалардың аймақтық интеграцияға ықпалы талданды [54].

Қырғыз және тәжік зерттеушілерінің еңбектерінде аймақтық геосаяси және экономикалық факторлардың ықпалы туралы жазған [55-58]. Түрікменстан зерттеушілері энергетикалық ресурстардың экономикалық саясат пен аймақтық байланыстарға әсерін көрсетіп өткен [59-60].

Қазақстандық зерттеушілер қатарында Ш.Б. Закиева, С. Кушкумбаев, Л.Ш. Султанова, Қ.С. Мұхтарова, Қ.Е. Байзакова және Д. Жекенов еңбектері аймақтық ынтымақтастықтың әртүрлі аспектілерін сауда, интеграция, институционалдық даму және халықаралық қатынастар мәселесіне бағытталған [61-66].

Жүргізілген әдебиеттік шолу аймақтық экономикалық ынтымақтастық мәселесінің біршама деңгейде зерттелгенін көрсетеді. Дегенмен, Қазақстанның Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық байланыстарды кешенді эконометрикалық модельдер негізінде бағалау, сандық тұрғыдан анықтау мәселелері толық ашылмаған. Осыған байланысты ұсынылып отырған зерттеу жұмысы Қазақстанның аймақ елдерімен экономикалық ынтымақтастығын кешенді бағалаудың жаңа әдіснамалық тәсілдерін ұсынуды көздейді.

Тақырыпты зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері

Зерттеу жұмысы экономикалық ынтымақтастықты, халықаралық сауда мен инвестициялық қатынастарды түсіндіретін ғылыми тұжырымдамалардан тұрады. Яғни классикалық салыстырмалы артықшылық теориясы елдердің сауды айырбасының тиімділігін көрсетеді. Ресурстарды ұтымды бөлуді және ұлттық экономикалардың экспорттық, импорттық мамандану ерекшеліктерін түсіндіреді.

Сонымен қатар аймақтық экономикалық интеграция теориялары мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстарды тереңдету алғышарттарын және аймақ арасындағы ынтымақтастықтың институционалдық негіздерін ашып көрсетеді. Халықаралық сауда мен инвестициялық қатынастар теориялары тауар, капитал және өндіріс факторлары қозғалысының негізгі заңдылықтарын айқындайды.

Жұмыстың әдіснамалық негізі халықаралық экономикалық қатынастарды талдауда жүйелік, кешенді және құрылымдық функционалық тәсілдерге сүйенеді. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық байланыстары көп деңгейлі құбылыс ретінде қарастырылады. Олардың қалыптасуы мен дамуындағы сауда, инвестиция және институционалдық факторлардың ықпалы есепке алынды. Осыған байланысты зерттеу кезінде халықаралық ынтымақтастық және аймақтық экономикалық ынтымақтастық теорияларының тұжырымдамалық ережелері пайдаланылды.

Эмпирикалық талдау кезінде экономикалық байланыстардың даму үрдістерін бағалау үшін экономикалық статистикалық және эконометрикалық әдістер қолданылды. Яғни регрессиялық модельдеу сауда көлеміне және экономикалық ынтымақтастықтың басқа да нәтижелік көрсеткіштеріне ықпал ететін негізгі факторларды сандық тұрғыдан бағалауға пайдаланылды. Жалпы ғылыми әдістер ретінде талдау мен синтез, индукция мен дедукция, жүйелік талдау, салыстырмалы талдау тәсілдері пайдаланылды.

Сонымен қатар диссертацияны әзірлеу барысында жасанды интеллект құралдары мәтінді техникалық өңдеу және редакциялық түзету мақсатында көмекші құрал ретінде қолданылды. Зерттеудің ғылыми мазмұны, негізгі тұжырымдамалары, нәтижелері мен қорытындылары толықтай авторға тиісті.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын кешенді және моделдік тәсілдер негізінде зерттеумен ерекшеленеді. Жұмыста аймақтық экономикалық ынтымақтастықты талдаудың теориялық және әдіснамалық негіздері нақтыланып, аймақтық сауда қатынастары және инвестициялық байланыстарды бағалаудың құралдары жетілдірілді.

Зерттеу нәтижесінде келесі ғылыми жаңалықтар алынды

1. Аймақтық экономикалық ынтымақтастық, халықаралық сауда және инвестициялық қатынастар теориялары жүйеленді. Олардың Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық қатынастарды түсіндірудегі мүмкіндіктері айқындалды.

2. Қазақстанның аймақ елдерімен екіжақты сауда айналымы, экспорт және импорт көлемдері зерттелді. Екіжақты сауда айналымның тауар құрылымы кешенді талдау негізінде қарастырылып, аймақ ішіндегі сауданың дамуы, өзара толықтырушы сипаты және құрылымдық ерекшеліктері анықталды.

3. Орталық Азия елдерінің экспорттық даму динамикасын бағалау үшін алғаш рет CAGR (орташа жылдық өсім қарқыны), вариация коэффициенті (CV) және «шокқа сезімталдық коэффициентін» біріктіретін интегралды әдістемелік тәсіл қолданылды. Бұл арқылы елдердің экспорттық тұрақтылық деңгейін, сыртқы экономикалық күйзелістерге төтеп беруін, сауда динамикасының құбылмалылығын сандық тұрғыдан кешенді бағалау жүргізілді.

4. Қазақстанның Орталық Азия елдері арасындағы сауда ағындарын бағалау мақсатында гравитациялық модель қолданылды. Сауда көлеміне әсер ететін негізгі факторлар экономикалық ауқым (ЖІӨ), географиялық және экономикалық қашықтық, халық саны және инфрақұрылым деңгейі сандық тұрғыдан анықталды. Нәтижесінде аймақтық сауда байланысының қарқындылығы географиялық жақындықпен еместігі анықталды. Ол көлік-логистикалық инфрақұрылымның даму деңгейімен және институционалдық факторлармен айқындалатынын көрсетті.

5. Панельдік деректер негізінде құрылған Fixed Effects эконометрикалық моделі арқылы экспорт құрылымының елдің жалпы ішкі өнімінің үлесіне әсері бағаланды. Нәтижесінде аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың тиімділігі тек сауда көлемімен ғана емес, оның сапалық құрылымымен де анықталатынын көрсетті.

6. Қазақстанның аймақ елдерімен сыртқы сауда динамикасын талдау мақсатында уақыттық қатарлар модельдері (ARIMA, ARMA) қолданылды. Аймақ елдері сауда ағындарының даму траекториясы мен қысқа мерзімді өзгеру үрдістеріне бағаланды. Нәтижесінде аймақтық сауда қатынасының тұрақтылық деңгейін және ықтимал даму бағыттары көрсетілді.

7. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен инвестициялық байланысының қазіргі жағдайын жүйелі талдау негізінде зерттелді. Инвестициялық ағындардың құрылымы, бағыттары және олардың аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың дамуына ықпалы анықталды.

8. Аймақтық жақындасудың институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктері аясында интеграциялық үрдістер талданды. Олардың Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық байланыстарды тереңдетудегі рөлі айқындалды. Аталған бастамалар негізінде экономикалық ынтымақтастықтың даму үрдістері мен перспективалық бағыттары ғылыми тұрғыдан негізделді.

Қорғауға шығарылатын негізгі ғылыми тұжырымдар

1. Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері (Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан) арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың дамуы халықаралық сауда, инвестициялық қатынас және аймақтық интеграция теорияларының негізінде жүзеге асатыны анықталды. Зерттеу нәтижелері аймақ экономикалық байланыстардың қалыптасуы тек географиялық факторлармен шектелмейді. Олардың институционалдық орта, нарықтық механизмдер және инфрақұрылымдық даму деңгейімен айқындалатыны көрсетілді.

2. Елдер арасындағы екіжақты сауда қатынастары кешенді талдау негізінде зерттелді. Аймақтың ішіндегі сауданың даму үрдістері мен құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда айналымының тұрақты өсу динамикасы, экспорттың белгілі бір тауар топтарына шоғырлануы және импорт құрылымының ерекшеліктері көрсетілді. Сонымен қатар, елдер арасындағы сауда байланыстарының өзара толықтырушы сипаты сақталғанымен, олардың шикізаттық бағыттылығы басым екендігі дәлелденді.

3. Орталық Азия елдерінің экспорттық даму динамикасы сандық әдістер негізінде бағаланды. Өсу қарқынының әркелкілігі мен сыртқы экономикалық күйзелістерге жоғары тәуелділігі анықталды. CAGR, вариация коэффициенті (CV) және «шокқа сезімталдық коэффициентін» біріктіріп қолдану нәтижесінде аймақ елдерінің экспорттық тұрақтылығы мен жаһандық нарықтағы өзгерістерге бейімделу деңгейі сипатталды.

4. Қазақстанның аймақ елдерімен сауда ағындары гравитациялық модель негізінде талданды. Сауда көлеміне әсер ететін негізгі факторлар экономикалық ауқым, халық саны, географиялық және экономикалық қашықтық, сондай-ақ инфрақұрылым сапасы сандық тұрғыдан бағаланды. Модельдеу нәтижелері көлік-логистикалық инфрақұрылымның даму деңгейіне және транзакциялық шығындардың төмендеуіне тікелей тәуелді екенін көрсетті.

5. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сыртқы сауда динамикасы уақыттық қатарлар модельдері (ARIMA, ARMA) арқылы автормен зерттеу жүргізілді. Сауда көрсеткіштерінің дамуында белгілі бір циклдік заңдылықтардың бар екендігі және қысқа мерзімді болжау мүмкіндігі дәлелденді. Алынған нәтижелер аймақтық сауда ағындарының өзгеру үрдістерін алдын ала бағалауға және экономикалық саясатты жоспарлауға негіз бола алады.

6. Панельдік деректер негізінде жүргізілген эконометрикалық талдау нәтижесінде экспорт құрылымының елдердің жалпы ішкі өніміндегі үлесіне әсері бағаланды. Оның экономикалық өсімге ықпалы эмпирикалық түрде дәлелденді. Fixed Effects моделі арқылы алынған нәтижелер аймақтық

экономикалық ынтымақтастықтың тиімділігі тек сауда көлемімен емес, оның сапалық құрылымымен де байланысты екенін ашып көрсетті.

7. Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы инвестициялық ынтымақтастық жүйелі талдау жүргізілді. Инвестициялық ағындардың құрылымы, бағыттары және олардың аймақтық экономикалық байланыстарды тереңдетудегі рөлі анықталды. Зерттеу нәтижелері инвестициялық қатынастың аймақтық экономикалық ынтымақтастықты күшейтудің маңызды факторы болып табылатынын көрсетті.

8. Аймақтық жақындасудың институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктері аясындағы интеграциялық мүмкіндіктері қарастырылды. Талдаудың нәтижесінде Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық байланыстарды дамытудағы рөлі айқындалды. Аталған бастамалардың көлік-логистикалық инфрақұрылымды жетілдіру, сауда кедергілерін төмендету және инвестициялық ынтымақтастықты кеңейту арқылы аймақтық ынтымақтастықты жеделдетуге ықпал ететіні ашылды.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы

Зерттеу нәтижелері Орталық Азиядағы экономикалық байланыстарды кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл жұмыс аймақтық экономикалық ынтымақтастықты зерттеудің жаңа бағыттарын анықтап, кейінгі ғылыми зерттеулер үшін теориялық негіз қалыптастырады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік маңызы алынған нәтижелерді Қазақстанның сыртқы экономикалық және аймақтық саясатында қолданылу мүмкіндігімен байланысты. Жүргізілген талдау негізінде Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда-экономикалық байланыстарын дамытудағы стратегиялық басымдықтары қарастырылды. Алынған қорытындылар экспорт құрылымын әртараптандыруға, өңдеуші сектордың үлесін арттыруға және көлік-логистикалық инфрақұрылымды жетілдіруге бағытталған практикалық шешімдер әзірлеуде қолданылуы мүмкін.

Эконометрикалық және параметрлік талдау нәтижелері аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың тиімділігін сандық тұрғыдан бағалануы мүмкін. Сонымен қатар олар Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық қатынас стратегиясын қалыптастыруда ғылыми негіз ретінде қолдана алады. Және де зерттеуің қорытындылары мемлекеттік басқару органдары, талдамалық орталықтар және кәсіпкерлік субъектілер үшін практикалық тұрғыдан маңызды. Сондай-ақ зерттеу материалдарын жоғары оқу орындарында экономикалық бағыттағы пәндерді оқыту барысында қосымша теориялық және талдамалық дереккөз ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен мақұлдануы

Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының кеңейтілген ғылыми кеңесінің отырысында талқыланды және қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысы барысында 8 ғылыми жарияланымдар шықты. Оның Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті

ұсынған басылымдарда 3 мақала, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдарында 4 еңбек жарияланды. Және де Scopus деректер базасына кіретін шетелдік ғылыми журналда 1 мақала жарық көрді.

Зерттеу нәтижелері халықаралық және республикалық ғылыми алаңдарда апробациядан өтті. Атап айтқанда, «Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігі: уақыт сын-тегеуріндеріне практикалық жауаптар стратегиясы» деп аталатын конференция Халықаралық бизнес университетінде өтті. Сонымен қатар, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ұйымдастырылған ғылыми іс-шараларға қатысты. Оның ішінде «Қазақстан – Қытай: екі ел ынтымақтастығының қазіргі жағдайы және болашағы» тақырыбындағы конференцияда баяндама жасады. Халықаралық қатынастар факультетінде докторанттарға арналған ғылыми семинарлар мен есептік кезеңдерде зерттеу нәтижелері таныстырылды. Апробация барысында алынған пікірлер мен ұсыныстар диссертация мазмұнын жетілдіруде ескерілді.

Зерттеудің құрылымы мен көлемі

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, бір-бірімен байланысты үш тараудан, қорытынды бөлімнен және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыс мазмұны зерттеу талаптарына сәйкес рәсімделді. Сонымен қатар теориялық және талдамалық материалдар кестелермен, суреттермен толықтырылған.

1 АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың теориялары

Қазіргі әлемдік экономика жаһанданумен, нарықтық конъюнктураның күрделенуімен, қарқынды бәсекемен және геосаяси белгісіздіктің күшеюімен сипатталады. Бұл факторлар елдер арасындағы халықаралық экономикалық ынтымақтастық үшін жаңа мәселелер мен міндеттерді туғызды. Осы сын-қатерлерге жауап ретінде елдер макроэкономикалық тұрақтылыққа, экономикалық дамуға, тиімділікке және белсенді экономикалық өсуге ұмтылу үшін өз экономикаларын интеграциялауға ұмтылуда.

Экономикалық ынтымақтастық пен интеграцияның үрдістері жаһандық тенденция ретінде аймақтық экономикалық ынтымақтастыққа баса мән беруден айқын көрінеді. Бір аймақтағы елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың пайда болуы, ең алдымен, олардың аумақтық жақындығына байланысты. Аймақтың ортақ аумағы елдерге әртүрлі экономикалық ресурстарды ортақ пайдалануға мүмкіндік береді. Осы ресурстарды үйлесімді басқаруды талап етеді және сауда мен шекаралық кедергілерді азайтуға, мәдениеттердің өзара әрекеттесуіне және ұқсас әлеуметтік-мәдени және тарихи сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді. Халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың негізгі теориялары мен тұжырымдамалары эволюциясы бірнеше кезеңдерден тұрады және бірнеше бағытарға бөлінеді.

Елдер мен халықтар арасындағы экономикалық ынтымақтастық сауда қатынастары негізінде қалыптасады. Олар әлемдік нарықтың пайда болуында жетекші рөл атқарды. Тиісінше, халықаралық экономикалық қатынастардың алғашқы ғылыми зерттеулері халықаралық сауда саласында пайда болды. Халықаралық сауда теориялары елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастық теорияларының эволюциясының алғашқы кезеңі мен бағытын құрайды. Алғаш рет, Адам Смит, Дэвид Рикардо және Джон Стюарт Милль сияқты классикалық экономистер экономикалық ынтымақтастықты халықаралық сауданы елдер үшін тиімділігі тұрғысынан түсінуге елеулі үлес қосты, бүгінгі күні экономикалық ойға әсер етуді жалғастыратын негізгі принциптерді белгіледі.

Адам Смит 1776 жылы жарияланған «Халықтар байлығының табиғаты мен себептері» туралы зерттеу жұмысында абсолютті артықшылық теориясын тұжырымдады, ол елдердің өндірісте табиғи артықшылығы бар тауарларды өндіруге мамандану керектігін ұсынады. Ол еркін сауданың артықшылықтарына тоқталып, протекционизмді және мемлекеттің саудаға араласуын жақтайтын меркантилистік саясатқа қарсы шықты. Смиттің «көрінбейтін қол» концепциясы өз мүддесін көздейтін жеке тұлғалардың өздерінің экономикалық мүдделерін көздей отырып, нарық механизмі арқылы қоғамның үлкен игілігін ойланбастан қалай көтеретінін сипаттады [12].

Дэвид Рикардо Смиттің идеяларын кеңейтіп, салыстырмалы артықшылық теориясын құрды. Рикардо бір ел барлық тауарларды өндіруде екінші елге қарағанда тиімдірек болса да, екі ел де неғұрлым төмен баламалы шығындармен өндіретін тауарларды өндіруге маманданған болса, саудадан пайда таба алады деп тұжырымдайды [13]. Рикардоның теориясы сауда әріптестерімен салыстырғанда бір ел барлық тауарларды өндіруде тиімділігі төмен болса да, сыртқы сауда елдер үшін өзара пайда әкелуі мүмкін екенін көрсетті. Оның теориясы меркантилизм мен протекционизмге деген басым сенімге қарсы шығып, оның орнына жалпы әл-ауқатты арттыру және экономикалық өсуді ынталандыру құралы ретінде еркін сауданы жақтады.

Джон Стюарт Милль өз кезегінде бөлу, салық салу және экономикалық істердегі үкіметтің рөлі туралы идеяларды біріктіре отырып, классикалық экономикалық ойды одан әрі дамытты [14]. Ол жеке бостандық пен еркін нарықтың маңыздылығын атап өтті, сонымен бірге нарықтағы сәтсіздіктер мәселелерін шешу және әлеуметтік әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін үкіметтің араласуы қажет екенін негіздеді. Милль еркін сауданы қолдады және протекционистік шараларға қарсы шықты, олар тұтынушыларға зиян келтіреді және экономикалық прогресті тежейді деп есептеді. Оның классикалық экономикаға қосқан үлесі, әсіресе оның еркін сауда мен жеке бас бостандығын қорғауы бүгінгі күнге дейін экономикалық саясат пікірталастарына әсер етуде.

А. Смит, Д. Рикардо және Дж. Милльдің еңбектері бірігіп халықаралық сауданың, елдер арасында халықаралық мамандануды және ынтымақтастықтың артықшылықтарын түсінуге негіз қалады.

Дж. Кейнс халықаралық экономикалық ынтымақтастық пен үйлестіру идеяларын қамтитын жұмыссыздық пен экономикалық құлдырауды шешуге арналған саясатты қолдады [15]. Кейнс экономикалық ынтымақтастықтың теориясы мен тәжірибесіне, әсіресе халықаралық қатынастар мен макроэкономикалық саясат контекстінде өз үлесін қосқан. Ол ұлттық экономикалардың өзара байланысты сипатын мойындады және айырбас бағамын басқаруды, сауда саясатын және капиталды бақылауды қоса алғанда, үйлестірілген саясат әрекеттері макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу маңызды екенін көрсетті. Кейнс көпжақтылықтың және экономикалық ынтымақтастықты жеңілдету үшін халықаралық институттардың құрылуының күшті жақтаушысы болды. Ол көпжақты ынтымақтастықты және халықаралық институттардың рөлін қолдады. Оның пікірінше, тиімді жаһандық басқару жүйесі барлық мүше мемлекеттердің мүдделерін ескеретін халықаралық институттар арқылы жүзеге асуы тиіс.

Даму экономикасы саласы дамыған және дамушы елдер арасындағы экономикалық теңсіздіктерге жауап ретінде XX ғасырдың 50-60 жылдары пайда болды. Рауль Пребиш, Гуннар Мюрдаль және Альберт Хиршман сияқты экономистер ұсынған теориялар мен стратегиялар кедейлік, теңсіздік және дамымағандық мәселелерін шешуде халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын атап көрсетті.

Рауль Пребиш Пребиш-Зингер тезісі бойынша жұмысымен танымал, ол негізгі шикізатты экспорттаушы елдер (әдетте дамушы елдер) мен өнеркәсіптік тауарларды экспорттаушы елдер (әдетте дамыған елдер) арасындағы сауда шарттары уақыт өте келе нашарлайтынын көрсетті. Ол бұл нашарлау уақытша ауытқуларға емес, өнімділіктің өсу қарқыны мен нарықтағы билік арасындағы айырмашылықтар сияқты құрылымдық факторларға байланысты екенін дәлелдеді. Р. Пребиштің идеялары барлық тараптарға бірдей пайда әкелетін еркін сауданың дәстүрлі көзқарасына қарсы шықты және дамушы елдердің индустрияландыруға жәрдемдеседі. Және де бастапқы шикізат экспортына тәуелділікті азайтатын саясатты жүргізу қажеттілігін атап көрсетті. Оның импортты алмастыратын индустрияландыру және аймақтық экономикалық интеграцияны насихаттауы экономикалық дамуды арттыруға және сыртқы нарықтарға тәуелділікті азайтуға бағытталған [16].

Г. Мюрдаль «Азия драмасы: ұлттардың кедейлігін зерттеу» (1968) атты ықпалды еңбегі арқылы даму экономикасын түсінуге үлес қосты. Ол Азия елдерінің алдында тұрған әлеуметтік-экономикалық мәселелерді талдаған. Кедейлік пен теңсіздікті шешу үшін үйлестірілген халықаралық күш-жігердің маңыздылығын атап өтті. Экономикалық жоспарлаудың, әлеуметтік саясаттың және сыртқы көмектің дамуға жәрдемдесудегі, ұлттар ішіндегі және арасындағы теңсіздікті азайтудағы рөлін атап өтті. Мюрдальдың идеялары дамушы елдерде теңгерімді экономикалық өсу мен әлеуметтік әл-ауқатқа жәрдемдесуге бағытталған саясатты қалыптастыруға әсер етті [17].

Альберт Хиршман «Экономикалық даму стратегиясы» (1958) еңбегінде экономикалық дамуға жәрдемдесудегі кәсіпкерліктің, индустрияландырудың және құрылымдық қайта құрудың рөлін қарастырылды. Ол даму процесінде икемділіктің, эксперименттің және бейімделудің маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар тым қатаң жоспарлау тәсілдеріне қарсы шықты. Хиршман «теңгерімсіз өсу» түсінігін және экономикалық өсуді ынталандырудағы байланыстар мен таралу әсерлерінің рөлін зерттеді. Оның идеялары даму стратегиясы мен инклюзивті өсуді ынталандыруға және кедейлікті азайтуға бағытталған халықаралық даму бағдарламаларын әзірлеуге қатысты пікірталастарға әсер етті [18].

Жаһандық сын-қатерлерді шешуде халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын Рауль Пребиш, Гуннар Мюрдаль және Альберт Хиршман көрсетті.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен болашағын зерттеу барысында халықаралық сауда мен аймақтық интеграция теорияларын қарастыру маңызды болып табылады. Экономикалық теориялар аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың ерекшелігіне байланысты толық түсіндіре алмайды. Елдер арасындағы аймақтық экономикалық ынтымақтастық мемлекеттердің саяси және стратегиялық басымдықтарымен олардың институционалдық ортасындағы айырмашылықтармен көрінеді. Сондықтан, талдау халықаралық қатынастарда мемлекетаралық өзара әрекеттесудің саяси және

институционалдық факторларын ескеретін теориялық тәсілдерге көңіл бөлуді қажет етеді.

Осы тұрғыда Р. Кохейн мен Дж. Най жұмыстарында, ең алдымен «Билік және өзара тәуелділік» монографиясында қалыптасқан либерализм тұжырымдамасының маңызды болып табылады. Күрделі өзара тәуелділік тұжырымдамасы мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстардың күшеюі қактығыстар болуын төмендететінін негіздейді. Сонымен қатар бұл тұжырымдама сауда мен инвестициялар ғана емес, елдер арасындағы коммуникациялардың әртүрлі бағыттары арқылы ынтымақтастықтың ауқымының кеңеюін түсіндіреді. Сондай-ақ Р. Кохейннің неолибералдық институционализм тұжырымдамасы да маңызды. Онда халықаралық институттардың белгісіздікті төмендетудегі, күтулерді үйлестіруде және мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылдың транзакциялық шығындарын қысқартудағы рөлі көрсетіледі. Мұндай институттар ұлттықтан жоғары басқару болмаған жағдайда да экономикалық ынтымақтастықты дамытуға және оның болжамдылығын арттыруға ықпал етеді [19]. Өздерінің зерттеулері, жазулары және саясатқа қатысуы арқылы экономикалық ынтымақтастық туралы түсінікті ілгерілетуге бұл ғалымдар өз үлестерін қосты.

Дэни Родрик жұмысы экономикалық ынтымақтастық, жаһандану және халықаралық сауданы түсінуіне елеулі үлес қосқан көрнекті экономист. Зерттеулері даму экономикасының, саяси экономиканың және халықаралық сауданың әртүрлі аспектілерін қамтиды. Жаһанданған әлемдегі экономикалық ынтымақтастықтың күрделілігі мен қиындықтарына көңіл аудартады.

Д. Родриктің негізгі үлестерінің бірі – жаһандану мен еркін сауданың дәстүрлі даналығын сынауы. Ол халықаралық сауда тиімділік пен экономикалық өсу тұрғысынан пайда әкелсе де, оның таралу салдары да болуы мүмкін. Және де әлеуметтік, саяси шиеленістерге әкелуі мүмкін деп дәлелдеді. Родриктің «жаһанданудың мүмкін емес теоремасы» концепциясы экономикалық интеграция, демократиялық басқару және ұлттық егемендік арасындағы тән айырбастарды көрсетеді. Бұл үш мақсатқа бір мезгілде толық жету мүмкін еместігін дәлелдейді. Оның көзқарасы экономикалық ынтымақтастық, жаһандану және халықаралық сауда динамикасы туралы түсініктерін айтарлықтай байытты. [20].

Халықаралық қатынастар бойынша маман және мемлекет қайраткері саясаткер Энн-Мари Слотер экономикалық ынтымақтастық контекстінде жаһандық басқарудың қиындықтары мен мүмкіндіктерін зерттейді. Ол экономикалық тұрақтылық, қаржылық реттеу және сауданы ырықтандыру сияқты трансұлттық мәселелерді шешу үшін тиімді көпжақты институттар мен ынтымақтастық келісімдерінің мағыздылығын көрсетеді. «Шахмат тақтасы және интернет: желілік әлемде қосылу стратегиялары» (2017) еңбегінде енгізген «желілік басқару» тұжырымдамасы Слотердің елеулі үлестерінің бірі. Желілік басқару жаһандық басқару процестеріне қатысатын мемлекеттерді, халықаралық ұйымдарды, үкіметтік емес ұйымдарды, өзара байланысты субъектілер желісін білдіреді. Слотер басқарудың дәстүрлі иерархиялық

үлгілері жаһандық сын-қатерлерді шешу үшін барған сайын сәйкессіз болып бара жатқанын және ынтымақтастықтың желілік нысандары тиімді және инклюзивті нәтижелерге қол жеткізу үшін маңызды екенін айтады [21].

Ха-Джун Чанг экономикалық даму, өнеркәсіп саясаты және әсіресе дамушы елдерде өсу мен өркендеуді қамтамасыз етудегі экономикалық ынтымақтастықтың рөлі туралы жұмысымен танымал. Чанг зерттеулері жалпы қабылданған экономикалық ұғымдарға қарсы шығады және экономикалық ынтымақтастықтың динамикасын тереңінен түсінуді жақтайды. Негізгі экономикалық теорияларды, әсіресе еркін нарық саясатын және еркін ортодоксалды нарықты жақтайтындарды сынға алуы оның негізгі үлестерінің бірі. Чанг өзінің «Баспалдақты алып тастау: тарихи перспективадағы даму стратегиясы» [22] еңбегінде көптеген дамыған елдер кейін еркін сауда мен реттеуді жоюды жақтағады. Бірақ өздерінің экономикалық дамуына жәрдемдесу үшін протекционистік саясат пен мемлекеттің араласуын тарихи түрде пайдаланғанын айтады. Ол экономикалық өсуді ынталандыру үшін, әсіресе дамушы елдерде прагматикалық өнеркәсіптік саясат пен стратегиялық араласуларды қабылдаудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Өзінің академиялық жұмысынан басқа, Чангтың неғұрлым инклюзивті және дамуға бағытталған экономикалық саясатты насихаттауы дамушы елдерде де, дамыған елдерде де қоғамдық пікірталас пен саясатты қалыптастыруға айтарлықтай әсер етті.

Сюзан Стрэнж экономикалық ынтымақтастықтың динамикасын, әсіресе халықаралық саяси экономиканың кеңірек контекстінде түсінуге айтарлықтай өз еңбектерін арнаған. Оның жұмысы әлемдік аренадағы мемлекеттер мен басқа субъектілер арасындағы экономикалық байланысты қалыптастыратын билік құрылымдарын, институттарын және процестерін талдауға бағытталған. Стрэнждің негізгі үлестерінің бірі ол өзінің «Мемлекеттер мен нарықтар» (1988) кітабында енгізген «құрылымдық билік» тұжырымдамасы болды. Құрылымдық билік субъектілердің экономикалық қатынастарды реттейтін ережелерді, нормаларды және институттарды, көбінесе сахнаның артында және ашық мәжбүрлеусіз қалыптастыру қабілетін көрсетеді. Ол экономикалық күштер мен саяси мүдделер арасындағы өзара әрекетті атап өтті. Экономикалық ынтымақтастыққа өз мүдделерін алға жылжытуға тырысатын мемлекеттер мен басқа субъектілер арасындағы билік үшін күрес жиі әсер ететінін атап өтті [23].

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығы аясында нақты сипаттамаларын анықтауды талап етеді. Аймақтық экономикалық ынтымақтастық бойынша зерттеулердің көпшілігі халықаралық экономикалық интеграция теорияларына бағытталған. Мемлекеттердің мақсатты институционалдық жақындасуын көздейтін ресми интеграция тұжырымдамаларынан айырмашылығы, аймақтық экономикалық өзара әрекеттесу бірқатар жағдайларда экономикалар арасындағы қатынастардың табиғи нығаюы нәтижесінде эволюциялық жолмен дамиды. Бір аймаққа жататын елдердің экономикалық ынтымақтастығы экономикалық, саяси, институционалдық және кеңістіктік факторлар жиынтығының әсерінен

калыптасатын күрделі және көп деңгейлі процесс болып табылады. Бір аймақта орналасқан елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың ерекшеліктері бар. Ең алдымен, ортақ экономикалық кеңістікті құратын ортақ аумақтық шекараларымен және аймақтағы елдер арасындағы қарым-қатынастардың ерекше сипатымен анықталады. Бұл қатынастар тек өзара экономикалық пайдаға ғана емес, сонымен қатар саяси өзара байланыстылыққа біріккен. Бұл сыртқы саясатты үйлестіруді және экономикалық ынтымақтастық процестерін үйлестіретін ұлтаралық институттарды құруды қажет етеді. Аймақтық экономикалық ынтымақтастық географиялық жақындықпен, аймақтық инфрақұрылымды ортақ пайдалану қажеттілігімен анықталатын ерекше үрдіс. Ол өзара әрекеттесудің жоғары қарқындылығымен, экономикалық және экономикалық емес факторларға (қауіпсіздік, саясат, қоршаған орта) сыни тәуелділікпен көрініс табады. Осыған байланысты аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың сипаттамаларына бағытталған теорияларды қарастыру маңызды.

Халықаралық қатынастарға аймақтық көзқарас шеңберінде аймақ мемлекеттер географиялық жақындығы, тарихи байланыстылығы және функционалдық өзара тәуелділігі негізінде қатынас жасайтын халықаралық жүйенің ерекше деңгейі ретінде қарастырылады. Регионализм (аймақшылдық) тек сауда байланыстарды ғана емес, саяси қатынастарды инфрақұрылымдық үйлестіруді қамтитын ынтымақтастықты көрсетеді. Ол Питер Катценштейннің еңбектерінде, «Аймақшылдық әлемдік саясатта» (1996) атты монографиясында ең алдымен қауіпсіздік мәселелерін қарастырған [24].

Классикалық интеграциялық тәсілдерден айырмашылығы, жаңа регионализм аймақты формальды институционалданған құрылым ретінде емес, жаһанданудың қалыптастырған экономикалық, саяси және әлеуметтік үрдістердің жиынтығы ретінде қарастырады. Бұл тәсіл міндетті түрде ұлттық басқарудан биік тұратын институттарды құруды қажет етпейді. Және де ынтымақтастық нысандарын түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе Орталық Азия елдеріндегі аймақтық үрдістерді талдау үшін өзекті.

Елдер арасындағы аймақтық өзара әрекеттесуді зерттеуде Жаңа регионализм ерекше орын алады. Бьёрн Хеттне мен Фредрик Сёдербаум еңбектерінде қалыптасқан. Б. Хеттне (1999) «Жаһандану және жаңа регионализм» [25], Б. Хеттне және Ф. Сёдербаум (2000) «Регионализм өркендеуін теориясы» [26], сондай-ақ Ф. Сёдербаум (2016) «Регионализмді қайта қарастыру» [27] еңбектерінде регионализм аймақтық өзара байланыстардың күшеюінің динамикалық үдерісі ретінде түсіндіріледі.

Сонымен қатар аймақтық жақындасуды түсіндірудегі Дугласс Норттың институционалдық экономикасы келесі маңызды теориялық бағыт. Ол институттарды адамдар арасындағы өзара әрекетті құрылымдайтын формалды және формалды емес шектеулер жүйесі ретінде көрсетеді [28].

Осылайша, халықаралық қатынастар мен регионализм теориялары Орталық Азия елдерінің экономикалық ынтымақтастығының сипатын ашуға

мүмкіндік береді. Онда экономикалық факторлар саяси және институционалдық детерминанттармен тығыз байланысты.

Жүргізілген теориялық талдау аймақтық экономикалық ынтымақтастық ұғымының тарихи-эволюциялық дамуын айқындады. Орталық Азия елдерінің экономикалық құрылымы, ресурстық бағыттылығы, институционалдық даму деңгейі және геоэкономикалық ерекшеліктерін кешенді талдау теориялық тәсілдердің қолданбалы әлеуетін саралауға мүмкіндік береді. Қарастырылған теориялар аймақ үшін әртүрлі деңгейде тиімділікке ие екенін байқауға болады.

Жоғары дәрежеде қолданылатын теориялар тобына жататын тұжырымдамалар Орталық Азия елдерінің нақты экономикалық жағдайларына барынша сәйкес келеді: Салыстырмалы артықшылық теориясы табиғи ресурстарға бай және аграрлық әлеуеті жоғары мемлекеттер үшін тиімді мамандану бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, энергетика, ауыл шаруашылығы және көлік-транзит салаларын дамытуда анық көрінеді. Сонымен қатар, кейнсиандық теория макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, инфляцияны бақылау және валюта тұрақтылығын сақтау сияқты міндеттерді аймақтық деңгейде үйлестіруге жол ашады. Бұл ірі инфрақұрылымдық жобаларды жоспарлауда маңызды рөл атқарады.

Р. Пребиштің құрылымдық теориясы шикізаттық тәуелділікті төмендетіп, өңдеуші өнеркәсіпті дамыту қажеттілігін көрсетеді. Бұл аймақ елдері үшін экономиканы әртараптандырудың маңызды бағыты болып табылады. Ал А.Хиршманның теңгерімсіз өсу теориясы жетекші секторларды мақсатты түрде дамыту арқылы мультипликативтік әсер қалыптастырды. Энергетика мен көлік дәліздері саласында экономикалық серпін беруге мүмкіндік береді. Институционализм бағытындағы тұжырымдамалар аймақтық ұйымдардың тиімділігін арттырады. Экономикалық одақтар мен көлік байланыстарының жұмысын күшейтуге ықпал етеді. Инклюзивті прагматикалық бағыт елдердің ішкі ерекшеліктерін ескереді. Ол икемді интеграциялық бағыт қалыптастырады. Индустриалық саясат тұжырымдамасы өнеркәсіптік кооперацияны дамытуға және бірлескен өндірістерді қалыптастыруға бағытталған.

Шектеулі немесе бейімделуді қажет ететін теориялар тобына тоқталатын болсақ, аймақтың ерекшеліктеріне байланысты тікелей қолдануға келмейді. Мысалы, абсолютті еркін нарық теориясы. Ол институционалдық әлсіздік жағдайында әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің күшеюіне әкелуі мүмкін. Сол себепті толық либерализациядан бас тарту немесе оны кезең-кезеңімен жүзеге асыру ұсынылады. Неолибералдық интеграция тұжырымдамасы болса, өндірістік базаның жеткілікті әртараптандырылмауына байланысты шектеулі тиімділікке ие. Оны бейімделген ашықтық моделі арқылы іске асыру қажет. Ал құрылымдық билікке негізделген реализм теориясы Орталық Азия елдерінің жаһандық экономикалық билік құрылымдарындағы рөлінің шектеулілігіне байланысты практикалық саясат құралы ретінде емес, көбінесе талдамалық әдіс ретінде қолдануға қолайлы.

Орталық Азия үшін теорияларды тиімді қолдану олардың әмбебаптығына емес, нақты аймақтық ерекшеліктерге бейімделу дәрежесіне байланысты.

Осыған орай, икемді, институционалдық тұрғыдан негізделген және құрылымдық трансформацияға бағытталған теориялық тәсілдер аймақтың орнықты экономикалық дамуын қамтамасыз етуде неғұрлым жоғары нәтижелілік көрсетеді.

1.2 Халықаралық сауданың қазіргі заманғы теоретикалық тұжырымдамалары және аймақтық сауда ерекшеліктері

XX ғасырдың 2-ші жартысында халықаралық сауданың теориялық талдауы өзгере бастады. Хекшер-Олин теориясын елдер арасындағы сауда ағындарының тәжірибесін талдауға қолдану "Леонтьев парадоксының" пайда болуына себеп болды. Алғашқы тосқауыл Леонтьев парадоксы» болды, содан кейін академиялық ой екі негізгі бағытта дами бастады: бір жағынан, классикалық және неоклассикалық теорияларының алғышарттарын, ал екіншіден, халықаралық сауда қатынастарының негізгі қатысушылары ретіндегі мемлекеттердің рөлінен жеке өндірушілерге, олардың экономикалық қызметі мен ұйымдық құрылымдарына назар аудару арқылы қарастырады [29].

Осы кезеңде пайда болған халықаралық сауда теориялары альтернативті немесе жаңа сауда теориялар деп аталды. Олардың пайда болуы бірқатар себептерге байланысты болды. Ең алдымен, халықаралық сауда тәжірибесіндегі өзгерістерді талдап, талдаудың жаңа әдістерін қолдану қажет болды. Халықаралық сауданың тәжірибесіндегі өзгерістер келесіне қамтиды:

- 1) әлемдік нарықтардың құрылымындағы өзгерістер: олигополистік немесе монополистік бәсеке нарықтарына айналуы;
- 2) халықаралық саудада трансұлттық компаниялар рөлінің күрт өсуі. Олар біркелкі тауарлардың дифференциациясы арқылы өзара бәсекелеске түседі;
- 3) халықаралық саудадағы салаишілік сауда үлесінің артуы (бұл өндіріс факторлары арасындағы арақатынас туралы Хекшер-Олин теориясына қайшы болды);
- 4) елдегі сұраныс құрылымының елдегі табыс деңгейіне тәуелділігі;
- 5) ғылыми-техникалық прогресстің сауданың дамуының жетекші факторына айналуы және дамыған елдердің арасында технология және ғылымды қажет ететін өнімдер айырбасының өсуі.

Бұл өзгерістер классикалық мектептер шеңберінен шығатын бірқатар жаңа теориялардың пайда болуына әкелді. Ең танымалдарының қатарына қиылысатын сұраныс теориясы, технологиялық алшақтық теориясы, салаишілік сауда теориясы, өнімнің өмірлік циклі теориясы, жаңа сауда теориясы, бәсекелестік артықшылықтар теориясы, толық емес келісімшарт моделі және халықаралық сауданың кеңістіктік теориясы жатады.

Жаңа теориялардың біріншісі қиылысатын сұраныс теориясын 1961 жылы С. Линдер тұжырымдаған. Ол ішкі сұранысты қанағаттандырған жағдайда ғана өнім экспорттық тауарға айналуы мүмкін екенін атап өтті. Линдердің теориясына сәйкес елдегі сұраныс құрылымын анықтайтын негізгі

фактор халықтың орташа табысының деңгейі болып табылады. Жан басына шаққандағы табыс деңгейі бірдей елдер өзара саудаға көбірек қатысады. Оңтайлы нәтижеге сұраныс құрылымдары ұқсас елдер арасында қол жеткізіледі, бұл сұраныстың қайталануын білдіреді

Сұраныс қиылысу теориясы халықаралық сауданың негізгі әсері қатысушы елдердің халқы үшін таңдаудың артуы және бағаның төмендеуі болып табылады [30]. Бұл елдер үшін экономикалық оңтайлы стратегия тауарлар мен қызметтердің шектеулі номенклатурасын өндіру болып табылады, ал қалған өнім түрлері, соның ішінде өз тауарлары мен қызметтерінің аналогтары импортталады. Бұл өндіріс деңгейінде ескеруді талап ететін және әрбір нақты өнім бойынша өндіріс көлемінің төмендеуіне және шығындардың өсуіне әкелетін тұтынушылардың қалауларының әртүрлілігіне байланысты.

С. Линдердің жұмысымен қатар 1961 жылы М. Познер технологиялық алшақтық теориясын алға тартты. Бұл теорияға сәйкес халықаралық теорияның негізгі бағыты технологиялық даму деңгейіндегі айырмашылықтар. Ол елдердің инновация дәрежесі бойынша ерекшеленетінін болжайды. Сондықтан халықаралық экономикалық қатынастарды технологиялық дамыған және артта қалған елдердің өзара қатынасы ретінде қарастыруға болады. Біріншісі соңғы технологияларға негізделген өнімдер мен қызметтерді экспорттаса, екіншісі техникалық ескірген өнімдерді жеткізеді. Технология саласындағы жетекші елдер өз өнімдерінің бірегейлігіне байланысты белгілі бір монополиялық рента алады [31].

Технологиялық алшақтық теориясын халықаралық білім беруді түсіндіру үшін де пайдаланады. Экономикада халықаралық білім алмасудың арнайы теориясы жоқ. Әдетте бұл құбылысты теориялық талдау үшін халықаралық сауданың әртүрлі теориялары, соның ішінде технологиялық алшақтық теориясы қолданылады. Бұл теорияға сәйкес, білім мен технология негізінде тауарлар мен қызметтерді өндіру және экспорттауда уақытша экономикалық артықшылық береді. Дайын өнімді экспорттаумен салыстырғанда, бұл өнімдерді шетелде өндіру көбінесе көлік шығындарының төмендеуіне, кедендік кедергілердің болмауына және басқа факторларға байланысты тиімдірек болады.

1966 жылы Б. Баласса [32] халықаралық сауданың салаішілік сауда теориясы деп аталатын теориясын ұсынды. Осы теорияға сәйкес халықаралық сауда ішкі салалық және салааралық болып бөлінеді. Салаішілік сауда бір саланың өнімін халықаралық айырбастауды көздейді. Оның алғышарттары мыналар болуы мүмкін: көлік шығындарының төмендеуі, тұтынушылардың талғамындағы айырмашылықтар, маусымдық айырмашылықтар және ауқымды үнемдеу. Сала аралық сауда әртүрлі салалардағы өнімдердің халықаралық алмасуын қамтиды және оған қатысушы елдердің салыстырмалы артықшылықтарына негізделеді.

Тәжірибеде салаішілік сауда технологиялық дамуының салыстырмалы деңгейі бар елдерге тән және әдетте өңдеуші өнеркәсіптерді қамтиды (мысалы, дамыған елдер арасындағы дайын өнімнің өзара экспорты мен импорты).

Екінші жағынан, салааралық сауда технологиялық даму деңгейі әртүрлі елдер арасында жиі байқалады және негізінен өндіруші салаларға әсер етеді (мысалы, дамушы елдердің ресурстарының экспорты және дайын өнімнің импорты).

1960 жылдары тұжырымдалған сауда қатынастарының тағы бір теориясы Р. Вернонның тауардың өмірлік циклі теориясы болды. Бұл теория бойынша сұранысты тапқан әрбір өнім нарыққа ену, өсу, жетілу және нарықтан шығу кезеңдерінен өтеді. Алғашқы кезеңдерінде өнім немесе қызмет бір немесе бірнеше елдерде пайда болады, ал сұраныс сәтті болған жағдайда экспорттаушы елдің монополиялық артықшылықтарын пайдалана отырып экспортқа шығаруға болады. Нарықты қанықтырумен байланысты кейінгі кезеңдерде сұранысты қолдау шығындарды азайтуды талап етеді, бұл өндірісті шығындары аз елдерге, мысалы, арзан жұмыс күші есебінен шығаруға әкелуі мүмкін [33].

1970 жылдардың соңы – 1980 жылдардың басында бірқатар экономикалық жұмыстар ұсынылды, оларда елдер арасындағы сауданың негізгі алғышарты елдердің өндіріске мамандануы болды, онда ауқымды экономикалар жұмыс істейді – өндіріс көлемін ұлғайту кезінде өндіріс шығындарын азайту. Осы жұмыстардың ішінде П. Кругманның масштаб әсері теориясы маңызды орын алып отыр.

Қазақстанның аймақтық көршілерімен экономикалық ынтымақтастығы және сауда қатынастарының ерекшеліктері аймақшілік сауданың ерекшеліктерін баса көрсететін халықаралық сауда теорияларын ескеруді талап етеді. Сондықтан, әртүрлі тауарларды өндірудегі салыстырмалы артықшылық теориясынан басқа, бір аймақтағы елдер арасындағы сауда мен көлік шығындары (көлік инфрақұрылымының даму деңгейі) мен сауда кедергілері арасындағы байланысты, сондай-ақ, ең бастысы, серіктес елдердің нарықтық көлемін анықтау қажет. Көлік және кедендік шығындар аймақ ішіндегі саудаға қосымша кедергілер тудыратыны белгілі, ал әр елдің нарықтық көлемінің аздығы ауқымды экономиканың жүзеге асырылуына кедергі келтіреді.

П. Кругманның әйгілі масштаб әсері теориясы XX ғасырдың 80-жылдарында пайда болды. Халықаралық сауданың дәстүрлі теориялары (Хекшер-Олин моделі, Д. Рикардоның салыстырмалы артықшылықтар теориясы) сауданы әртүрлі өндіріс факторлары бар елдерге ұсыну айырмашылықтарының нәтижесі ретінде қарастырады. Оның көзқарысы бойынша, қазіргі заманғы сауда тек ресурстардың айырмашылығына ғана емес, компаниялардың орташа өндіріс шығындарын азайтуға ұмтылуына да бағытталған. Шағын ішкі нарықтар жағдайында (мысалы, Қырғызстан, Тәжікстан немесе Түрікменстан) отандық өндірушілер көбінесе масштабты үнемдеуге мүмкіндік беретін оңтайлы өнім көлеміне жете алмайды. Көлік байланысының дамуы арқылы ынталандырылған аймақтық интеграция Орталық Азия елдерінің нарықтарын бірыңғай экономикалық кеңістікке біріктіреді. Бұл, біріншіден, кәсіпорындарға көршілес елдер нарығына шыққанда өндіріс көлемін арттыру арқылы өндіріс бірлігінің құнын төмендетуге және екіншіден, бір тауар топтарында (мысалы, азық-түлік немесе

жеңіл өнеркәсіп) дифференциацияланған өнімдерді айырбастау арқылы салаишілік сауданы дамытуға мүмкіндік береді. Салаишілік саудадағы осындай байланыс аймақтық өндіріс тізбектерінің негізі бола алады.

П. Кругманның теориясы Орталық Азиядағы өзара сауданың өсуі тек саяси келісімдердің ғана емес, сонымен қатар үлкен ортақ нарықтың артықшылықтарын пайдалану арқылы аймақтық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған объективті экономикалық процесс екенін дәлелдейді [34].

Халықаралық сауда теорияларын дамытуда тауарлар мен қызмет көрсетулерді өндіруші ретіндегі фирмаларға біртіндеп назар аудару кәсіпорындардың немесе елдің халықаралық аренадағы бәсекелестік артықшылықтары туралы мәселені туындатты. Бұл сұраққа 1990 ж. М. Портер жауап берген болатын [35]. Бәсекелестік артықшылық теориясы деп аталатын оның теориясының негізгі идеясы халықаралық саудадағы елдердің артықшылықтары ұлттық кәсіпорындар жұмыс істейтін макроортаға тікелей байланысты болды. Бұл макроорта бірқатар факторлармен анықталады, соның ішінде өндіріс факторларының болуы, ішкі нарықтағы сұраныс, шектес салалардың бәсекеге қабілеттілігі және т.б.

Бұл бақылауларға ең танымал теориялық жауапты 2003 жылы М. Мелиц гетерогенді фирма моделі деп аталатын математикалық модель түрінде ұсынған. Бұл модельдің негізгі гипотезасы халықаралық сауда мәселесі көлемі, өнімділігі және басқа факторлармен ерекшеленетін жеке фирмалардың шешімі болып табылады. Модельдің объектісі фирмалардың шешімдері болды: тек ішкі нарық үшін немесе сонымен қатар сыртқы нарық үшін өндіру, экспорттау немесе шетелдік инвестицияларды тарту, шетелдік жеткізушілерді тарту және т.б. [36]

Бұл модельге сәйкес тек ең тиімді және сондықтан ең табысты фирмалар ғана экспортталатын елдердің санына қарай өсетін жоғары қайтарымсыз және тұрақты шығындарды көтере алады. Сыртқы нарыққа шығудың жоғары шығындары тек ең табысты фирмаларға халықаралық саудадан толық пайда алуға, нарықтағы үлесін, демек, олардың пайдасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Өнімділігі төмен фирмалардың халықаралық нарыққа шығу әрекеті олардың банкротқа ұшырауына және жабылуына әкелуі мүмкін. Нәтижесінде ең табысты фирмалар өседі. Табысы аз фирмалар халықаралық сауданың әсерінен жабылады. Мұндай өзгерістер ұлттық экономикалардың жалпы өнімділігінің өндіріс факторларының шығындарына қатысты өндірілген тауарлар мен қызметтердің жалпы көлемінің өсуіне әкеледі [36].

XXI ғасырдың басындағы халықаралық сауданың экономикалық талдауын дамытудың бір бағыты Нобель сыйлығының лауреаттары О. Харт, С. Гроссман [37] және Дж. Мур [38] әзірлеген аяқталмаған келісім-шарттар теориясын қолдану болды. Тауарлар мен қызметтердің халықаралық алмасуын түсіндіру үшін бұл теорияны қолдану халықаралық саудада жасалған келісім-шарттардың көпшілігі белгілі бір өнімді өндіруге тән құрамдас бөліктерді

жеткізуге қатысты екендігіне назар аударуға мүмкіндік берді және өз бетінше нарықта сатыла алмайды.

Осы теория бойынша аяқталмаған келісім-шарттардың екі түрі бар: аутсорсинг – фирманың тәуелсіз жеткізушілерді пайдалануы; инсорсинг – фирманың оған тәуелді немесе оның бөлігі болып табылатын жеткізушілерді пайдалануы. Халықаралық сауданың пайда болуы фирманың өнім өндіруді қалай ұйымдастыратынына байланысты. Оның төрт нұсқасының екеуі халықаралық саудаға әкеледі: құрамдас жеткізуші шетелде орналасқан аутсорсинг және инсорсинг. Аутсорсинг кезінде сауда екі тәуелсіз фирма арасында жүреді, ал инсорсингпен тікелей инвестиция негізінде сыртқы сауда пайда болады.

Теорияға сәйкес, егер фирмаға аралық өнімді шетелде не өзінің филиалдарынан немесе тәуелсіз шетелдік фирмалардан сатып алу тиімдірек болса, онда халықаралық сауда пайда болады (немесе бірінші нұсқадағыдай қосымша тікелей шетелдік инвестициялар жүзеге асырылуда). Бұл тұрғыда фирмаларды ішкі аутсорсингті емес, халықаралық таңдауды ынталандыратын факторлар атап өтіледі: шетелде құрамдас бөліктерді өндіруге кететін шығындардың төмендеуі; халықаралық байланыс саласындағы технологиялық прогресс; сауда кедергілерін жою арқылы халықаралық сауда шығындарын азайту; өндірістік факторлардың бірін-бірі толықтыруы және т.б. Сонымен қатар фирмаларды халықаралық инсорсингтен гөрі халықаралық аутсорсингті таңдауға итермелейтін факторлар: тікелей инвестициялардың жоғары шығындары; шығындардың бір бөлігін аралық өнімді өндірушіге аудару мүмкіндігі; аралық өнімді өндірушілердің капитал сыйымдылығының төмендігі және т.б. [38].

Құрамдас бөлшектерді өндіруге келісім-шарттар жасау олардың өндірушілерін дайын өнім өндірушілермен байланыстыруға әкеледі, өйткені олар құрамдас бөліктерді соңғы өнімнен бөлек сата алмайды. Басқаша айтқанда, жеткізушінің мәмілеге келу қабілеті әлсірейді, бұл оны жеткізілетін компоненттерді үнемдеуге, пайданың бір бөлігін алу үшін оларды аз шығындармен өндіруге ынталандырады, бұл сайып келгенде жеткізілетін компоненттердің сапасына және, тиісінше, соңғы өнімге әсер етеді.

Толық емес келісім-шарт теориясының тәжірибедегі ең танымал көрінісі – Жаһандық құн тізбегі (Global Value Chains, GVC) деп аталатын құбылыс. Құн тізбегі идеясын М. Портердің еңбегінде тұжырымдалған, ол компанияның экономикалық қызметін оның жеке аспектілеріне бөлуді көздейді: логистика, өндіріс, маркетинг, сату, қызмет көрсету және т.б. өнімнің түпкілікті өзіндік құнында әрбір аспектінің шығындарын есепке алу.

Жаһандық құн тізбегі құбылысы ХХІ ғасырдың екінші онжылығында мойындалды. Мұндай мойындаудың көрнекті мысалдарының бірі ДСҰ жұмысы. 2013 жылы ДСҰ өзінің есебін шығарды. Ол негізінен жаһандық құн тізбегіне назар аударды. Бұл баяндамада тауарлар мен қызметтер әртүрлі елдердегі қызметтердің күрделі желісі арқылы өндірілетін жаһандық сауданың барған сайын өзара байланысты сипатын атап өтті. Бұл ұйымның жыл сайынғы

баяндамасында жаһандық құн тізбегін талдауы олардың заманауи халықаралық сауда динамикасын түсінудегі маңыздылығын атап өтті. Ол елдер мен фирмалардың жаһандық өндіріс желілеріне қатысуының және одан пайда табуының күрделі тәсілдеріне назар аударды. Бұл әрекет мүмкіндіктерді пайдалануға және жаһандық құн тізбегіне қатысумен байланысты қиындықтарды шешуге бағытталған әрі қарай зерттеулерді, саяси талқылауларды және стратегиялық шешімдерді ынталандыруға көмектесті [39].

2000 жылдардың алғашқы онжылдығындағы халықаралық сауданың экономикалық талдауы Ян Тинбергеннің 1962 жылы тұжырымдаған сыртқы сауданы гравитациялық моделіне қызығушылықты арттырды. Сауда айырбастарында Ньютонның тартылыс заңын көңіл бөлді. Тинберген елдер арасындағы сауда көлемі олардың экономикаларының көлеміне тура пропорционал және олардың арасындағы қашықтыққа кері пропорционал деген қорытындыға келді. Бұл келесі жылдарда модельдің түрленуіне және халықаралық саудадағы қосымша үлгілердің анықталуына әкелді. Мысалы, елдер арасындағы тауар айналымының көлемі олардың арасындағы қашықтыққа ғана емес, сонымен қатар басқа елдерге дейінгі қашықтыққа да байланысты екені анықталды. Экспорттаушылар көпшілігі тауарды жақын орналасқан елдерге және аз ғана импорттаушыларға жеткізуді қалайды, және ұзақ қашықтыққа тек қымбат экспорттық өнімдер тасымалданады [40].

П. Кругманның Жаңа сауда теориясы халықаралық сауданы талдауда маңызды орын алады. Кругманның «Масштабты экономика, өнімді саралау және сауда үлгісі» [41] атты еңбегі экономикалық даму деңгейі салыстырмалы елдер арасындағы халықаралық сауданы масштабты экономика және өнімді саралау арқылы түсіндіруге болатынын көрсетеді. Бұл тәсіл Э. Хелпман мен Кругманның (1985) «Нарықтық құрылым және сыртқы сауда» [42] монографиясында одан әрі дамытылды. Ұқсас экономикалық сипаттамалары бар елдер арасындағы тұрақты салаишілік сауданың болуы көрсетілді. Бұл теориялық тәсіл, әсіресе, сауда негізінен ұқсас өндірістік құрылымдары бар экономикалар арасында қалыптасатын Орталық Азия елдерін қоса алғанда, аймақтық экономикалық жүйелерді талдау үшін маңызды болып табылады..

Бұл бағыттағы айтарлықтай нақты көзқарас 2005 жылы Эстебан Росси-Гансбергер ұсынған сауданың кеңістік теориясы. Бұл теорияға сәйкес, халықаралық сауда аралық және түпкілікті өнімді өндіру аймақтың әртүрлі елдерінде орналасқан кезде пайда болады. Мұнда қашықтық және басқа да кедергілер маңызды рөл атқарады. Мысалы, егер ел аралық өнімдерді өндіруге маманданған елдерде оларға импорттық баж салығын енгізсе, кейбір фирмалар осы өнімдерді өз елінде өндіруге көшуі мүмкін. Халықаралық сауданы кеңістіктік экономикалық талдаудың басқа да нәтижелері сауда көлемі мен елдер арасындағы қашықтық арасындағы тығыз байланысты. Көлік шығындарының аймақтық мамандануға және сауда құрылымына әсерін қамтиды. Сондай-ақ, тарифтерді енгізу аймақаралық тауар айналымын төмендетеді. Бірақ аймақтың ішінде тауар айналымын ұлғайтады. Елдер арасындағы тауар айналымының көлемі мен құрылымы олардың бастапқы

өндірістік құрылымына, тарихи қатынастарына, сауда саясатына және басқа да факторларға байланысты [43]. Эстебан Росси-Гансбергердің сауданың кеңістік теориясы негізінде Орталық Азия елдерінің географиялық жақындығын олар арасында тауарлардың тасымалдауға шығындарын азайтуға мүмкіндігін анықтауға болады, бірақта, сонымен бірге, бұл жақындық артықшылыққа айналу үшін көлік инфрақұрылымының дамығандығына және кедендік кедергілерге тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, заманауи сауда теориялары аймақ елдерінің транзиттік әлеуетін арттыру, өндірістік кооперацияны дамыту және жаһандық нарыққа тиімді интеграциялану бағытында маңызды әдіснамалық негіз болады.

Жоғары қолданбалы сауда теорияларының ішінде гравитациялық модель аймақ елдері арасындағы және сыртқы серіктестермен сауда ағындарын жеңілдетуде ерекше маңызға ие. Қашықтық, нарық көлемі және көлік шығындары сияқты факторларды ескеру керек. Сол арқылы транзиттік сауданы дамыту және логистикалық тиімділікті арттыру мүмкіндігі кеңейеді. Жаңа экономикалық география теориясы өндірістің кеңістіктік шоғырлануын көрсете отырып, логистикалық және өңдеуші орталықтарды қалыптастыруға жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде, агломерациялық тиімділіктерді күшейтіп, аймақтық экономикалық өсуді жеделдетеді.

Жаһандық құн тізбектері теориясы Орталық Азия елдері үшін шикізаттық бағыттан өңдеуші өндірістерге көшуге бағыт береді. Сондай-ақ халықаралық өндірістік тізбектерге интеграциялануға мүмкіндік береді. Ал технологиялық алшақтық теориясы инновациялық дамудағы айырмашылықтарды қысқарту мақсатында технологиялық трансферт пен бірлескен өндірістерді дамыту қажеттілігін көрсетеді.

Шартты түрде қолданылатын теориялар аймақтың индустриялық даму деңгейіне тәуелді. Салаишілік сауда теориясы қазіргі кезеңде шектеулі. Дегенмен өнеркәсіптік әртараптандыру жүзеге асқан жағдайда маңыздылығы артады. Өнімнің өмірлік циклі теориясы негізінен технологияларды қабылдау және көшіру кезеңінде тиімді. Линдердің қиылысатын сұраныс теориясы тұтыну құрылымдарын ішінара түсіндіре алады.

Ал шектеулі немесе бейімдеуді қажет ететін теориялар Орталық Азия елдерінің институционалдық және нарықтық ерекшеліктеріне байланысты толыққанды іске аспайды. Портердің бәсекелік артықшылық теориясы тиімді жұмыс жасауы үшін институционалдық реформалар мен бизнес-ортаны жетілдіруді талап етеді. Толық либералдық нарықтық модельдер нарық инфрақұрылымы жеткілікті дамымаған жағдайда отандық өндірістің әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Орталық Азия үшін халықаралық сауда теорияларын тиімді пайдалану тәжірибелік бейімделуіне байланысты. Аймақ елдері үшін транзиттік-логистикалық артықшылықтарды пайдалану, өндірістік кооперацияны күшейту және технологиялық жаңғыртуға бағытталған теориялар неғұрлым жоғары тиімділік көрсетеді. Осыған байланысты, сауда саясаты икемді, кезең-кезеңімен

жүзеге асырылатын және ұлттық экономикалардың құрылымдық ерекшеліктерін ескеретін тәсілдерге негізделуі тиіс.

1.3 Халықаралық инвестициялық ынтымақтастықтың теориялық негіздері

Орталық Азия аймағындағы Қазақстан көршілес елдермен тек сауда қатынастары арқылы ғана емес, сонымен қатар инвестициялық ынтымақтастық арқылы да экономикалық байланыстарды дамытып отыр. Аймақтағы ең ірі инвестор болып табылатын Қазақстан. Соңғы жылдары Орталық Азия елдеріне, оының ішінде Өзбекстан мен Қырғызстанға айтарлықтай инвестициялар бағыттап келеді. Бұған сату нарықтарын кеңейту және инвестициялық портфолиосын әртараптандыру сияқты экономикалық факторлар, аймақтық экономикалық байланысты нығайтуға деген ұмтылыс себеп болып отыр.

Елдердің саяси мүдделері, институционалдық орта және әлемдік экономиканың құрылымдық ерекшеліктері өзара әрекеттесетін және инвестициялық ағындардың бағыты мен қарқындылығын анықтайтын көп өлшемді процесс.

Ғылыми әдебиетте халықаралық инвестициялық ынтымақтастықтың теориялық тәсілдері дәстүрлі түрде екі ірі топқа бөлінеді: тиімділік және нарықтық ұтымдылық тұрғысынан капиталдың қозғалысын түсіндіретін экономикалық теориялар және инвестицияларды сыртқы саяси өзара іс-қимылдың, ықпалдың және халықаралық ортаны қалыптастырудың құралы ретінде қарастыратын халықаралық қатынастар теориялары.

Халықаралық инвестициялық ынтымақтастық теориялары ең алдымен тікелей шетелдік инвестицияларды (ТШИ) жүзеге асыруды қарастырады.

Экономикалық тәсілдер фирмалардың пайда табу, шығындарды азайту және нарықтарды кеңейту үшін инвестиция салуының мотивациясын талдауға бағытталған. Осы тұрғыдан маңызды позицияны Джон Даннингтің эклектикалық парадигмасы (OLI теориясы) алады, ол халықаралық инвестиция компанияның бәсекелестік артықшылықтары болғанда, қабылдаушы ел тартымды болғанда және активтерге ішкі бақылаудың артықшылықтары жүзеге асырылғанда жүзеге асырылады деп тұжырымдайды.

Дж. Даннингтің эклектикалық OLI парадигмасында инвестордың артықшылықтарын үш топқа бөледі: Меншік, Орналасу және Интернализация (O – Ownership «меншік», L – Location «орналасқан жер», I – Internalization «интернализация»). Меншік тобы өз аймағындағы нарық пен бизнес мәдениеті туралы нақты білімі бар инвесторлар үшін артықшылық ретінде қарастырылуы мүмкін. Өз кезегінде, орналасу: инвесторларға аймақтың ортақ инфрақұрылымының географиялық жақындығы мен қолжетімділігін өзара инвестициялар үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Интернализация: сауда орнына инвестиция арқылы шекараны кесіп өту және кедендік кедергілерге байланысты транзакция шығындарын азайту [44]. Даннингтің эклектикалық теориясы тұрғысынан Орталық Азия елдерінің арасында нарық пен бизнес

мәдениетінің ұқсастығы, географиялық жақындығы мен ортақ инфрақұрылымының болуы өзара инвестициялар үшін жағымды жағдайды тудырады.

Инвестициялардың іске асырулуын К. Акамацудың «Ұшатын қаздар» теориясы Орталық Азиядағы аймақаралық ынтымақтастық үшін өте маңызды. Аймақтың дамыған елдері (мысалы, Қазақстан немесе Өзбекстан) салыстырмалы түрде артық еңбек немесе табиғи ресурстары бар көршілес елдердің өндірісіне инвестиция сала алады. Инвестициялар технология мен басқару тәжірибесін «көшбасшыдан» аймақтың «қуып жетуші» елдеріне беру құралына айналып, бірыңғай өндірістік тізбек құруға мүмкіндік береді [45].

Елдер арасында инвестициялық ынтымақтықты институционалдық жақындық теориясы да қарастырады, оған сәйкес инвесторлар жиі ұқсас құқықтық және әкімшілік жүйелері бар елдерді артық көреді. Орталық Азия елдерінің компаниялары аймақтың нақты институционалдық тәуекелдеріне (бюрократия, бейресми институттар, заңнамалық ерекшеліктер) батыс инвесторларына қарағанда жақсырақ бейімделген.

Микроэкономикалық теориялар ТШИ фирма үшін стратегиялық және операциялық артықшылықтарға назар аударып отыр. Ю. Мисала өз еңбегінде елдер арасындағы инвестициялық өзара әрекеттесуін халықаралық саудамен байланысын көрсетеді. Бұл байланыс екі түрде болуы мүмкін: бір жағынан трансшекаралық инвестициялар тауарлар саудасын толықтырады немесе, екінші жағынан – алмастырады. Шетелдік инвестициялар (ТШИ) жаңа тауары ағымдарын ынталындырады, өйткені компания шетелде инвестициялар арқылы өз филиалын құратын болса, оған құрал-жабдықтарды, бөлшектер мен технологияларды өз еліне импорттау қажет болады, ал өндірген дайын өнімдерін басқа елдерге экспорттай алады. Шетелдік инвестициялар, сонымен бірге, елдер арасында сауда кедергілері (күрделі кедендік рәсімдер, баж салықтары) компанияны тауарларын басқа елдерге экспорттаудың орнынына, сол елдерде өзінің компаниясын құрады. Мұндай жағдайда компания шетелде арзан табиғи немесе еңбек ресурстарына қол жеткізе алады [46].

К. Пржыбыльска ТШИ теорияларын қаржылық және нақты құбылыстарды түсіндіру негізінде жіктейді. Қаржылық құбылыстар үшін халықаралық капитал қозғалысы теориясы ТШИ-ді жоғары кірісті іздейтін капитал ағыны ретінде сипаттайды. Табыстылық деңгейін саралау теориясы елдер арасындағы табыстылық көрсеткіштерінің айырмашылығына назар аударады. Инвестициялық портфельді әртараптандыру теориясы инвестициялық шешімдерде әртараптандырудың рөлін көрсетеді. Валюталық платформалар теориясы валюта тұрақтылығының ТШИ-ге әсерін зерттейді. Нақты құбылыстар үшін монополиялық артықшылықтар теориясы ТШИ-ді фирмалардың монополиялық артықшылықтарын пайдалану құралы ретінде түсіндіреді. Өнімнің өмірлік циклінің халықаралық теориясы ТШИ өнімнің өмірлік циклінің әртүрлі кезеңдерімен негізделетінін болжайды. Трансұлттық корпорациялардың интернационализациясы теориясы фирмалардың тиімділікті оңтайландыру үшін операцияларды қалай ішкіландыруына бағытталған.

Халықаралық өндірістің эклектикалық теориясы ТШИ шешімдерін түсіндіру үшін бірнеше факторларды біріктіреді [47].

М. Кассон ТШИ теорияларын үш топқа бөледі: халықаралық капитал нарығы теориясы, кәсіпорын теориясы және сауда теориясы. Бұл жіктеу капитал ағындарын, фирмаға тән стратегияларды және халықаралық сауда динамикасын қамтиды. Және де ТШИ талдауға болатын әртүрлі перспективаларды көрсетеді [48].

Р. Липси ТШИ теорияларын инвестициялаушы ел мен инвестициялаушы фирманың шарттарына қарай жіктейді. Инвестициялық елдің шарттарына ТШИ-ны нарықтық потенциалға жауап ретінде түсіндіретін нарық мөлшері теориясы және өнімнің өмірлік циклінің кезеңдерімен байланыстыратын өнімнің өмірлік циклі теориясы жатады. Валюталық кеңістік теориясы валюта тұрақтылығының әсеріне назар аударады. Орналасу теориясы географиялық және экономикалық факторларды көрсетеді. Табыстылық теориясы күтілетін табыстылықтың рөлін қарастырады. Компанияның шарттарына әртараптандыру арқылы тәуекелдерді басқаруға баса назар аударатын портфельді әртараптандыру теориясы. Сонымен қатар фирмаға тән стратегиялық шешімдерге бағытталған компанияның мінез-құлық теориясы жатады. Олигополистік реакция теориясы ТШИ-ді қозғайтын бәсекелестік динамикасын сипаттайды. Ал интернационалдандыру теориясы интернационалдандырудың артықшылықтарын түсіндіреді. Орналасу теориясы екі тұрғыдан да орынға тән артықшылықтарды қарастырады [49].

Орталық Азия аймағында тікелей шетелдік инвестициялар теорияларын талдау олардың қолданбалы тиімділігі аймақтың экономикалық, институционалдық және нарықтық ерекшеліктерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Жалпы алғанда, ТШИ-ға қатысты классикалық және неоклассикалық теориялардың бір бөлігі аймақта жоғары деңгейде іске асырылады. Кейбіреулері шектеулі немесе жанама сипатта ғана көрініс табады.

Жоғары маңызға ие теориялардың қатарында OLI парадигмасы ерекше орын алады. Себебі ол меншіктік, орналасу және интернализация артықшылықтарын кешенді түрде қарастырады. Орталық Азия елдері үшін табиғи ресурстардың молдығы, стратегиялық географиялық орналасуы және салыстырмалы түрде әлсіз институционалдық орта бұл теорияның практикалық өзектілігін арттырады. Сонымен қатар, монополиялық артықшылықтар теориясы трансұлттық корпорациялардың технологиялық, басқарушылық және маркетингтік басымдығы арқылы инвестициялық шешімдерге ықпал ететінін көрсетеді. Бұл аймақтағы инвестициялық ағымдардың құрылымын түсіндіруде маңызды. Интернализация және транзакциялық шығындар теориясы да ерекше рөл атқарады. Себебі құқықтық жүйе мен келісімшарттық қатынастардың жеткіліксіз дамуы жағдайында компаниялар операцияларды өз ішінде жүргізуге ұмтылады.

Орташа деңгейде қолданылатын теориялар аймақтың дамушы нарық ретіндегі ерекшеліктерін бейнелейді. Нарық теңгерімсіздігі теориясы капитал тапшылығы, еңбек ресурстары мен табиғи байлықтардың әркелкі бөлінуін

түсіндіреді. Бірақ аймақ елдерінің сыртқы капиталға тәуелділігі оның қолданылуын ішінара шектейді. Өнімнің өмірлік циклі теориясы кейбір стратегиялық салаларда, әсіресе технологияны енгізу мен өндірісті көшіру кезеңдерінде маңызды. Дегенмен барлық секторларға бірдей тән емес.

Ал шектеулі немесе жанама сипаттағы теорияларға портфельдік инвестициялар туралы теориялар жатады. Орталық Азия елдердің қаржы нарықтарының жеткілікті дамымауы портфельдік инвестициялардың рөлін төмендетеді. Сол себепті бұл теорияның қолданбалы мәні шектеулі болып табылады. Дегенмен аймақтағы ірі инвестициялық жобалар көбінесе стратегиялық және институционалдық факторлармен анықталады.

Орталық Азияда ТШИ тарту үдерісі көбінесе ресурстық әлеует, географиялық орналасу және институционалдық орта сияқты базалық факторларға тәуелді. Осыған байланысты, OLI парадигмасы, монополиялық артықшылықтар және интернализация теориялары ең жоғары қолданбалы мәнге ие. Демек, аймақта тиімді инвестициялық саясат жүргізу үшін институционалдық ортаны жетілдіру керек. Сонымен қатар құқықтық қорғауды күшейту және технологиялық трансфертті ынталандыруға бағытталған жан-жақты тәсіл қажет. Қазіргі кезде Орталық Азия елдерінің арасында инвестициялық ынтымақтастық бірқатар бірлескен жобалар жасалу және іске асырылуда, әсіресе Қазақстан мен Өзбекістан және Қазақстан мен Қырғызстан арасында.

1.4 Қазақстанның Орталық Азияда елдерімен экономикалық ынтымақтастығының алғышарттары және экономикалық қатынастарын реттейтін нормативтік-құқықтық базасы

Орталық Азия тарихи тұрғыдан Еуразия кеңістігіндегі маңызды өркениеттік және сауда аймақтарының бірі болып қалыптасты. Ұлы Жібек жолы арқылы аймақ Шығыс пен Батыс арасындағы экономикалық, мәдени және саяси байланыстарды қамтамасыз еткенді. Сонымен қатар стратегиялық кеңістік қызметін атқарды. Алайда теңіз және әуе тасымалдарының дамыды. Сонымен қатар әлемдік геосаяси өзгерістер болды. Осының барлығы аймақтың халықаралық экономикалық жүйедегі рөлінің әлсіреуіне әсер етті.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Орталық Азия мемлекеттері аймақтық интеграцияны дамыту мәселесіне ерекше назар аудара бастады. Мемлекет басшылары кездесулер ұйымдастырды. 1991 жылғы Ашхабад кездесуінде аймақ елдерінің басшылары посткеңестік кеңістіктегі жаңа саяси жағдайларды және өзара іс-қимыл бағыттарын талқылады [67]. Кейінгі кезеңде экономикалық ынтымақтастықты институционалдық тұрғыдан дамытуға бағытталған бірқатар келісімдер қабылданды. Оның бірі 1994 жылы Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан арасында Бірыңғай экономикалық кеңістік құру жөніндегі келісімдерге қол қойды. Кейін бұл бастама Орталық Азия экономикалық қауымдастығының қалыптасуына негіз болды [68].

2002 жылы Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан қатысуымен Орталық Азия Ынтымақтастығы ұйымы құрылды [69]. Ұйым аймақ ішіндегі сауда, көлік-логистикалық байланыстар және экономикалық ықпалдастықты тереңдетуге бағытталды. Дегенмен, 2000 жылдардың басындағы халықаралық геосаяси өзгерістер мен сыртқы державалардың ықпалы аймақтық интеграцияның дербес дамуын шектеді. Кейін Ресейдің ұйымға қосылуы және ОАЫ-ның ЕурАзЭҚ құрылымдарымен ықпалдасуы Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің бағытын өзгертті.

2016 жылдан кейін Өзбекстанда жаңа саяси бағыттың қалыптасты. Бұл өз кезегінде аймақ мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың жандануына ықпал етті. Соның нәтижесінде 2018 жылы Астанада Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесуі өтті. Аймақ елдерінің өзара диалогты жаңа деңгейде дамытуға мүдделі екендігі байқалды [70, 71]. Кейінгі кездесулер барысында инвестициялық, сауда-экономикалық және туристік ынтымақтастықты кеңейту мәселелері қарастырылды. Аймақтық өзара қатынасты күшейту бағытындағы бастамалар ұсынылды.

Қазақстан Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын нығайтуда елеулі табыстарға қол жеткізді. Дегенмен, әлі де шешуді қажет ететін бірқатар қарама-қайшылықтар мен міндеттер бар. Қайшылықтардың кейбірін қарастыратын болсақ, олар келесідей:

– Қазақстан мен оның көршілес елдері арасындағы тарихи-мәдени байланыстар, кейде экономикалық ынтымақтастыққа кедергі келтіруі мүмкін. Бұл байланыстар сауда мен инвестицияны жеңілдеткенімен, әсіресе шекаралық даулар мен этникалық қақтығыстар сияқты мәселелерге қатысты шиеленіс пен қақтығыс тудыруы мүмкін. Мәселен, Қазақстан мен Қырғызстан шекарасы екі ел де белгілі бір аумақтарға иелік етуді алға тартып, шиеленіс туғызды. Сол сияқты Қазақстан мен Өзбекстан шекаралық қақтығыстар. Бұл екі елдің экономикалық ынтымақтастығына кері әсерін тигізіп, шекараның жабылуына және сауданың үзілуіне әкеліп соқты.

– аймақтағы ресурстар мен экономикалық қуаттың біркелкі бөлінбеуі. Қазақстан – Орталық Азиядағы ең ірі экономика, мұнай мен газ сияқты табиғи ресурстары мол, бұл елдің инфрақұрылымын дамытуға және шетелдік инвестицияларды тартуға мүмкіндік берді. Керісінше, оның кейбір көршілері, мысалы, Қырғызстан мен Тәжікстан аймақтағы ресурстары шектеулі және инфрақұрылымы әлсіз елдердің қатарында. Бұл теңгерімсіздік экономикалық ынтымақтастықта қиындықтар тудыруы мүмкін, өйткені күштірек экономикалар сауда мен инвестицияда үстемдік етуі мүмкін, бұл барлық елдер үшін тең емес пайда әкеледі.

Саяси жүйелер мен идеологиялардағы айырмашылықтар да экономикалық ынтымақтастықта қайшылықтарды тудыруы мүмкін. Қазақстан нарыққа бағдарланған экономикалық жүйені қабылдады, ал Өзбекстан мен Түркіменстан сияқты кейбір көршілері орталықтандырылған және мемлекет бақылайтын экономикалық жүйені сақтап қалды. Бұл сауда мен инвестицияны жүргізу жолында айырмашылықтар тудырып, қақтығыстар мен

түсінбеушіліктерге әкелуі мүмкін. Ақырында, аймақтағы, әсіресе Ресей мен Қытай арасындағы геосаяси шиеленіс экономикалық ынтымақтастықта қайшылықтар тудыруы мүмкін. Екі ел де аймақтағы негізгі ойыншылар болып табылады және олардың мүдделері мен ықпалы кейде Қазақстан мен Орталық Азияның елдерінің мүдделерімен соқтығысуы мүмкін. Бұл әсіресе инвестициялық және сауда саясаты сияқты мәселелерге қатысты экономикалық ынтымақтастықта қиындықтар тудыруы мүмкін.

Кесте 1 де келтірілген мәліметтер Орталық Азия елдерінің экономикалық даму деңгейінде елеулі айырмашылықтар бар екенін көрсетеді. Қазақстан жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі бойынша аймақта жетекші орында болса, Қырғызстан мен Тәжікстан зерттелген кезеңде табыс деңгейі төмен мемлекеттер қатарында қалып отыр [72].

Кесте 1. Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің жан басына шаққандағы ЖІӨ көрсеткіші (мың АҚШ доллары)

Елдер	2000	2005	2010	2015	2018	2022	2023	2024
Қазақстан	1229	3771	9070	10511	9331	11243	12968	14459
Қырғызстан	280	477	880	1121	1281	1606	1829	2471
Тәжікстан	138	341	750	929	827	1054	1180	1394
Түркіменстан	643	1704	4439	6433	6967	7297	8906	10408
Өзбекстан	558	547	1377	2615	1532	2255	2509	3113
Ескерту: дереккөз бойынша автор құрастырған.								

Кесте мәліметтері бойынша 2024 жылы Қазақстандағы жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі шамамен 14 мың АҚШ долларын құрайды. Осы көрсеткіш Тәжікстаннан 11 есе көп. Қырғызстаннан 7,1 есе және Өзбекстаннан 5,2 есе жоғары. Сонымен қатар, 2028 жылға қарай жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі 29,9%-ға өсіп, шамамен 16,8 мың АҚШ долларына жетеді деп болжануда. Аталған көрсеткіш аймақтағы ең жоғары деңгей ретінде бағаланады.

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығының нормативтік-құқықтық базасы. Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастық стихиялы байланыстар емес еді. Ол нормативтік-құқықтық тетіктер арқылы реттелетін институционалдандырылған үдеріс. Нормативтік-құқықтық база мемлекеттер арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың болжамдылығын, тұрақтылығын және заңдылығын қамтамасыз етті. Оларды тиімдірек дамытудың негізгі шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасының Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығын реттейтін нормативтік-құқықтық база бес негізгі деңгейден тұрады:

- 1) екіжақты шарттар мен келісімдер;
- 2) ТМД аясындағы көпжақты актілер;
- 3) Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулері шеңберінде қабылданған құжаттар;
- 4) ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық актілер;

5) CAREC бағдарламасы мен өзге де халықаралық ынтымақтастық форматтары. Аталған деңгейлердің өзара ықпалдасуы Қазақстанның экономикалық ынтымақтастық архитектурасының негізін құрайды.

Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының нормативтік-құқықтық базасы

Сурет 1. Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының нормативтік-құқықтық базасының құрылымы
Ескерту: Сурет автор тарапынан құрастырылған.

Берілген суретте Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығы көпдеңгейлі нормативтік-құқықтық базаға сүйенетінін көрсетеді. Негізгі бағыттарды 5 блокқа бөлуге болады: CAREC бағдарламасы аймақтық инфрақұрылымдық және сауда байланыстарын дамытуда маңызды рөл атқарады [73, 74]. 2023 жылдың желтоқсанына дейін бағдарлама аясында \$51 млрд инвестиция жұмылдырылып, 6 негізгі көлік дәлізі қалыптастырылды. Бұл бағыт халықаралық ынтымақтастықты күшейтіп, көлік дәліздері мен инвестициялық жобаларды үйлестіруге мүмкіндік береді; Екіжақты келісімдер нақты елдермен экономикалық қатынастарды реттейді [75]. Мұнда сауда шарттары мен экономикалық келісімдер инвестицияларды өзара қорғау, еркін сауда аймағы, үкіметаралық комиссиялар негізгі институционалдық құрал ретінде қызмет етеді; ТМД аясындағы құжаттар экономикалық одақтар мен көпжақты келісімдер арқылы аймақтық байланыстарды институционалдық деңгейде қолдайды. 1991 жылдан бастап іргетасталған ТМД нормативтік базасы Орталық Азия елдерінің постсоветтік кеңістіктегі ынтымақтастығының алғашқы заңнамалық шеңберін қалыптастырды; ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық актілер Қазақстанның экономикалық кеңістіктегі қатысуын тереңдетеді және ортақ нарық қағидаларын қалыптастырады [76]. 2024–2025 жылдары ішкі нарықтағы 25 кедергі жойылды. Кеден кодексіне маңызды өзгерістер енгізілді; Орталық Азия мемлекеттері басшыларының

консультативтік кездесулері саяси-экономикалық диалогтың маңызды алаңы болып табылады. 2018 жылдан бастап өткен жеті кездесуде стратегиялық шешімдер қабылданып, аймақтық тұрақтылық пен ынтымақтастық бағыттары айқындалды. Бұл форматтың ерекше маңызы үшінші тараптардың қатысуынсыз, тек ОА елдерімен жүргізілуі.

Жалпы алғанда, көрсетілген құрылым Қазақстанның аймақтық экономикалық саясаты жүйелі, көпжақты және келісімдерге негізделген сипатқа ие екенін дәлелдейді.

Нормативтік реттеудің мынадай төрт стратегиялық функциясы бар: 1) сауда мен инвестиция үшін болжамды заңдық орта қалыптастыру; 2) стандарттар мен кедендік рәсімдерді үйлестіру арқылы трансшекаралық шығындарды азайту; 3) даулы мәселелерді заңды жолмен реттеу механизмдерін іске қосу; 4) аймақтық интеграцияны институционалдық деңгейге шығару.

Нормативтік реттеудің стратегиялық функциялары

Сурет 2. Нормативтік реттеудің стратегиялық функциялары

Ескерту: Сурет автор тарапынан құрастырылған. Нормативтік реттеудің негізгі бағыттары мен олардың құрамдас элементтері жүйеленіп көрсетілген.

Берілген сурет нормативтік реттеудің экономикалық және институционалдық дамудағы маңызды рөлін кешенді түрде сипаттайды. Орталық элемент нормативтік реттеу, ал оның айналасында төрт негізгі стратегиялық бағыт көрсетілген: аймақтық интеграция институционалдық деңгей арқылы жүзеге асып, елдер арасындағы экономикалық байланыстарды күшейтеді. Бұл өз кезегінде ортақ нарықтардың қалыптасуына ықпал етеді. ЕАЭО тәжірибесі ортақ кедендік кеңістік, бірыңғай техникалық регламенттер – бұл бағытты нақты мысалмен дәлелдейді; даулы мәселелерді реттеу құқықтық механизмдер арқылы іске асырылады. Заңды жолмен шешу экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Бизнес субъектілерінің сенімін арттырады. ЕАЭО Соты мен екіжақты арбитраждық тетіктер осы функцияны орындаудың

нақты институционалдық нысандары болып табылады; болжамды заңдық орта қалыптастыру сауда мен инвестиция үшін қолайлы жағдай жасайды [77]. Тұрақты және түсінікті құқықтық база инвесторлар тәуекелін төмендетеді. ҚР–ӨЗБ бірлескен экономикалық аймағы (2020) нормативтік реттеудің инвестициялық ортаға тікелей ықпалының айқын мысалы; трансшекаралық шығындарды азайту стандарттар мен кедендік рәсімдерді үйлестіру арқылы жүзеге асады. CAREC CAST бағдарламасы аясындағы санитарлық-фитосанитарлық нормаларды үйлестіру, ЕАЭО шеңберіндегі техникалық регламенттер бұл функцияның іс жүзінде орындалуының нормативтік тетіктері.

Жалпы, нормативтік реттеу экономикалық интеграцияны дамытудың, шығындарды қысқартудың және инвестициялық тартымдылықты арттырудың стратегиялық маңызды институционалдық инструменті болып табылады.

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын реттейтін нормативтік-құқықтық актілер мен келісімдердің жиынтығы Төмендегі кестеде жүйеленген.

Кесте 2. Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің арасындағы экономикалық ынтымақтастықты реттейтін нормативтік-құқықтық актілер жүйесі

Деңгей / Форум	Негізгі нормативтік актілер	Жыл	Реттелетін сала
1	2	3	4
Екіжақты (ҚР–ӨЗБ)	Мәңгілік достық туралы шарт (1998); Стратегиялық серіктестік туралы Бірлескен декларация (2013); Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия (2018); Бірлескен экономикалық аймақ туралы келісім (2020); ҚР–ӨЗБ шекарасындағы халықаралық орталық ашу туралы ниет хаттамасы (2024)	1998– 2024	Сауда, инвестиция, кеден, бірлескен кәсіпкерлік
Екіжақты (ҚР–ҚЫР)	Мәңгілік достық туралы шарт (1997); ЕАЭО аясындағы еркін сауда режимі (2015); Инвестицияларды өзара қорғау туралы келісім (2015); Алматы–Бішкек дәлізі бастамасы (CAREC шеңберінде)	1997– 2015	Сауда либерализациясы, инвестиция, транзит
Екіжақты (ҚР–ТЖК)	Достық және ынтымақтастық туралы шарт (1993); Еркін сауда туралы келісім (1995); Инвестицияларды қорғау туралы келісім (2015); Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы келісімге қосылуы (2023)	1993– 2023	Сауда, энергетика, инфрақұрылым

Деңгей / Форум	Негізгі нормативтік актілер	Жыл	Реттелетін сала
1	2	3	4
Екіжақты (ҚР–ТКМ)	Достық туралы шарт (1993); Каспий ынтымақтастығы туралы келісім (2019); Транскаспий жасыл энергия дәлізі туралы МОУ (ҚР–ӨЗБ–Әзербайжан, 2024 жылдың 2 мамыры) [78]	1993–2024	Энергетика, газ тасымалы, жасыл коридор
ТМД деңгейі	ТМД құру туралы шарт (1991); Еркін сауда аймағы туралы келісім (1994); Инвестицияларды ынталандыру туралы келісім (1997); Кедендік ынтымақтастық туралы келісім (1997)	1991–1997	Саяси-экономикалық негіз, кеден, инвестиция
Консультативтік кездесулер (ОА-5)	I–VII Консультативтік кездесулер бірлескен мәлімдемелері (2018–2025); Орталық Азиядағы орнықты даму тұжырымдамасы (2025); Қауіпсіздік тәуекелдері тізбесі 2026–2028; Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы келісім (ҚР, ҚЫР, ӨЗБ, ТЖК)	2018–2025	Аймақтық интеграция, қауіпсіздік, цифрлық экономика, туризм
ЕАЭО деңгейі	ЕАЭО туралы шарт (2014/2015); ЕАЭО Кеден кодексі (2017, өзгерістер 2024); Техникалық регламенттер туралы келісімдер; Бәсекелестіктің бірыңғай қағидаттары туралы келісім; Бірыңғай тарифтік преференциялар жүйесі туралы келісім	2014–2024	Кеден одағы, техникалық стандарт, бәсекелестік
CAREC бағдарламасы	CAREC 2030 стратегиялық шеңбері (2017); CAREC CITA 2030; Санитарлық-фитосанитарлық шаралар күн тәртібі CAST (2015); CCC 23-ші отырысы (Астана, 2024); COP29 CAREC Бақы декларациясы (2024) [79]	2001–2024	Көлік, энергетика, сауда жеңілдету, ауыл шаруашылығы, климат
«ОА – Қытай» саммиті	Сиань декларациясы (I саммит, 2023); Астана декларациясы (II саммит, 2025); Мәңгілік тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы шарт (ҚР, ҚЫР, ТЖК, ТКМ, ӨЗБ–ҚХР, 2025)	2023–2025	Сауда, инвестиция, инфрақұрылым, цифрландыру
Ескерту: Кесте ашық дереккөздер негізінде автормен жасалған: adilet.zan.kz ; carecprogram.org ; eaeunion.org ; akorda.kz ; azattyq-ruhy.kz ; adb.org .			

Екіжақты келісімдер: ынтымақтастықтың бастапқы институционалдық негізі. Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы нормативтік база өзінің кешенділігімен ерекшеленеді. 1998 жылы жасалған Мәңгілік достық туралы шарттың негізінде 2013 жылы Стратегиялық серіктестік туралы Бірлескен декларация, 2018 жылы Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия, 2020 жылы бірлескен экономикалық аймақ туралы келісім жасалды. 2024 жылдың қазан айында Қазақстан-Өзбекстан шекарасында халықаралық орталық ашу туралы да ниет хаттамасына қол қойылды [80]. Бұл нормативтік актілер жиынтығы екі ел арасындағы сауда айналымының тұрақты өсуіне – 2022 жылы 4,9 млрд долларға жетуіне – тікелей ықпал етті [81].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы нормативтік базаның ерекшелігі – 2015 жылдан бастап ЕАЭО мүшелігі аясындағы ортақ кеден кеңістігінің болуы. CAREC бағдарламасы шеңберінде жасалған Алматы–Бішкек дәлізі бастамасы трансшекаралық логистиканы жетілдіруге арналған нақты нормативтік актіге айналды. 1997 жылғы Мәңгілік достық туралы шарт пен 2015 жылғы инвестицияларды қорғау туралы келісім – екіжақты ынтымақтастықтың институционалдық тірегі. Бұл нормативтік база 1,8 млрд долларға жеткен екіжақты сауданы (2023) ынталандырудың негізгі факторларының бірі болып табылады.

Қазақстан мен Тәжікстан арасындағы 1993 жылғы Достық туралы шарт пен 1995 жылғы Еркін сауда туралы келісім – ынтымақтастықтың нормативтік іргетасы. Алайда Тәжікстан ЕАЭО мүшесі болмағандықтан, кедендік рәсімдер ауыртпалықты болып қалуда, бұл сауда потенциалының толық іске аспауына себеп болады [82]. 2023 жылы Тәжікстан Орталық Азия мемлекеттері арасындағы Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы келісімге қосылды, бұл нормативтік базаның жаңа кезеңге өтуін білдіреді. Екі ел арасындағы сауда айналымы 2022 жылы 1,05 млрд долларды құрап, жылсайын тұрақты өсу үрдісін сақтауда.

Қазақстан мен Түркіменстан арасындағы нормативтік базаның ең соңғы және стратегиялық маңызды буыны – 2024 жылдың 2 мамырында Қазақстан, Өзбекстан және Өзербайжан үкіметтері қол қойған Каспий теңізіндегі жасыл энергия дәлізі туралы меморандум. АДБ, Азиялық инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АИІВ) және үш ел энергетика министрліктері бірлесіп қол қойған бұл меморандум аймақтық энергетикалық нормативтік базаның жаңа буынын қалыптастырды. Жоба Каспий теңізі арқылы жаңартылатын энергияны Еуропаға жіберетін «жасыл коридор» жасауды мақсат тұтады, оның ұзындығы 4500 км-ден асады.

1991 жылғы ТМД құру туралы шарт Орталық Азия елдерінің постсоветтік кеңістіктегі экономикалық байланыстарын ресми институционалдық деңгейге шығарған алғашқы актіге айналды. Осы шарт негізінде 1994 жылы Еркін сауда аймағы туралы келісімге, 1997 жылы инвестицияларды ынталандыру туралы, кедендік ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды. ТМД аясындағы нормативтік база аймақтық ынтымақтастықтың тарихи іргетасы болғанымен,

оның шекарасы мен реттеу тиімділігі кейінгі ЕАЭО және консультативтік кездесу форматтарымен едәуір жетілдірілді. ТМД Еркін сауда аймағы туралы 1994 жылғы келісім де кейін ЕАЭО шеңберіндегі Кеден одағы (2010) арқылы тереңдетіліп, жаңа заңнамалық деңгейге жеткізілді.

2018 жылдан бастап Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулері қайта жанданды. Аймақтық ынтымақтастықты күшейтуге бағытталды. Кездесулер барысында инвестициялық, туристік және қауіпсіздік салаларындағы бірлескен бастамалар талқыланды. 2021 жылы Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасында Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды.

ЕАЭО шеңберіндегі негізгі институционалдық құжаттардың бірі 2014 жылы қабылданып, 2015 жылдан күшіне енген ЕАЭО туралы шарт. Аталған келісім тауарлар, қызметтер, капитал және жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ететін ортақ құқықтық кеңістік қалыптастырды. Сонымен қатар, 2024–2025 жылдары ЕАЭО аясында ішкі нарықтағы кедергілерді қысқарту және сыртқы сауданы реттеу тетіктерін жетілдіру бағытында өзгерістер енгізілді.

Маңызды жайт: ЕАЭО шеңберінде Өзбекстан 2020 жылы байқаушы мәртебесін алды. Бұл болашақта ҚР–ӨЗБ ынтымақтастығының нормативтік базасын одан әрі жетілдірудің перспективасын ашады. Егер Өзбекстан толық мүше мәртебесін алса, Орталық Азиядағы жалпы нормативтік кеңістік сапалы жаңа деңгейге шығар еді.

1997 жылы АДБ бастамасымен құрылған CAREC бағдарламасы – Орталық Азиядағы нормативтік ынтымақтастықтың ең ауқымды және жемісті форматтарының бірі. Бағдарламаның 11 мүше-мемлекеті бар, соның ішінде барлық ОА елдері. 2023 жылдың желтоқсан айы жағдайы бойынша CAREC аясында \$51 млрд инвестиция жұмылдырылды. Қазақстан CAREC бағдарламасының негізін қалаушы мүшесі ретінде 2024 жылдың желтоқсан айына дейін \$10 млрд асатын 32 жобаға қатысты, оның 90%-ы – көлік инфрақұрылымы.

CAREC нормативтік архитектурасының іргелі актілері: CAREC 2030 стратегиялық шеңбері (2017) – «Адамдарды, саясатты және жобаларды байланыстыру» миссиясын бекітті; CAREC интеграцияланған сауда күн тәртібі (CITA) 2030 – сауда жеңілдету, WTO міндеттемелері, бір терезе жүйесін дамыту, шекара бекеттерін жаңғырту, кеден үйлестіруін қамтиды; Санитарлық және фитосанитарлық шаралардың жалпы күн тәртібі (CAST, 2015) – сауда кедергілерін азайту мақсатында СФС нормаларды үйлестіру; CAREC кедендік ынтымақтастық комитеті (CCC) – 2024 жылдың тамызында Астанада 23-ші отырысы өтіп, Қазақстан қатысушы елдер арасындағы іске асырылу прогресін ұсынды.

CAREC 2030 стратегиясының бес операциялық кластері – экономикалық тұрақтылық Қазақстанның Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының барлық негізгі салаларын нормативтік тұрғыдан қамтиды.

2024 жылы COP29 кездесімен қатарлас Баку декларациясы қабылданды, бұл CAREC мүше-мемлекеттерінің климат пен сауданы үйлестіретін нормативтік міндеттемелерге қол қоюын растады. Декларация CAREC елдерінің Париж келісіміне сай жасыл экономика мен тұрақты сауданы дамытудағы бірлескен заңнамалық ниетін бекітеді.

«Орталық Азия – Қытай» саммиті: жаңа нормативтік форматтың пайда болуы

2023 жылдың мамыр айында Қытайдың Сиань қаласында өткен I «Орталық Азия – Қытай» саммитінде барлық бес ОА елінің президенттері мен Қытай басшысы Си Цзиньпин екіжақты ынтымақтастық туралы бірқатар келісімдерге қол қойды. 2025 жылдың маусым айында Астанада өткен II саммитте Астана декларациясына және ОА елдері мен Қытай арасындағы Мәңгілік тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы шартқа қол қойылды. Бұл шарт аймақтың сыртқы нормативтік байланыстарының жаңа буынын білдіреді.

Қазақстанның Қытаймен сауда айналымы 2025 жылы 44 млрд долларға жетті. Аймақтың Қытаймен жиынтық сауда айналымы 95 млрд долларды құрады. Бұл – рекордтық деңгей. Аталған нормативтік форматтың стратегиялық маңызы мынада: ОА елдерінің Қытаймен байланысы жеке екіжақты деңгейден аймақтық көпжақты нормативтік деңгейге шығарылуда. Ал ол ынтымақтастықтың тұрақтылығы мен болжамдылығын арттырады.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы нормативтік-құқықтық базаның бірқатар жүйелік кемшіліктер анықталады.

Бірінші кемшілік – ЕАЭО мен одан тыс елдер арасындағы нормативтік асимметрия. Қырғызстан ЕАЭО мүшесі болғандықтан ҚР мен ҚЫР арасында еркін сауда режимі толық іске асып отыр. Ал Өзбекстан, Тәжікстан мен Түркіменстан ЕАЭО мүшелері емес. Сол себепті кедендік рәсімдер, техникалық стандарттар мен санитарлық нормалардың сәйкессіздігі трансшекаралық сауданың жасырын шығындарын ұлғайтып отыр. Бұл асимметрия Өзбекстанның 2020 жылы ЕАЭО-да байқаушы мәртебесіне ие болуымен жартылай жұмсарғанымен толықтай шешілген жоқ.

Екінші кемшілік – консультативтік кездесулер шеңберінде қабылданған ұсыныстар мен мәлімдемелердің орындалмауы. Бұл кездесулер нормативтік тұрғыдан аймақтық бірлескен мәлімдемелер мен тұжырымдамалар деңгейінде қалып отыр. Заңдық міндеттелуі жағынан шарттардан төмен тұрады. Президент Тоқаевтың VII кездесуде Ұлттық үйлестірушілер кеңесінің рөлін күшейту туралы ұсынысы осы кемшіліктің мойындалуы болды.

Үшінші кемшілік – Түркіменстан факторы. Түркіменстан Достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы келісімге (ҚР, ҚЫР, ӨЗБ, ТЖК) қол қоюдан бас тартты. Бұл аймақтық нормативтік архитектураның толық қалыптаспауын байқатады. Түркіменстанның жартылай жабық сыртқы саясаты нормативтік базаның іс жүзіндегі орындалуын шектеу факторы болып қала береді.

Төртінші кемшілік – нормативтік базаны жетілдіруге деген сұраныс пен іске асырылу арасындағы уақыт алшақтығы. CAREC CCC 23-ші отырысы (Астана, тамыз 2024) мүше-елдердің іске асырылу прогресінде айтарлықтай айырмашылықтар барын атап өтті. Бұл нормативтік міндеттемелердің орындалуын мониторингтеудің тиімдірек тетіктерін әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығының нормативтік-құқықтық базасы тарихи эволюция жолынан өтіп, бүгінгі таңда өзінің ең жетілген кезеңінде. Постсоветтік ТМД шеңберінен бастап, ЕАЭО тереңдетілген интеграциясына, аймақтық консультативтік кездесулердің жаңа форматына және «ОА–Қытай» саммиттерінің трансрегиональды нормативтік шеңберіне дейінгі эволюция Қазақстанның нормативтік дипломатиясының стратегиялық белсенділігін дәлелдейді.

Нормативтік базаның зерттеу тақырыбымен байланысы үш деңгейде анықталады: 1) Бірінші деңгейде нормативтік актілердің сауда айналымы динамикасына тікелей ықпалы; 2) екінші деңгейде инвестициялық ынтымақтастықты ынталандыратын заңдық кепілдіктер; 3) үшінші деңгейде ЕАЭО, CAREC және «ОА–Қытай» шеңберіндегі болашақ даму мүмкіндіктерінің нормативтік алғышарттары.

Жалпы алғанда, Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығының нормативтік-құқықтық базасы аймақтық экономикалық интеграцияның стратегиялық ресурсы ретінде бағаланады. Оның одан әрі жетілдірілуі стандарттардың үйлестірілуі, мәжбүрлі орындалу тетіктерінің күшейтілуі, ЕАЭО байқаушы мемлекеттерімен нормативтік конвергенция Қазақстанның аймақтық экономикалық лидерлігін нығайтудың басты алғышарты болып табылады.

2 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ ТАЛДАУ

2.1 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен екіжақты сауда қатынастарының динамикасы және құрылымдық ерекшеліктері

Аймақтық сауда Қазақстан экономикасы үшін маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда қатынастары елдің сыртқы экономикалық стратегиясының негізін құрайды. Орталық Азия аймағы Қазақстан үшін стратегиялық маңызды аймақ саналады. Аймақта 80 миллионнан астам халық тұрады. Аймақтық ЖІӨ-нің орташа жылдық өсімі 5–6% деңгейінде қалыптасып отыр [83].

Соңғы жылдары Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен сауда байланыстары күшейді. Географиялық жақындық бұл қатынастардың дамуына әсер етеді. Тарихи шаруашылық байланыстар да маңызды рөл атқарады. Ортақ транзиттік және коммуникациялық жүйелер саудаға қолдау көрсетуде. Сонымен қатар, нарықтардың өзара толықтырушы сипаты да маңызды фактор болып табылады. Қазақстан Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түрікменстанмен тұрақты сауда жүргізіп келеді.

Дегенмен, барлық мемлекеттермен сауда қатынастары бірдей деңгейде дамымаған. Кейбір елдермен институционалдық ықпалдасу жоғары деңгейде қалыптасқан. Ал кейбір бағыттарда сауда негізінен шекаралық және транзиттік сипатта дамуда. Кей жағдайда жекелеген тауарларға тәуелділік байқалады.

Қазақстанның ДСҰ-ға мүше болуы аймақтық сауда саясатын күшейтті. Сонымен қатар, ЕАЭО аясындағы қатысу да маңызды рөл атқарады. WTO деректеріне сәйкес, Қазақстан 2015 жылғы 30 қарашадан бастап ДСҰ мүшесі болып табылады. 2024 жылғы шолуда Қазақстанның 12 аймақтық сауда келісіміне қатысатыны көрсетілген. Олардың ішінде Еуразиялық экономикалық одақ ерекше орын алады [84].

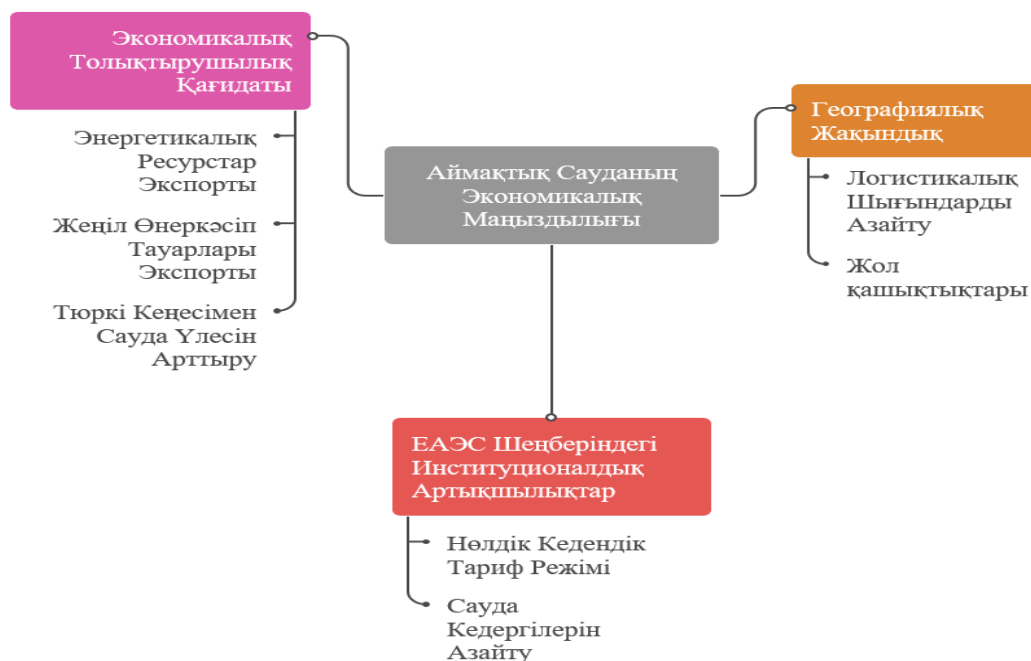
Қазақстанның сыртқы саудасының жалпы динамикасы Орталық Азиямен сауда байланыстарын түсіндіруде маңызды көрсеткіш болып табылады. WITS–UNSD Comtrade мәліметтері бойынша, 2023 жылы Қазақстан экспорты 78,736 млрд АҚШ долларын құрады. Ал импорт көлемі 61,161 млрд АҚШ долларына жетті. Экспорттың негізгі бөлігін шикізат пен аралық тауарлар құрайды. Импортта тұтыну тауарлары мен машина-жабдықтардың үлесі жоғары.

WITS деректеріне сәйкес, экспорттың 66,44%-ы шикізатқа тиесілі болды. Аралық тауарлардың үлесі 21,49% құрады. Импорт құрылымында тұтыну тауарларының үлесі 38,58% болды. Аралық тауарлардың үлесі 19,34% деңгейінде қалыптасты. WTO-ның 2024 жылғы Сауда саясатына шолу құжатында да осы үрдіс көрсетілген. Құжатта экспорттың шамамен 66%-ын мұнай және минералдық өнімдер құрайтыны айтылған. Сонымен қатар, импорттың шамамен 25%-ы машина жасау және электр жабдықтарына тиесілі екені көрсетілген. Осындай құрылым Орталық Азия елдерімен саудада да

байқалады. Қазақстан көбіне ресурстық және аралық тауарларды экспорттайды. Ал импортта өңделген өнімдер, азық-түлік, жеңіл өнеркәсіп тауарлары және жабдықтар кездеседі [85].

ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша, 2023 жылы Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 139,8 млрд АҚШ долларын құрады. Оның шамамен 5,2%-ы Орталық Азия елдеріне тиесілі болды. Бұл көрсеткіш 7,2 млрд АҚШ долларына тең болды [86].

АЙМАҚТЫҚ САУДАНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сурет 3. Аймақтық сауданың экономикалық маңыздылығының негізгі факторлары мен артықшылықтары

Ескерту: автор тарапынан зерттеу материалы негізінде құрастырылған.

Аймақтық сауданың экономикалық маңыздылығы бірнеше фактормен анықталады. Біріншіден, географиялық жақындық: Қазақстан барлық 4 Орталық Азия елімен тікелей шекаралас болуы логистикалық шығындарды 30–40%-ға дейін азайтады. Жол бойынша Алматыдан Ташкентке – 600 км, Бішкекке – 250 км, Душанбеге – 900 км, Ашхабадқа – 1 500 км.

Екіншіден, ЕАЭС шеңберіндегі институционалдық артықшылықтар: Қырғызстанмен нөлдік кедендік тариф режімі 2015 жылдан бері қолданылуда, бұл екі елдің арасындағы сауда кедергілерін айтарлықтай азайтты.

Үшіншіден, экономикалық толықтырушылық қағидаты: Қазақстан энергетикалық ресурстар, астық және металл экспортер ел болса, Орталық Азия елдері жеңіл өнеркәсіп тауарлары, тоқыма бұйымдары, жеміс-көкөністер экспортерлері болып табылады. Мұндай толықтырушылық екіжақты сауданың органикалық өсуіне мүмкіндік береді. Қазақстан Түркі кеңесі елдерімен (Өзбекстан, Қырғызстан, Түркия, Әзербайжан) сауда үлесін 10%-ға дейін жеткізу мақсатын қояуда [87-89].

Кесте 3. Қазақстанның жалпы сыртқы сауда айналымының динамикасы, млрд. АҚШ долл.

Жыл	Жалпы айналым, млрд \$	Экспорт, млрд \$	Импорт, млрд \$	Баланс, млрд \$	Өзгер., %
2019	97,8	57,7	40,1	+17,6	—
2020	85,0	46,9	38,1	+8,8	-13,1
2021	101,5	60,3	41,2	+19,1	+19,4
2022	134,4	84,1	50,3	+33,8	+32,4
2023	139,8	78,7	61,2	+17,5	+4,0
2024	141, 4	81,6	59,7	+21,4	+1,1
2025*	90,2	50,1	40,0	+10,2	-

Ескерту. *2025-қаңтар-тамыз айлары. Дерек көзі: ҚР ҰСБ негізінде автормен тұрғызылған.

Кесте 3 деректері 2019–2025 жылдар аралығында Қазақстанның жалпы сыртқы сауда айналымында елеулі өзгерістер болғанын көрсетеді. Зерттеліп отырған кезеңде сыртқы сауда көлемі бірдей қарқынмен өспеген, керісінше әлемдік нарық конъюнктурасына, ішкі экономикалық жағдайға, экспорттық сұранысқа және импорттық тәуелділік деңгейіне қарай құбылып отырған. 2019 жылы Қазақстанның жалпы сыртқы сауда бір жыл ішінде сауда айналымы 13,1%-ға қысқарған. Мұндай төмендеу, ең алдымен, жаһандық пандемия салдарынан халықаралық жеткізу тізбектерінің үзілуімен, сыртқы сұраныстың әлсіреуімен және әлемдік сауда белсенділігінің бәсеңдеуімен түсіндіріледі. Осы кезеңде экспорт көлемі 57,7 млрд доллардан 46,9 млрд долларға дейін азайып, импорт та 40,1 млрд доллардан 38,1 млрд долларға дейін қысқарған. Демек, сыртқы саудадағы құлдырау, негізінен, экспорт көлемінің төмендеуінен туындаған.

2021 жылдан бастап Қазақстанның сыртқы саудасында қалпына келу үрдісі байқалды. Жалпы сауда айналымы 101,5 млрд АҚШ долларына жетті. Көрсеткіш 2020 жылмен салыстырғанда 19,4%-ға жоғары болды. Экспорт көлемі 60,3 млрд АҚШ долларын құрады. Импорт көлемі 41,2 млрд АҚШ долларына жетті. Сыртқы сауда балансы +19,1 млрд доллар деңгейінде қалыптасты.

Өсім бірнеше факторлармен байланысты болды. Әлемдік экономика біртіндеп жандана бастады. Энергия ресурстарына сұраныс қайта өсті. Сонымен қатар, Қазақстан экспортының негізгі тауарлары бойынша әлемдік бағалар көтерілді. Осындай өзгерістер сыртқы сауда көрсеткіштерінің жақсаруына әсер етті.

Жалпы алғанда, 2021 жыл Қазақстан үшін дағдарыстан кейінгі бейімделу кезеңі болды. Сонымен бірге бұл кезең сыртқы сауда байланыстарының қайта жандануымен сипатталды.

2022 жылы Қазақстанның сыртқы саудасы жоғары өсім көрсетті. Жалпы сауда айналымы 134,4 млрд АҚШ долларына жетті. Бұл көрсеткіш бір жылда 32,4%-ға өсті. Экспорт көлемі 84,1 млрд долларға дейін ұлғайды. Импорт көлемі 50,3 млрд доллар болды. Сауда балансы +33,8 млрд долларға жетті. Бұл зерттелген кезеңдегі ең жоғары оң көрсеткіш болды.

Аталған жағдай Қазақстанның шикізат экспорттаушы ел ретіндегі артықшылығын көрсетті. Экспорттың өсуіне мұнай мен металл бағасының қымбаттауы әсер етті. Сонымен қатар, минералдық ресурстар мен стратегиялық тауарларға сұраныс жоғары болды. Үрдіс Қазақстан экономикасының әлемдік баға факторына тәуелді екенін көрсетті.

2023 жылы сыртқы сауда айналымы 139,8 млрд АҚШ долларына жетті. 2022 жылмен салыстырғанда 4,0%-ға ғана жоғары болды. Экспорт көлемі 78,7 млрд долларға дейін төмендеді. Ал импорт 61,2 млрд долларға дейін өсті. Соның нәтижесінде сауда балансы +17,5 млрд долларға дейін қысқарды.

Өзгерістер бірнеше маңызды үрдісті көрсетті. Біріншіден, әлемдік шикізат бағасының тұрақтануы экспорт көлеміне әсер етті. Екіншіден, импорттың өсуі ішкі сұраныстың артқанын білдірді. Сонымен қатар, инвестициялық белсенділік күшейді. Технологиялық және тұтынушылық тауарларға қажеттілік өсті. Алайда бұл жағдай импортқа тәуелділіктің сақталғанын да көрсетті.

2024 жылдың сыртқы сауда айналымы 142 млрд АҚШ долларын құрады. Бұл 2023 жылмен салыстырғанда 1,6%-ға жоғары болды. Экспорт көлемі шамамен 79,5 млрд доллар деңгейінде қалыптасты. Импорт көлемі 62,0 млрд доллар болды.

Көрсеткіштер сыртқы сауда көлемінің салыстырмалы түрде тұрақтанғанын көрсетті. Әлемдік нарықтағы баға өсімі баяулады. Сонымен қатар, жаһандық экономикалық өсім де бірқалыпты болды. Импорт көлемі әлі де жоғары деңгейде сақталды. Кестедегі маңызды көрсеткіштердің бірі – сауда балансы. Барлық жылдары бұл көрсеткіш оң мәнде болды. Яғни Қазақстан импорттан гөрі көбірек экспорттады. Бұл елдің нетто-экспорттаушы мемлекет екенін көрсетеді.

2019 жылы сауда балансы +17,6 млрд доллар болды. 2020 жылы бұл көрсеткіш +8,8 млрд долларға дейін төмендеді. Кейін 2021 жылы +19,1 млрд долларға жетті. 2022 жылы +33,8 млрд долларға дейін өсті. Ал 2023-2024 жылдары қайта қысқарды. Тиісінше +17,5 және +16,6 млрд доллар болды.

Кесте 3 деректері экспорт пен импорт өсімінің бірдей емес екенін көрсетті. 2022 жылы негізгі өсімді экспорт қамтамасыз етті. Ал 2023 жылдан бастап импорттың жылдам өсуі байқалды. Бұл ішкі нарықтың шетелдік тауарларға тәуелді екенін білдіреді. Сонымен қатар, технологиялар мен жабдықтарға сұраныс жоғары екені байқалды.

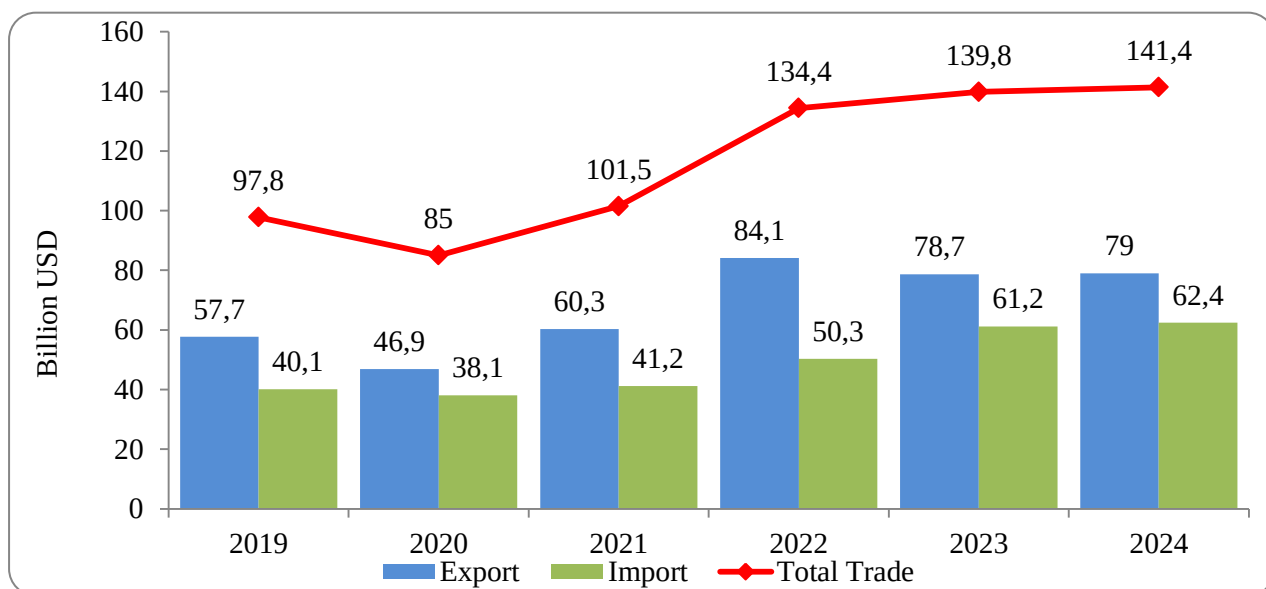
Кесте Қазақстан экономикасының шикізаттық бағыты әлі де басым екенін көрсетті. Экспорт көлемінің өсуі көбіне әлемдік бағаға тәуелді болды. 2022 жылғы жоғары өсім осы жағдайды дәлелдейді. Егер экспортта өңделген өнімдердің үлесі жоғары болса, онда сыртқы сауда әлемдік бағаға азырақ тәуелді болар еді. Сондықтан экспортты әртараптандыру маңызды міндет болып саналады. Сонымен қатар, өңдеуші сектордың үлесін арттыру қажет.

Жалпы алғанда, сыртқы сауда айналымының өсуі халықаралық экономикалық байланыстардың кеңейгенін көрсетеді. Бұл бюджет кірістерінің

артуына әсер етеді. Сонымен қатар, валюта түсімі көбейеді. Жұмыспен қамту мен өндірістік белсенділік те өседі. Инвестициялық тартымдылық күшейеді.

Алайда сыртқы сауда көлемінің өсуі әрдайым сапалы өзгерісті білдірмейді. Егер өсім негізінен шикізат есебінен болса, онда ұзақ мерзімді тұрақтылық әлсірейді. Сонымен бірге импортқа тәуелділік жоғары болып қалады. Сондықтан сыртқы сауданы бағалауда оның құрылымдық сапасын да ескеру қажет.

Жалпы, 2019–2024 жылдар аралығында Қазақстанның сыртқы саудасы үш негізгі кезеңнен өткенін байқауға болады. Бірінші кезең – 2020 жылғы құлдырау, яғни сыртқы шоктардың әсерінен сауда белсенділігінің төмендеуі. Екінші кезең – 2021–2022 жылдардағы жедел қалпына келу және жоғары өсім. Үшінші кезең – 2023–2024 жылдардағы салыстырмалы тұрақтану және өсу қарқынының баяулауы. Осылайша, Қазақстанның сыртқы саудасы көлем жағынан ұлғайғанымен, оның тұрақтылығы экспорт құрылымына, әлемдік нарық конъюнктурасына және импорт тәуелділігінің деңгейіне тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Сурет 4. Қазақстанның жалпы сыртқы сауда айналымы динамикасы (2019–2024 жж.), млрд АҚШ долл.

Ескерту: дерек көзі ҚР ҰСБ негізінде автормен тұрғызылған.

Сурет 4-те айқын байқалатындай, экспорт пен импорт арасындағы алшақтық 2022 жылы максималды деңгейге жеткен (33,8 млрд долл. оң баланс), бірақ 2023 жылы импорттың 20,1%-ға күрт өсуі (61,2 млрд долл.) салдарынан баланс 17,5 млрд долларға дейін төмендеді. Тенденция 2024 жылы да сақталып отыр, өйткені Қытай мен Ресейден машина-жабдық импорты ұлғая береді.

Тауар айналымының жылдар бойынша динамикасы мен кезеңдік ерекшеліктері

Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы тауар айналымы соңғы бес жылда тұрақты өсу үрдісін көрсетті. 2023 жылы ОА елдерімен

жиынтық тауар айналымы 7,21 млрд долларды құраған, бұл 2019 жылғы 4,12 млрд долларға қарағанда 75%-ға артық [90].

Кесте 4. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымы динамикасы (2019–2024 жж.), млрд АҚШ долл

Жыл	Өзбекстан	Қырғызстан	Тәжікстан	Түрікменстан	Барлығы	Жалпы айналымдағы үлесі, %
1	2	3	4	5	6	7
2019	2,50	0,85	0,55	0,22	4,12	4,2
2020	2,10	0,85	0,52	0,19	3,66	4,3
2021	3,00	0,97	0,70	0,25	4,92	4,8
2022	3,50	1,20	0,90	0,32	5,92	4,4
2023	4,00	1,69	1,05	0,47	7,21	5,2
2024	4,25	1,78	1,30	0,50	7,83	5,5

Ескерту: Дерек көзі: ҚР ҰСБ; World Bank WITS [91,92].

Кесте 4-те 2019–2024 жылдар аралығындағы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымының серпіні көрсетілген. Берілген мәліметтер Қазақстанның аймақ елдерімен сауда байланыстарының біртіндеп күшейіп отырғанын. Ал Орталық Азия бағытының сыртқы сауда жүйесіндегі маңызы артып келе жатқанын аңғартады. Талдау нәтижелері бойынша зерттелген кезеңде Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда көлемі тұрақты өскені байқалады. Бес жыл ішінде аймақпен тауар айналымы шамамен 3,09 млрд АҚШ долларына артқан. Қазақстанның Орталық Азияны маңызды экономикалық серіктес ретінде қарастыра бастағанын көрсетеді. Сонымен қатар, аймақтық ықпалдастықтың күшейгені байқалады.

2019 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен жалпы тауар айналымы 4,12 млрд доллар болды. Қазақстанның жалпы сыртқы саудасының 4,2%-ын құрады. Аймақ ішінде ең жоғары үлес Өзбекстанға тиесілі болды. Өзбекстанмен сауда көлемі 2,50 млрд долларды құрады. Қырғызстанмен сауда 0,85 млрд доллар болды. Тәжікстанмен 0,55 млрд доллар деңгейінде қалыптасты. Түрікменстанмен сауда көлемі 0,22 млрд доллар болды.

Құрылымда Өзбекстан Қазақстанның негізгі аймақтық серіктесі ретінде ерекшеленеді. Мұндай жағдай бірнеше факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, Өзбекстан халқының саны жоғары. Екіншіден, нарық көлемі үлкен. Сонымен қатар, өндірістік кооперация мүмкіндіктері мен географиялық жақындық маңызды рөл атқарады.

2020 жылы Орталық Азия елдерімен тауар айналымы 3,66 млрд долларға дейін төмендеді. Бұл 2019 жылмен салыстырғанда шамамен 11,2%-ға аз болды. Негізгі себеп – жаһандық пандемия әсері. Шекаралық қозғалыс шектелді. Логистикалық тізбектер бұзылды. Іскерлік белсенділік төмендеді. Сонымен қатар, сыртқы сұраныс қысқарды.

Соған қарамастан, Орталық Азия елдерінің Қазақстанның жалпы сыртқы саудасындағы үлесі 4,3%-ға дейін өсті. Бұл абсолюттік көлем азайғанымен, аймақтық сауданың салыстырмалы түрде тұрақты болғанын көрсетті. Мұндай жағдай көршілес елдермен сауданың дағдарысқа икемдірек екенін байқатады. Сонымен бірге бұл бағыттың тезірек қалпына келу мүмкіндігі жоғары екенін көрсетеді.

2021 жылы аймақпен тауар айналымы қайтадан өсті. Жалпы көлем 4,92 млрд долларға жетті. Бұл 2020 жылмен салыстырғанда шамамен 34,4%-ға жоғары болды. Барлық төрт мемлекет бойынша өсім байқалды. Өзбекстанмен сауда 3,00 млрд долларға жетті. Қырғызстанмен 0,97 млрд доллар болды. Тәжікстанмен 0,70 млрд доллар деңгейінде қалыптасты. Түрікменстанмен сауда 0,25 млрд долларға дейін өсті.

Жалпы саудадағы үлестің 4,8%-ға дейін көтерілуі Орталық Азия бағытының маңызын арттырды. Бұл кезеңде пандемиядан кейін экономикалардың қалпына келуі маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, шекарааралық сауда қайта жанданды. Аймақ елдеріндегі сұраныс та өсе бастады.

2022 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда көлемі 5,92 млрд долларға жетті. Бұл 2021 жылмен салыстырғанда жоғары өсімді көрсетті. Алайда аймақтың Қазақстанның жалпы сыртқы саудасындағы үлесі 4,4%-ға дейін төмендеді. Бұл аймақпен сауда көлемі өскенімен, Қазақстанның жалпы сыртқы саудасы одан да жылдам артқанын білдіреді.

2023 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымы 7,21 млрд АҚШ долларына жетті. 2022 жылмен салыстырғанда өсім шамамен 21,8%-ды құрады. Сонымен қатар, жалпы сыртқы саудадағы үлесі 5,2%-ға дейін көтерілді.

2024 жылы Қазақстанның аймақ елдерімен тауар айналымы шамамен 7,83 млрд АҚШ доллары болған. Бұл қарастырылған кезеңдегі жоғарғы көрсеткіш болды. Демек жылда өсіп келе жасқанын көреміз.

Бұл өте маңызды үрдіс болып саналады. Себебі тек сауда көлемі ғана емес, Орталық Азия бағытының стратегиялық рөлі де күшейді. Аймақ елдері Қазақстан үшін барған сайын маңызды экономикалық серіктеске айналып келеді. Мұндай өсім бірнеше факторлармен байланысты. Аймақ ішіндегі экономикалық байланыстар күшейді. Көлік-логистикалық маршруттар белсенді қолданылды. Шекара маңы саудасы артты. Сонымен қатар, өндірістік және өткізу байланыстары тереңдей түсті.

Кесте 4-те елдер бөлінісіне назар аударсақ, бүкіл кезең бойы Өзбекстан Қазақстанның Орталық Азиядағы көсбасшы сауда серіктесі. 2019 жылы бұл көрсеткіш 2,50 млрд доллар болса, 2023 жылы 4,00 млрд долларға жеткен. Яғни төрт жыл ішінде өсім 1,50 млрд долларды құраған. Өзбекстанның үлесінің жоғары болуы бірнеше факторлармен түсіндіріледі: біріншіден, бұл ел аймақтағы халқы ең көп мемлекеттердің бірі; екіншіден, ішкі нарығы ауқымды; үшіншіден, Қазақстан мен Өзбекстан арасында өнеркәсіптік, аграрлық және тұтыну тауарлары бойынша өзара толықтырушы сауда байланыстары

калыптасқан. Экономикалық мағынада бұл бағыт Қазақстан үшін тек экспорт нарығы ғана емес, сонымен қатар аймақтық өндірістік кооперацияны дамытудың негізгі арнасы болып табылады.

Қырғызстанмен сауда көлемі де тұрақты өсім көрсетіп отыр: 2019 жылғы 0,85 млрд доллардан 2023 жылы 1,69 млрд долларға дейін ұлғайған. Бұл екі есеге жуық өсім. Қырғызстан бағытының ерекшелігі – екі елдің ЕАЭО аясындағы өзара экономикалық байланыстарының салыстырмалы түрде жеңілдетілген режимде жүзеге асуы. Сондықтан бұл бағытта шекаралық сауда, азық-түлік, күнделікті тұтыну тауарлары және қайта өңделген өнімдер айналымы тұрақты сипатқа ие. Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қырғызстанмен сауданың өсуі аймақтық интеграциялық құрылымдардың нақты нәтижесін көрсетеді, яғни институционалдық жақындасу тауар айналымының ұлғаюына тікелей әсер етеді.

Тәжікстанмен тауар айналымы 2019 жылғы 0,55 млрд доллардан 2023 жылы 1,05 млрд долларға дейін өскен. Бұл да шамамен екі есеге жуық ұлғаюды білдіреді. Тәжікстанмен сауда көлемі Өзбекстан және Қырғызстанмен салыстырғанда төмен болды. Соған қарамастан, тұрақты өсім байқалады. Қазақстан Тәжікстан нарығына азық-түлік өнімдерін жеткізеді. Сонымен қатар, отын-энергетикалық ресурстар мен құрылыс материалдарын экспорттайды. Басқа да маңызды тауарлар жеткізіліп отыр.

Аталған сауда байланыстары Қазақстанның аймақтағы экономикалық ықпалын күшейтеді. Сонымен бірге Тәжікстанның ішкі сұранысын қамтамасыз етудегі Қазақстанның рөлі артып келеді.

Түрікменстанмен тауар айналымы барлық мемлекеттердің ішінде ең төмен деңгейде қалыптасқан. Дегенмен, бұл бағытта да өсім байқалады. 2019 жылы сауда көлемі 0,22 млрд доллар болды. 2023 жылы бұл көрсеткіш 0,47 млрд долларға дейін өсті. Абсолюттік көлемі төмен болғанымен, өсім қарқыны жоғары болды.

Бағыттың ерекшелігі тек тауар саудасымен шектелмейді. Түрікменстан транзиттік және логистикалық бағытта да маңызды серіктес болып табылады. Әсіресе Каспий маңы және оңтүстік көлік дәліздері үшін оның рөлі жоғары. Сондықтан сауда көлемінің аз болуы Түрікменстанның геоэкономикалық маңызын төмендетпейді.

Кестедегі маңызды көрсеткіштердің бірі – Орталық Азия елдерінің Қазақстанның жалпы сыртқы саудасындағы үлесі. 2019 жылы бұл көрсеткіш 4,2% болды. 2020 жылы 4,3%-ға дейін өсті. 2021 жылы 4,8%-ға жетті. 2022 жылы 4,4%-ға төмендеді. Ал 2023 жылы 5,2%-ға дейін көтеріліп, 2024 жыл аталатын деңгей 5,5% жеткен.

Бұл мәліметтер Орталық Азия бағытының маңызы артып келе жатқанын көрсетеді. Аймақ елдерімен сауда бұрынғыдай тек шекаралық деңгейде қалып қоймай, Қазақстанның сыртқы экономикалық саясатының маңызды бөлігіне айналып келеді.

2024 жыл да осы үрдісті растайды. Осы кезеңде Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымы 7,83 млрд долларды құрады. Оның ішінде Өзбекстан мен Қырғызстан алдыңғы орында.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, бұдан бірнеше маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, Қазақстанның Орталық Азиямен саудасы тұрақты өсіп келе жатқан нарық екенін көрсетеді. Бұл Қазақстанға экспортты әртараптандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жақын нарықтарды игеруге жағдай жасайды. Сыртқы сауданың географиялық теңгерімін күшейтеді.

Екіншіден, аймақтық сауданың өсуі логистикалық шығындардың төмендігімен байланысты. Жеткізу мерзімдері қысқа болады. Сонымен бірге көрші елдер нарығы қолжетімді болып саналады.

Үшіншіден, Орталық Азия елдері Қазақстан үшін тек өткізу нарығы емес. Олар экономикалық ықпалдастықтың маңызды алаңы болып табылады. Сонымен қатар, өндірістік байланыстар мен транзиттік әріптестік үшін де маңызды рөл атқарады.

Сонымен бірге кесте 4 белгілі бір шектеулерді де көрсетеді. Аймақпен сауда көлемі өсіп келе жатқанымен, оның негізгі бөлігі бірнеше елге шоғырланған. Әсіресе Өзбекстанның үлесі жоғары болып отыр.

Бұдан бөлек, Орталық Азия елдерінің Қазақстанның жалпы сыртқы саудасындағы үлесі әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Бұл көрсеткіш шамамен 5% көлемінде ғана. Демек, Қазақстанның сыртқы саудасында әлемдік ірі нарықтар мен шикізаттық экспорт бағыттары әлі де басым.

Сондықтан болашақта Орталық Азия бағытын күшейту маңызды. Ол үшін тауар номенклатурасын кеңейту қажет. Сонымен қатар, өндірістік кооперацияны дамыту керек. Көлік-логистикалық инфрақұрылымды жетілдіру маңызды. Өзара саудадағы тарифтік емес кедергілерді азайту да қажет.

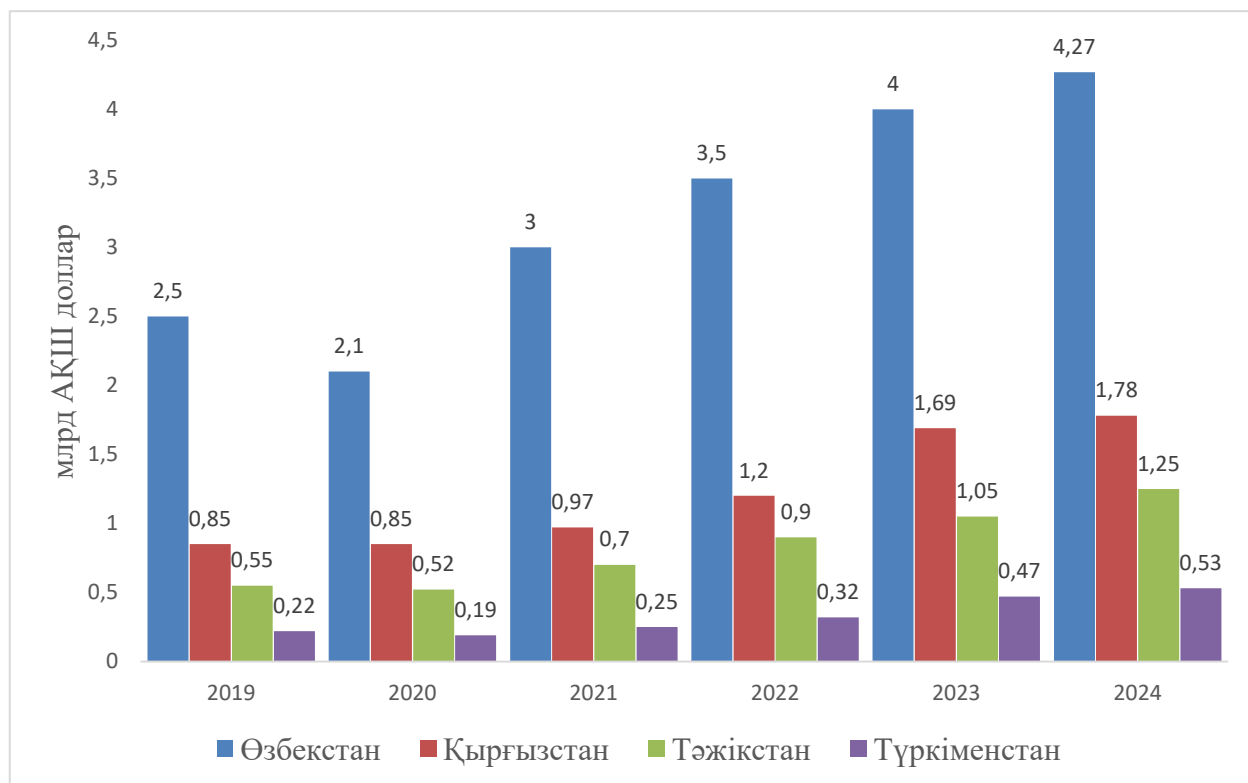
Жалпы алғанда, кесте Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда байланыстарының оң серпінін көрсетеді. Әсіресе Өзбекстан және Қырғызстан бағыттары белсенді дамып келеді. Бұл бағыт Қазақстан экономикасы үшін стратегиялық маңызға ие. Себебі ол аймақтық нарықтарға қолжетімділікті арттырады. Сонымен бірге экспорттық әлеуетті кеңейтеді. Транзиттік артықшылықтарды күшейтеді және аймақтық экономикалық интеграцияның материалдық негізін қалыптастырады.

Тауар айналымының кезеңдік ерекшеліктерін үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең – 2019–2020 жылдар аралығы. Кезең тоқырау кезеңі ретінде сипатталады. COVID-19 пандемиясы кезінде шекаралар жабылды. Карантиндік шаралар енгізілді. Соның нәтижесінде барлық Орталық Азия елдерімен сауда көлемі 10–15%-ға азайды. Жалпы тауар айналымы 4,12 млрд доллардан 3,66 млрд долларға дейін төмендеді.

Екінші кезең (2021–2022): Жылдам қалпына келу мен рекорд. Постпандемиялық іскерлік белсенділіктің артуы, энергия бағаларының өсуі және Ресейдің Украинаға шабуылы нәтижесіндегі «параллель импорт» ағыны

Қазақстандағы транзиттік саудаға кең мүмкіндік берді. 2022 жылы ОА елдерімен тауар айналымы 5,92 млрд долларға жетті.

Үшінші кезең (2023–2024): Тұрақты өсу, бірақ баяулау. 2023 жылы тауар айналымы 7,21 млрд долларға жетсе де, 2024 жылы бидай мен алтын экспортының азаюы барлық ОА елдерімен сауданы 7–16%-ға дейін кеміткен

Сурет 5. Қазақстанның ОА елдерімен тауар айналымының динамикасы (2019–2025 жж.), млрд АҚШ долл.

Ескерту: Дерек көздері ҚР ҰСБ, WITS негізінде автормен тұрғызылған.

2023 жылмен салыстырғанда 2024 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымы барлық мемлекеттер бойынша өскен. Өзбекстанмен сауда көлемі 2023 жылғы 4 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 4,27 млрд АҚШ долларына дейін артқан. Өсім шамамен 6,8%-ды құрайды. Аталған үрдіс екі ел арасындағы өнеркәсіптік кооперацияның, өзара экспорт көлемінің және көлік-логистикалық байланыстардың кеңеюімен байланысты. Өзбекстан Қазақстанның аймақтағы негізгі сауда серіктесі ретіндегі орнын сақтап отыр.

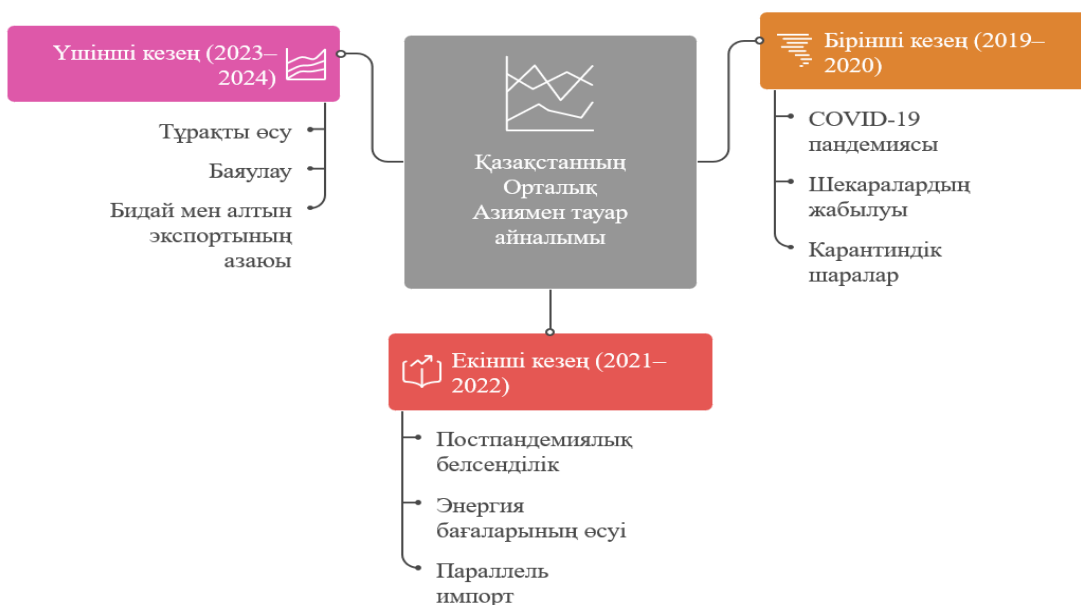
Қырғызстанмен тауар айналымы 2023 жылғы 1,69 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 1,78 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайған. Өсім көлемі шамамен 5,3%-ды құрайды. Мұндай динамика шекаралық сауданың белсенділігімен және ЕАЭО аясындағы экономикалық байланыстардың нығаюымен түсіндіріледі.

Тәжікстанмен сауда көлемі 2023 жылғы 1,05 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 1,25 млрд АҚШ долларына дейін өскен. Өсім шамамен 19%-ды құрайды. Көрсеткіштердің айтарлықтай артуы Қазақстан экспортының, әсіресе азық-түлік пен өнеркәсіп өнімдерінің ұлғаюымен байланысты.

Түрікменстанмен тауар айналымы 2023 жылғы 0,47 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 0,53 млрд АҚШ долларына жеткен. Өсім шамамен 12,8%-ды құрайды. Сауда көлемінің артуы көлік-транзит және энергетикалық ынтымақтастық бағыттарының біртіндеп дамып келе жатқанын көрсетеді.

Деректер 2024 жылы Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық байланыстарының күшейгенін көрсетеді. Сауда айналымының барлық елдер бойынша өсуі аймақтағы интеграциялық үрдістердің тереңдеп келе жатқанын және Қазақстанның өңірлік экономикалық орталық ретіндегі маңызын арттырғанын аңғартады.

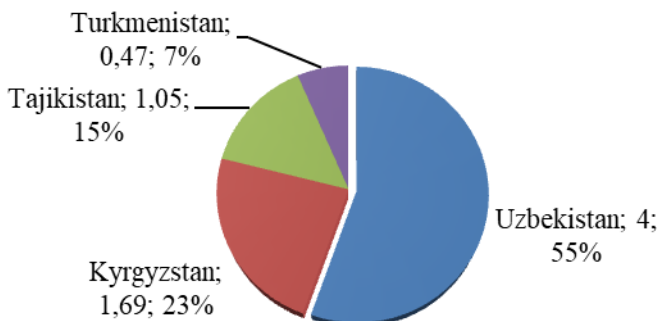
Қазақстанның Орталық Азиямен тауар айналымының кезеңдік ерекшеліктері

Сурет 6. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымының кезеңдік даму ерекшеліктері (2019–2024 жж.)

Ескерту: автормен 4 кестені талдау негізінде құрастырылған.

Елдер бөлінісіндегі екіжақты сауданың ерекшеліктері

Сурет 7. Қазақстанның ОА елдерімен тауар айналымының елдер бойынша үлесі (2024 жыл)

Ескерту: дерек көзі ҚР ҰСБ негізінде автормен тұрғызылған

Кесте 5. Қазақстан–Өзбекстан екіжақты сауда динамикасы (2019–2024 жж.), млн АҚШ долл

	Тауар айналымы, млн \$	Экспорт, млн \$	Импорт, млн \$	Баланс, млн \$	Негізгі экспорт тауарлары
2019	2 500	1 850	650	+1 200	Мұнай өнімдері, бидай
2020	2 100	1 600	500	+1 100	Мұнай өнімдері, ұн
2021	3 000	2 300	700	+1 600	Мұнай, бидай, болат
2022	3 500	2 600	900	+1 700	Мұнай, астық, металл
2023	4 057	3 140	917	+2 223	Мұнай, бидай, химия
2024	4 300	3 500	800	+2 700	Тамақ өнімдері, текстиль, мұнай, бидай, химия
Ескерту: Кесте автормен жасалынған					

Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы сауда байланыстарының 2019–2024 жылдары тұрақты өскенін көрсетеді. Тауар айналымы 2019 жылғы 2,5 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 4,3 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайып, жалпы өсім шамамен 72%-ды құрады. Өзбекстан Қазақстанның Орталық Азиядағы негізгі сауда серіктесі ретінде қалыптасты.

2020 жылы пандемия әсерінен тауар айналымы 2,1 млрд АҚШ долларына дейін төмендегенімен, кейін қайта өсу байқалды. 2021 жылы көрсеткіш 3 млрд АҚШ долларына, 2022 жылы 3,5 млрд АҚШ долларына жетті. 2023 жылы сауда көлемі 4,057 млрд АҚШ долларын құрап, 2024 жылы 4,3 млрд АҚШ долларына дейін артқан.

Экспорт көлемі барлық жылдары импорттан жоғары болды. 2024 жылы экспорт 3,5 млрд АҚШ долларын, импорт 0,8 млрд АҚШ долларын құрады. Сауда балансы +2,7 млрд АҚШ долларына жетіп, ең жоғары деңгейде қалыптасты. Бұл Қазақстанның өңірлік нарықтағы экспорттық артықшылығын көрсетеді.

Экспорт құрылымында мұнай өнімдері, бидай, металл, химия және азық-түлік тауарлары басым болды. Кейінгі жылдары химия және өңделген өнімдер үлесінің артуы экспорттың біртіндеп әртараптанып келе жатқанын байқатады. Сауда өсімі көлік дәліздерінің дамуы, өндірістік кооперацияның кеңеюі және өңірлік интеграция үдерістерімен байланысты.

Қазақстанның Қырғызстанмен тауар айналымы 2019 жылғы 0,85 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 1,78 млрд АҚШ долларына дейін өсті. Жалпы өсім 0,93 млрд АҚШ долларын немесе 109,4%-ды құрады. 2020 жылы

көрсеткіш 0,85 млрд АҚШ долларында сақталғанымен, 2021 жылы 0,97 млрд АҚШ долларына дейін артты. 2022 жылы сауда көлемі 1,2 млрд АҚШ долларына жетіп, алғаш рет 1 млрд АҚШ долларынан асты. 2023 жылы көрсеткіш 1,69 млрд АҚШ долларын құрады. 2024 жылы тағы 5,3%-ға өсіп, 1,78 млрд АҚШ долларына жетті.

Мұндай өсім Қырғызстанның Қазақстан үшін маңызды тұтыну нарығына айналуымен, ЕАЭО аясындағы кедендік кедергілердің азаюымен және шекаралық сауданың кеңеюімен байланысты. Қазақстан негізінен мұнай өнімдерін, ұн, азық-түлік және өнеркәсіп тауарларын экспорттайды. Сауда көлемінің тұрақты артуы екі ел экономикасының өзара тәуелділігінің күшейгенін көрсетеді.

Қазақстан мен Тәжікстан арасындағы тауар айналымы 2019 жылғы 0,55 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 1,25 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайды. Өсім көлемі 0,70 млрд АҚШ долларын немесе 127,3%-ды құрады. 2020 жылы көрсеткіш 0,52 млрд АҚШ долларына дейін аздап төмендегенімен, 2021 жылы қайтадан 0,70 млрд АҚШ долларына жетті. 2022 жылы 0,90 млрд АҚШ долларын, ал 2023 жылы 1,05 млрд АҚШ долларын құрады. 2024 жылы өсім қарқыны күшейіп, көрсеткіш 1,25 млрд АҚШ долларына жетті. Қырғызстан Қазақстан үшін маңызды транзиттік ел рөлін атқарады – Қытайдан тауарлар Қырғызстан арқылы Қазақстанға, одан әрі Ресей мен Еуропаға өтеді [93].

Тәжікстанмен сауда көлемінің өсуі Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөлінің артуымен байланысты. Экспорт құрылымында астық, ұн, өсімдік майы, мұнай өнімдері және құрылыс материалдары маңызды орын алады. 2023–2024 жылдары өсімнің жеделдеуі Тәжікстан экономикасындағы құрылыс және өнеркәсіп секторларының белсенділігімен түсіндіріледі.

Қазақстанның Түрікменстанмен тауар айналымы 2019 жылғы 0,22 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 0,53 млрд АҚШ долларына дейін өсті. Жалпы өсім 0,31 млрд АҚШ долларын немесе 140,9%-ды құрады. 2020 жылы көрсеткіш 0,19 млрд АҚШ долларына дейін төмендегенімен, кейін тұрақты өсу үрдісі қалыптасты. 2021 жылы 0,25 млрд АҚШ долларын, 2022 жылы 0,32 млрд АҚШ долларын, ал 2023 жылы 0,47 млрд АҚШ долларын құрады. 2024 жылы сауда көлемі тағы 12,8%-ға артып, 0,53 млрд АҚШ долларына жетті.

Түрікменстанмен сауда көлемі басқа Орталық Азия мемлекеттерімен салыстырғанда төмен болғанымен, өсім қарқыны ең жоғары бағыттардың бірі болып табылады. Аталған үрдіс Қазақстан–Түрікменстан–Иран теміржол дәлізінің дамуы және Каспий маңы логистикалық бағыттарының белсенді пайдаланылуымен байланысты. Түрікменстан Қазақстан үшін Парсы шығанағы елдеріне шығатын маңызды транзиттік серіктес болып саналады.

2024 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда құрылымында Өзбекстанның үлесі шамамен 55%, Қырғызстанның үлесі 23%, Тәжікстанның үлесі 16%, ал Түрікменстанның үлесі 7% болды. Ең ірі серіктес ретінде Өзбекстан сақталды. Салыстырмалы өсім қарқыны бойынша Түрікменстан (+140,9%) және Тәжікстан (+127,3%) алдыңғы орында болса, абсолюттік өсім

көлемі бойынша Өзбекстан (+1,8 млрд АҚШ долл.) көшбасшы болды. Аталған үрдістер Қазақстанның Орталық Азиядағы жетекші сауда-экономикалық орталық ретіндегі позициясының нығайып келе жатқанын көрсетеді.

Қазақстанның сыртқы саудасында Еуропа, Ресей және Қытай негізгі серіктестер болып табылады, олардың ішінде Қытайдың үлесі жоғары. Аталған елдер Қазақстан мен Орталық Азиядан негізінен шикізат импорттаса, аймақшілік сауда көбіне дайын өнімдерге бағытталған [94].

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасының құрылымдық ерекшеліктерін жалпылағанда бірнеше ортақ заңдылықты бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, аймақшілік сауда Қазақстанның жалпы сыртқы саудасымен салыстырғанда көбірек әртараптандырылған сипатқа ие, өйткені мұнда тек мұнай-газ немесе ірі шикізат ағындары емес, сонымен қатар азық-түлік, ұн-крупa өнімдері, металлургия, химия, құрылыс материалдары, тұрмыстық тұтыну тауарлары және аралық өнеркәсіп өнімдері де қатысады.

Екіншіден, көрші елдермен саудада көлік шығындарының салыстырмалы төмендігі мен қысқа жеткізу тізбегі аймақтық тауар айналымын тұрақтандыратын фактор болып саналады.

Үшіншіден, бұл сауда байланыстарында институционалдық режимнің айырмашылығы айқын байқалады: Қырғызстанмен сауда – ЕАЭО аясында, Өзбекстан және Тәжікстанмен – еркін сауда режимдері мен ТМД келісімдері негізінде, ал Түрікменстанмен – көбіне екіжақты кедендік және логистикалық келісімдер арқылы іске асады. Соның нәтижесінде Қазақстанның Орталық Азиямен саудасы бірыңғай емес, көпдеңгейлі және әр серіктес ел бойынша өзіндік құрылымдық модельге ие.

Сауда құрылымын тауар топтары бойынша талдау бойынша Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасының тауарлық құрылымы «ресурстық экспорт – өңделген импорт» дихотомиясымен сипатталады. Экспорт негізінен шикізат пен азық-түлік өнімдерінен тұрса, импорт жоғары еңбек сыйымды тоқыма, тігін және тамақ өнімдерінен тұрады.

Кесте 6. Қазақстанның ОА елдерімен сауда тауарлық құрылымы (2024 жыл)

Тауар тобы	Экспорт үлесі, %	Импорт үлесі, %	Негізгі өнімдер
Минералдық өнімдер (мұнай, газ)	~32	—	Мұнай өнімдері, газ, мазут
Астық және азық-түлік өнімдері	~28	~8	Бидай, ұн, өсімдік майлары
Металл және металл өнімдері	~12	~5	Болат прокаты, шойын, мыс
Машина және жабдықтар	~10	~15	Автомобильдер, техника
Химиялық өнімдер	~8	~7	Тыңайтқыштар, пластмасса

Тауар тобы	Экспорт үлесі, %	Импорт үлесі, %	Негізгі өнімдер
Тоқыма және тігін өнімдері	—	~22	Трикотаж, мата, дайын киім
Жеміс-көкөніс өнімдері	~4	~18	Жемістер, көкөністер
Өзге тауарлар	~6	~25	Тұтыну тауарлары
Барлығы	100	100	
Ескерту: дерек көзі ҚР ҰСБ; World Bank WITS; [95].			

Кесте 6 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасындағы 2024 жылғы тауарлық құрылымды сипаттайды. Кесте мәліметтері экспорт пен импорт құрылымының бірдей емес екенін көрсетеді. Аймақтық саудада нақты тауарлық мамандану қалыптасқан. Осындай құрылым Қазақстанның экспортында шикізаттық және аграрлық бағыттың сақталғанын аңғартады. Ал импортта көбіне тұтыну және қайта өңделген тауарлар басым болып отыр.

Экспорт құрылымында минералдық өнімдер бірінші орында орналасқан. Олардың үлесі шамамен 32%-ды құрайды. Негізгі өнімдер қатарына мұнай өнімдері, газ және мазут кіреді. Осындай көрсеткіштер Қазақстанның аймақ елдеріне энергия ресурстарын жеткізуші мемлекет ретіндегі рөлін сақтап отырғанын білдіреді.

Экономикалық тұрғыдан мұндай құрылым елдің салыстырмалы артықшылығы табиғи ресурстарға негізделетінін көрсетеді. Қазақстанның Орталық Азия нарығындағы бәсекелік позициясы көмірсутек қорларымен және оларды жеткізу мүмкіндігімен байланысты. Сонымен қатар, аймақ елдерінің энергия ресурстарына деген сұранысын қамтамасыз етуде Қазақстанның маңызы жоғары болып отыр.

Экспорттағы екінші ірі топ – астық және азық-түлік өнімдері. Олардың үлесі шамамен 28%-ды құрайды. Негізгі тауарлар ретінде бидай, ұн және өсімдік майлары көрсетілген. Осындай құрылым Қазақстанның Орталық Азия елдері үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі маңызды серіктес екенін білдіреді.

Экономикалық мағынада бұл көрсеткіш Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің аймақтық нарықтағы рөлі жоғары екенін дәлелдейді. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өнімдері бойынша тұрақты экспорттық әлеуеттің қалыптасқанын көрсетеді. Әсіресе бидай мен ұн экспорты Қазақстанның дәстүрлі сыртқы сауда артықшылықтарының бірі болып саналады.

Үшінші орында металл және металл өнімдері орналасқан, олардың экспорттағы үлесі шамамен 12%. Негізгі тауарларға болат прокаты, шойын және мыс жатады. Қазақстан экспортының құрылымында өнеркәсіптік және жартылай өңделген өнімдердің де белгілі бір орын алатынын көрсетеді. Экономикалық мағынада бұл металлургия саласының аймақтық саудадағы рөлін білдіреді. Алайда бұл топтың ішінде де көбіне терең өңделген соңғы өнімдер емес, бастапқы немесе аралық өнеркәсіптік тауарлар басым болуы ықтимал. Сондықтан мұндай құрылым экспорттың индустриялық құрамдасы

бар екенін көрсеткенімен, өндеудің жоғары деңгейі әлі де шектеулі екенін аңғартады.

Машина және жабдықтар экспортының үлесі шамамен 10% деңгейінде қалыптасқан. Көрсеткіш Қазақстанның Орталық Азия нарығына техника, жабдық және өндірістік мақсаттағы тауарларды да жеткізетінін аңғартады. Дегенмен минералдық және аграрлық өнімдермен салыстырғанда аталған бағыттың үлесі әлдеқайда төмен. Осындай жағдай машина жасау секторының аймақтық саудадағы позициясы әлі де әлсіз екенін көрсетеді. Технологиялық күрделілігі жоғары экспорт көлемі жеткілікті деңгейде қалыптаспаған.

Химиялық өнімдердің экспорттағы үлесі шамамен 8%-ды құрайды. Негізгі тауарлар қатарына тыңайтқыштар мен пластмасса өнімдері кіреді. Қазақстанның химия өнеркәсібі Орталық Азия нарығында белгілі бір экспорттық рөл атқарып отыр. Әсіресе тыңайтқыштарға сұраныс ауыл шаруашылығы саласы үшін маңызды. Осындай құрылым Қазақстанның дайын өніммен қатар өндірістік процестерге қажетті аралық тауарларды да экспорттайтынын байқатады. Аймақшілік өндірістік байланыстардың біртіндеп қалыптасуы да осы үрдіспен байланысты.

Жеміс-көкөніс өнімдерінің экспорттағы үлесі шамамен 4% деңгейінде. Өзге тауарлар үлесі 6%-ға жуық. Мәліметтер экспорттың негізгі бөлігі бірнеше ірі тауар топтарына шоғырланғанын көрсетеді. Демек экспорт құрылымының әртараптану деңгейі әлі де шектеулі.

Импорт құрылымында басқа көрініс байқалады. Орталық Азия елдерінен импортталатын тауарлар арасында ең үлкен үлес өзге тауарларға тиесілі. Көрсеткіш шамамен 25%-ды құрайды. Негізінен күнделікті тұтыну тауарлары басым. Осындай жағдай Қазақстанның ішкі нарығында көрші елдер өнімдеріне сұраныс жоғары екенін көрсетеді. Сонымен бірге аймақшілік сауданың тек шикізаттық емес, тұтынушылық сипатқа да ие екенін аңғартады.

Импорттағы екінші ірі топ – тоқыма және тігін өнімдері. Олардың үлесі шамамен 22%. Негізгі өнімдер қатарына трикотаж, мата және дайын киім жатады. Осындай құрылым Орталық Азия елдерінің Қазақстан нарығына жеңіл өнеркәсіп өнімдерін белсенді жеткізетінін көрсетеді. Әсіресе еңбек сыйымды өндірістердің рөлі жоғары. Қазақстанның жеңіл өнеркәсіп саласында импортқа белгілі бір деңгейде тәуелді екені де байқалады. Көрші мемлекеттер аталған сегментте салыстырмалы артықшылыққа ие.

Жеміс-көкөніс өнімдерінің импорттағы үлесі шамамен 18%-ды құрайды. Қазақстан Орталық Азия елдерінен ауыл шаруашылығының балғын өнімдерін едәуір көлемде сатып алады. Мұнда климаттық жағдай, маусымдық ерекшелік және баға айырмашылықтары маңызды рөл атқарады. Осындай импорт ішкі нарықты азық-түлікпен толықтыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отандық көкөніс және бау-бақша өндірісі барлық сұранысты толық қамтамасыз ете алмай отырғанын аңғартады.

Машина және жабдықтардың импорттағы үлесі шамамен 15% деңгейінде қалыптасқан. Қазақстан көрші елдерден белгілі бір техника мен өндірістік жабдықтарды да импорттайды. Мұндай сұраныс өндірістік және техникалық

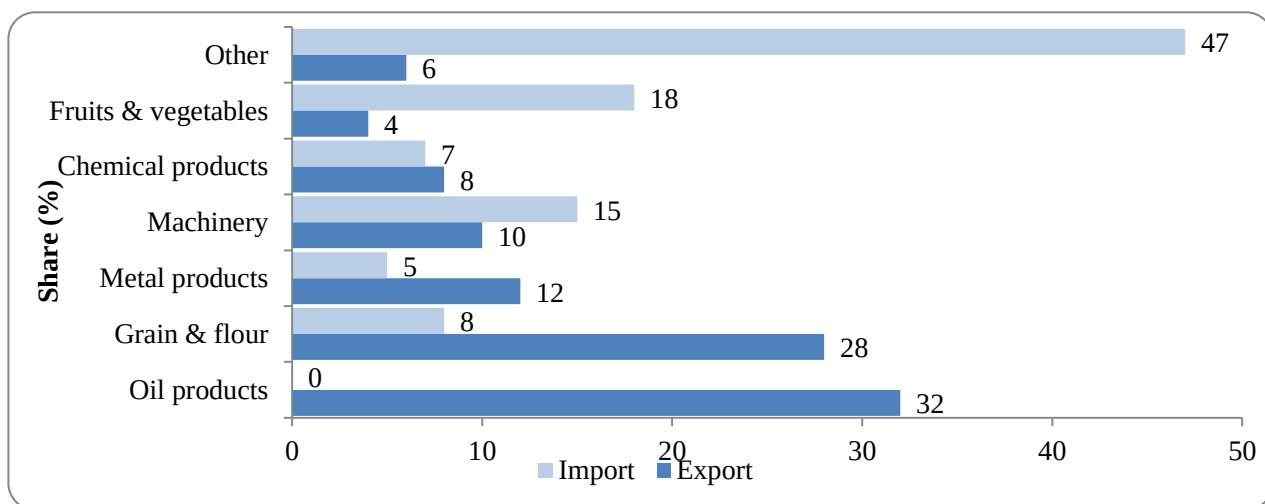
кажеттіліктің сақталғанын көрсетеді. Егер импортталған жабдықтар өндірістік мақсатта пайдаланылса, онда оның экономикалық әсері оң болуы мүмкін. Себебі мұндай өнімдер инвестициялық және өндірістік белсенділікті қолдайды.

Импорттағы астық және азық-түлік өнімдерінің үлесі шамамен 8%-ды құрайды. Химиялық өнімдер – 7%, металл және металл өнімдері – 5% деңгейінде. Осындай көрсеткіштер Қазақстанның тек тұтыну тауарларын ғана емес, белгілі бір өндірістік және аралық өнімдерді де импорттайтынын білдіреді. Дегенмен аталған тауар топтарының үлесі салыстырмалы түрде төмен.

Кесте 6-да маңызды ерекшеліктің бірі – минералдық өнімдердің импортта өте аз болуы. Осындай құрылым Қазақстанның Орталық Азия елдеріне минералдық ресурстарды негізінен өзі жеткізетінін көрсетеді. Демек Қазақстан аймақтағы нетто-экспорттаушы мемлекет ретінде ерекшеленеді. Энергетикалық ресурстар бойынша жетекші позицияның сақталуы да осы үрдіспен байланысты.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы саудада асимметриялық тауарлық құрылым қалыптасқан. Қазақстан аймақ елдеріне минералдық өнімдер, астық, металл, химия және белгілі бір деңгейде машина-жабдық экспорттайды. Ал импорт құрылымында тоқыма, жеміс-көкөніс, тұтыну тауарлары және жеңіл өнеркәсіп өнімдері басым. Осындай айырмашылық аймақ елдері арасында экономикалық маманданудың қалыптасқанын көрсетеді.

Қазақстанның негізгі артықшылықтары энергия ресурстары, астық, металл және өнеркәсіптік өнімдермен байланысты. Көрші мемлекеттердің басымдығы еңбек сыйымды өндірістерде, жеңіл өнеркәсіпте және ауыл шаруашылығы өнімдерінде байқалады.

Сурет 8. Қазақстанның ОА елдерімен сауда тауарлық құрылымы – экспорт пен импорт үлестері (2024 жыл)

Ескерту: дерек көзі ҚР ҰСБ негізінде тұрғызылған.

Сурет 8-ден айқын байқалатындай, экспорттың 60%-дан астамы минералдық өнімдер (32%) мен астыққа (28%) тиесілі. Бұл «шикізаттық

экспорт» моделі бірнеше тәуекелді қалыптастырады: мұнай бағасының төмендеуі экспорт кірісін күрт азайтады; астық өнімдері ауа-райы жағдайына тәуелді болғандықтан жылдан-жылға ауытқиды; өңделген өнімдер үлесінің аздығы (экспорттың ~26%-ы) қосымша құн тудыруды шектейді.

Импорт тарапынан Қазақстан тоқыма (~22%), жеміс-көкөніс (~18%) және машина-жабдықтар (~15%) алып отыр. 2022 жылы Қазақстан Өзбекстанға мынадай тауарларды жіберді: бидай мен ұн – 2,6 млрд долларды, Тәжікстанға – 591,2 млн долл., Қырғызстанға – 519,9 млн долл., Түрікменстанға – 245,8 млн долл. Импорт бойынша: Өзбекстаннан – 917,4 млн, Тәжікстаннан – 388,1 млн, Қырғызстаннан – 273,7 млн, Түрікменстаннан – 82,3 млн долл.

Тауарлық диверсификация деңгейін бағалау үшін Херфиндаль–Хиршман индексі (ХХИ) қолданылады. ОА бойынша экспорттың ХХИ индексі шамамен 0,24–0,28 деңгейінде, бұл жоғары концентрация (0,25 мен одан жоғары – жоғары концентрация деңгейі) аймағында тұрғанын білдіреді. Салыстыру үшін: Еуропалық одаққа жасалған экспорттың ХХИ – 0,38 (мұнай жетекші), ал Қытайға – 0,41.

Сауда балансы – Қазақстанның ОА елдерімен арасындағы сауда қатынастарының маңызды макроэкономикалық индикаторы. 2023 жылы Қазақстанның барлық ОА елдерімен оң сауда балансы тіркелді, бұл аймақтағы Қазақстанның экспорттаушылық бәсекелестік артықшылығын растайды.

Кесте 7. Қазақстанның ОА елдерімен сауда балансы (2024 жыл), млн АҚШ долл

Ел	Экспорт, млн \$	Импорт, млн \$	Баланс, млн \$	Тауар айналымы, млн \$	Баланс бағыты
Өзбекстан	3 140	917	+2 223	4 057	Оң
Қырғызстан	1 100	540	+560	1 690	Оң
Тәжікстан	800	250	+550	1 050	Оң
Түрікменстан	246	225	+21	471	Теңгер.
Барлық ОА	5 286	1 932	+3 354	7 218	Оң
Ескерту: дерек көзі: ҚР ҰСБ; [96] негізінде автормен тұрғызылған.					

Кесте 7-де 2024 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда балансының жағдайы көрсетілген. Кесте мәліметтері бойынша Қазақстан аймақ елдерімен саудада оң баланс қалыптастырған. Демек экспорт көлемі импорттан жоғары болған.

Осылайша, Кесте 7 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасындағы тауарлық құрылымның бірнеше негізгі ерекшелігін айқындайды: экспортта минералдық және аграрлық өнімдер басым; импортта тоқыма, жеміс-көкөніс және тұтыну тауарлары жетекші орында; машина-жабдықтар мен химиялық өнімдер екі жақты саудада да белгілі бір орын алады. Қазақстанның аймақтық саудадағы рөлін ресурстық және азық-түліктік жеткізуші ретінде, ал Орталық

Азия елдерінің рөлін тұтыну және жеңіл өнеркәсіп өнімдерін ұсынушы серіктестер ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

2024 жылы Орталық Азия елдеріне экспорт көлемі 5 286 млн АҚШ долларын құрады. Импорт көлемі 1 932 млн доллар деңгейінде қалыптасты. Нәтижесінде +3 354 млн доллар көлемінде оң сауда балансы пайда болды. Жалпы тауар айналымы 7 218 млн долларға жетті. Осындай көрсеткіштер Қазақстанның аймақтағы ірі сауда және жеткізуші орталықтардың бірі екенін аңғартады.

Оң сауда балансы экономика үшін маңызды артықшылық саналады. Біріншіден, шетел валютасының таза түсімін арттырады. Екіншіден, экспорттық секторлардың бәсекеге қабілеттілігін көрсетеді. Үшіншіден, төлем балансының тұрақтылығына және бюджет кірістеріне оң әсер етеді. Сондықтан Орталық Азиямен қалыптасқан оң баланс тек статистикалық нәтиже емес, аймақтық экономикалық ықпалдың да көрсеткіші болып саналады.

Елдер бөлінісінде ең жоғары оң сауда балансы Өзбекстанмен қалыптасқан. 2024 жылы Қазақстанның Өзбекстанға экспорты 3 140 млн доллар болды. Импорт көлемі 917 млн долларды құрады. Сауда балансы +2 223 млн доллар деңгейінде қалыптасты. Жалпы тауар айналымы 4 057 млн долларға жетті.

Осындай нәтиже Қазақстанның Өзбекстан нарығындағы позициясы өте күшті екенін көрсетеді. Қазақстан көрші елге отын-энергетикалық ресурстарды, астық өнімдерін, металл және өнеркәсіп тауарларын жеткізеді. Сонымен қатар, Өзбекстан халқының көптігі мен ішкі нарық көлемінің үлкен болуы тұрақты сұраныс қалыптастырады. Сондықтан Өзбекстан бағыты Қазақстанның аймақтық саудасындағы негізгі табыс көздерінің бірі ретінде қарастырылады.

Қырғызстанмен саудада да Қазақстан оң баланс сақтап отыр. 2024 жылы экспорт көлемі 1 100 млн долларды құрады. Импорт көлемі 540 млн доллар болды. Нәтижесінде сауда балансы +560 млн доллар деңгейінде қалыптасты. Жалпы тауар айналымы 1 690 млн долларға жетті.

Мұндай көрсеткіш Қазақстанның Қырғызстан нарығындағы экспорттық басымдығын білдіреді. Мұнда ЕАЭО аясындағы институционалдық жақындық маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге Қазақстан тауарларының көрші елде бәсекеге қабілетті екенін көрсетеді. Әсіресе азық-түлік, жанар-жағармай және өнеркәсіптік тауарлар бойынша артықшылық байқалады. Шекара маңы саудасының белсенділігі де жоғары деңгейде сақталған.

Тәжікстанмен саудада да экспорттық басымдық байқалады. 2024 жылы Қазақстанның Тәжікстанға экспорты 800 млн долларды құрады. Импорт көлемі 250 млн доллар болды. Сауда балансы +550 млн доллар деңгейінде қалыптасты. Жалпы тауар айналымы 1 050 млн долларға жетті.

Осындай нәтижелер Тәжікстан нарығында Қазақстанның жеткізуші мемлекет ретіндегі рөлінің жоғары екенін көрсетеді. Қазақстан бұл елге азық-түлік, астық өнімдері және отын-энергетикалық ресурстар жеткізеді. Сонымен қатар, өндірістік тауарлар экспорты да маңызды орын алады. Оң сауда

балансының жоғары болуы экспорттық мүмкіндіктің импорттан әлдеқайда кең екенін дәлелдейді.

Түрікменстанмен сауда балансы басқа бағыттардан ерекшеленеді. 2024 жылы экспорт көлемі 246 млн доллар болды. Импорт көлемі 225 млн долларды құрады. Сауда балансы небәрі +21 млн доллар деңгейінде қалыптасты. Жалпы тауар айналымы 471 млн долларға жетті.

Аталған бағытта экспорт пен импорт көлемі бір-біріне жақын. Демек Қазақстанның басымдығы айқын байқалмайды. Осындай құрылым екі ел арасындағы сауданың салыстырмалы түрде тең сипатта дамып отырғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Түрікменстанның маңызы тек сауда көлемімен шектелмейді. Көлік-транзит және логистикалық бағытта да стратегиялық серіктес болып саналады.

Кесте 7 мәліметтері экспорт көлемінің импорттан едәуір жоғары екенін көрсетеді. Жалпы алғанда экспорт импорттан шамамен 2,7 есе жоғары болды. Осындай нәтиже Қазақстанның аймақтағы нетто-экспорттаушы рөлін дәлелдейді.

Сараптамалық тұрғыдан бірнеше қорытынды жасауға болады. Біріншіден, Қазақстан Орталық Азия елдері үшін ірі жеткізуші нарық болып отыр. Екіншіден, аймақ мемлекеттері Қазақстан өнімдеріне тұрақты сұраныс білдіреді. Үшіншіден, өндірістік, аграрлық және шикізаттық секторлардың аймақтық нарықтағы артықшылығы сақталған.

Сауда балансының құрылымында ең жоғары үлес Өзбекстанға тиесілі. Осындай жағдай Қазақстанның негізгі аймақтық серіктесі дәл осы мемлекет екенін тағы да дәлелдейді. Одан кейін Қырғызстан мен Тәжікстан орналасқан. Демек экспорттық белсенділік негізінен үш мемлекетке шоғырланған.

Мұндай құрылым белгілі бір тәуекелдерді де көрсетеді. Егер экспорт санаулы нарықтарға тәуелді болса, онда сол елдердегі экономикалық немесе саяси өзгерістер Қазақстан саудасына тікелей әсер етуі мүмкін. Сондықтан экспорт географиясын кеңейту және тауар номенклатурасын әртараптандыру маңызды бағыттардың бірі болып қала береді.

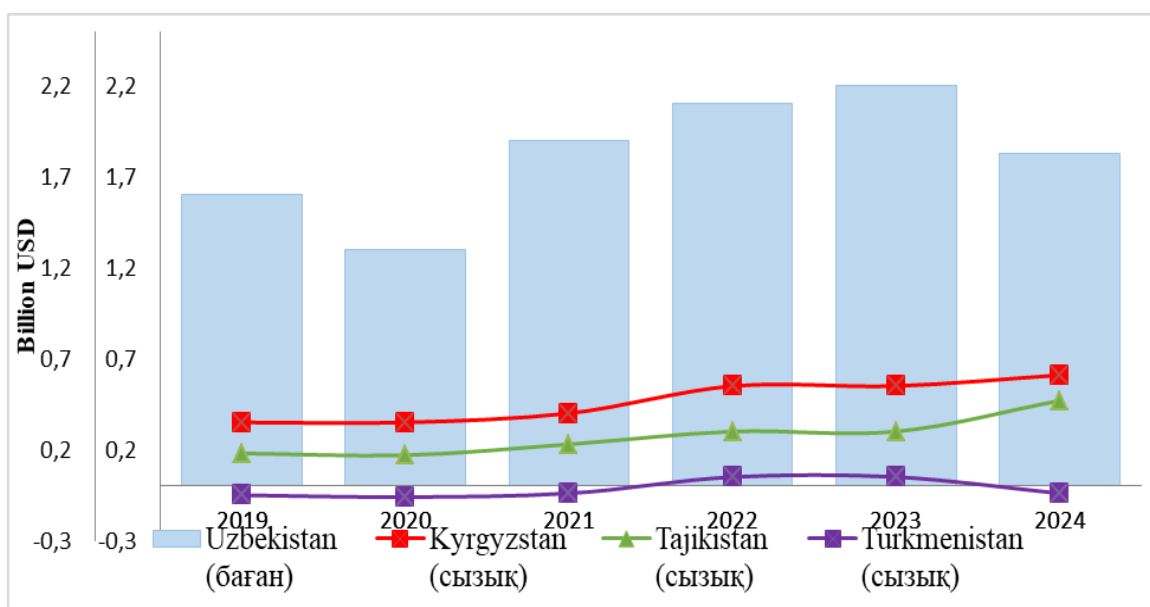
Оң сауда балансы әрдайым толық оң нәтиже ретінде қарастырылмайды. Оның құрылымдық сапасын да ескеру қажет. Егер баланс негізінен шикізат пен төмен өңделген өнімдер арқылы қалыптасса, онда ұзақ мерзімді тұрақтылығы әлсіз болуы мүмкін. Ал жоғары қосылған құны бар өнімдердің үлесі артса, онда мұндай баланс сапалы экономикалық дамудың белгісіне айналады. Сондықтан көрсеткіштерді тауарлық құрылыммен бірге қарастыру қажет.

Импорт көлемінің салыстырмалы түрде төмен болуы Қазақстанның көптеген тауарлар бойынша бәсекелік артықшылыққа ие екенін көрсетеді. Сонымен қатар, импорттың да экономикалық маңызы бар. Қазақстан көрші елдерден жеміс-көкөніс, тоқыма және тұтыну тауарларын импорттау арқылы ішкі нарықты толықтырады. Осындай үрдіс аймақтық сауданың өзара толықтырушы сипатқа ие екенін көрсетеді. Дегенмен экспорт көлемінің басымдығы Қазақстанның аймақтағы экономикалық салмағы жоғары екенін айқын дәлелдейді.

Жалпы, Кесте 7 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасында тұрақты оң сальдо қалыптастырғанын және бұл бағыттың ел экономикасы үшін тиімді екенін көрсетеді. Мұндай нәтиже Қазақстанның аймақтық нарықтағы бәсекелік мүмкіндіктерінің жоғары екенін, оның өндірістік және ресурстық әлеуетінің аймақ елдерінің сұранысымен ұштасып отырғанын білдіреді. Сонымен қатар бұл деректер Қазақстанның Орталық Азиядағы экономикалық ықпалының күшейіп келе жатқанын және аймақішілік саудадағы жетекші позициясын айқындайды.

Төменде сурет 9 бойынша ең жоғары оң сауда балансы Өзбекстанмен қалыптасқан. Көрсеткіш 2019 жылғы +1,6 млрд доллардан 2023 жылы +2,22 млрд долларға дейін өскен. Қырғызстан және Тәжікстан бағыттарында да тұрақты оң баланс сақталған. Ал Түрікменстанмен сауда балансы салыстырмалы түрде теңгерімді болды. 2023 жылы көрсеткіш +21 млн долларды ғана құрады.

2023 жылы Орталық Азия елдерімен жиынтық оң сауда балансы +3,354 млрд доллар деңгейінде қалыптасты. Экспорт 5,286 млрд доллар, импорт 1,932 млрд доллар болды. Осындай нәтиже Қазақстанның аймақтағы экономикалық жетекші рөлін көрсетеді.

Сурет 9. Қазақстанның ОА елдерімен сауда балансының динамикасы (2019–2025 жж.), млрд АҚШ долл. (оң мән – Қазақстан пайдасына)

Ескерту: дерек көзі: ҚР ҰСБ

Сонымен қатар, жоғары оң баланс аймақтық сауданың асимметриялық сипатын да аңғартады. Сондықтан болашақта серіктес елдердің экспорттық мүмкіндіктерін кеңейту маңызды болып табылады.

Экспорттың шикізатқа тәуелділігі аймақтық саудадағы негізгі стратегиялық мәселелердің бірі болып табылады. 2024 жылы Қазақстанның Орталық Азия елдеріне экспортының 60%-дан астамы мұнай өнімдері мен астыққа тиесілі болды. Осындай құрылым экспорттың әлемдік бағаға тәуелді екенін көрсетеді.

Кесте 8. Қазақстан – ОА сауда қатынастарының негізгі мәселелері мен шешу жолдары

Мәселе	Себептері	Шешу жолдары
Шикізат тәуелділігі	Экспорттың 60%-ы мұнай + астық	Өңделген тауарлар экспортын арттыру
Логистикалық кедергілер	Рәсімдердің күрделілігі, цифрлық жүйелер жоқ	Бірыңғай кедендік терезе, цифрландыру
Сауданың төмен үлесі (5%)	Ел ішіндегі нарықтар мен Қытай, Ресей бәсекесі	Бірлескен инвест. аймақтар, жеңілдетілген тарифтер
Ассортимент шектеулігі	Тауар номенклатурасының аздығы	Жаңа тауар топтарын ендіру, электр. сауда
2024 жылдың кері динамикасы	Бидай (-38,3%), алтын (-41,9%) экспортының азаюы	Экспортты диверсификациялау, баламалар іздеу
Ескерту: дерек көзі негізінде автормен тұрғызылған.		

ЭЫДҰ-ның 2024 жылғы зерттеуі бойынша, цифрлық кедендік жүйелердің жеткіліксіз дамуы аймақтағы сауданы 15–20%-ға дейін баяулатады. Бұл трансшекаралық сауда тиімділігін төмендетеді.

Логистикалық инфрақұрылым мәселесі де маңызды орын алады. Орталық Азия теңізге тікелей шығу мүмкіндігі жоқ аймақтардың қатарына жатады. Сонымен қатар, темір жол стандарттарының айырмашылығы және шекаралық өткізу пункттерінің аздығы саудаға кедергі келтіреді. Мысалы, Қазақстан–Тәжікстан шекарасында тек екі өткізу пункті жұмыс істейді.

2024 жылдың кері динамика да маңызды белгі болды. Егер экспорт құрылымы әртараптандырылмаса, жекелеген тауарларға сұраныстың төмендеуі жалпы сауда айналымына теріс әсер етуі мүмкін.

2030 жылға дейін Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы сауда көлемін 10 млрд долларға дейін жеткізу жоспарланып отыр. Қырғызстанмен тауар айналымын 2–3 млрд долларға дейін ұлғайту көзделген. Тәжікстанмен сауда көлемін 2 млрд долларға жеткізу де негізгі мақсаттардың бірі болып саналады. Осындай жоспарларды іске асыру үшін тауарлық әртараптандыру қажет. Сонымен қатар, электрондық сауданы дамыту, логистикалық инфрақұрылымды жаңғырту және инвестициялық ынтымақтастықты тереңдету маңызды.

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің сауда қатынастарының 2018 жылға дейінгі динамикасы мен өзгерістерінде жалпы статистикалық көрсеткіштер бойынша көтеріліп келе жатқаны анықталады. Ең алдымен, аталған елдерді жекелеп алғанда, қай елмен сауда дәрежесі қандай деңгейде екенін зерттеледі, одан кейін осы саудаға байланысты негізгі кедергілер мен мәселелер мақалада қарастырылған [97].

Жүргізілген кешенді талдау Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен сауда қатынастарының бірнеше маңызды ерекшелігін көрсетті.

Біріншіден, 2019–2024 жылдары Орталық Азия елдерімен тауар айналымы 4,12 млрд доллардан 7,21 млрд долларға дейін өсті. Өсім шамамен 75%-ды құрады. Бұл көрсеткіш жалпы сыртқы сауда өсімінен жоғары болды. Осындай үрдіс аймақтық сауданың стратегиялық маңызы күшейіп келе жатқанын көрсетеді.

Екіншіден, аймақтық саудада негізгі үлес Өзбекстанға тиесілі болды. Оның үлесі 55,5%-ды құрады. Қырғызстан – 23,4%, Тәжікстан – 14,5%, Түрікменстан – 6,5% деңгейінде қалыптасты.

Үшіншіден, экспорт құрылымында шикізаттық бағыт сақталып отыр. Экспорттың шамамен 60%-ын мұнай мен астық құрайды. Импортта тоқыма, жеміс-көкөніс және машина өнімдері басым. Мұндай құрылым аймақ экономикаларының бір-бірін толықтыратынын көрсетеді. Дегенмен, жоғары шикізаттық тәуелділік ұзақ мерзімді тәуекелдерді күшейтеді.

Төртіншіден, 2024 жылы Орталық Азия елдерімен жиынтық оң сауда балансы +3,354 млрд доллар болды. Ең жоғары оң баланс Өзбекстанмен қалыптасты (+2,22 млрд доллар). Осындай нәтиже Қазақстанның аймақтағы экономикалық жетекшілігін көрсетеді.

Бесіншіден, бірнеше маңызды мәселе сақталып отыр. Олардың қатарына экспорттың шикізаттық тәуелділігі, логистикалық кедергілер және цифрлық сауда жүйелерінің жеткіліксіз дамуы жатады.

2030 жылға дейін аймақтық тауар айналымын 15–18 млрд долларға дейін жеткізу стратегиялық мақсат ретінде қарастырылып отыр.

Жалпы алғанда, Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда қатынастары аймақтық нарықтардың біртіндеп жақындасып келе жатқанын көрсетеді. Сонымен бірге елдер арасындағы экономикалық мамандану мен институционалдық айырмашылықтар сақталуда. Қазақстан аймақта ірі жеткізуші, транзиттік торап және экономикалық байланыстарды біріктіруші мемлекет ретінде ерекшеленеді. Сондықтан Орталық Азия бағыты Қазақстан үшін тек көршілес нарық емес, экономикалық тұрақтылық пен аймақтық ықпалдасуды күшейтетін стратегиялық бағыт болып саналады.

2.2 Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы аймақтық сауда байланыстарының параметрлік талдауы және модельдік бағалануы

Зерттеу барысында аймақтық сауда байланыстарын талдау үшін халықаралық және ұлттық статистикалық деректер пайдаланылды. Негізгі ақпарат көзі ретінде World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы қолданылды. Аталған база Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экспорт және импорт көлемін, тауарлық құрылымын және динамикалық өзгерістерін жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді.

Талдау барысында «Total merchandise» көрсеткіші негізге алынды. Экспорт пен импорт деректері 2000–2023 жылдар аралығында қарастырылды. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өнімдері, энергетикалық ресурстар, өңдеу өнеркәсібі және жоғары технологиялық тауарлар бойынша мәліметтер

пайдаланылды. Осындай тәсіл тауарлық құрылым ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу объектісі ретінде Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан мемлекеттері алынды. Елдерді таңдау географиялық, тарихи және институционалдық факторлармен негізделді. Аймақ елдерінің сауда динамикасын салыстырмалы түрде талдау экономикалық өзара тәуелділік деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге сауда байланыстарының құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға жағдай жасайды.

Бастапқы деректерді өңдеу барысында статистикалық ақпарат стандартталды. Барлық көрсеткіштер миллион АҚШ доллары форматында берілді. Уақыт қатарларындағы жетіспейтін мәндер тексерілді. Сонымен қатар, талдау нәтижесіне әсер етуі мүмкін ауытқулар қарастырылды.

Параметрлік модельдердің сенімділігін арттыру үшін кейбір айнымалылар логарифмдік түрлендіру арқылы қайта есептелді. Қажет болған жағдайда инфляциялық әсерді төмендету үшін баға индексі негізінде нақты мәндер қолданылды. Осындай тәсіл уақыт бойынша салыстырмалы талдаудың дұрыстығын қамтамасыз етеді.

Зерттеу барысында қосымша есептік индикаторлар да қалыптастырылды. Экспорт пен импорт айырмасы негізінде сауда балансы есептелді. Сауда өсімінің қарқыны жылдық өзгерістер арқылы анықталды. Сонымен қатар, тауар топтарының құрылымдық үлестері есептелді. Осындай көрсеткіштер аймақтық сауда байланыстарының динамикасын және экспорттық мамандану бағыттарын бағалауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, пайдаланылған деректер базасы аймақтық сауда байланыстарын талдауға жеткілікті статистикалық негіз қалыптастырды. Ақпараттың халықаралық деңгейде стандартталған сипаты зерттеу нәтижелерінің ғылыми негізділігін күшейтеді.

Экспорт динамикасын салыстырмалы талдау барысында CAGR (Compound Annual Growth Rate) әдісі қолданылды. Аталған әдіс экспорт көлемінің орташа жылдық өсу қарқынын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, уақыт қатарларындағы кездейсоқ ауытқулардың әсерін төмендетеді.

Сауда статистикасында экспорт көлемі жыл сайын әртүрлі факторлардың әсерінен өзгеріп отырады. Олардың қатарына экономикалық дағдарыстар, баға конъюнктурасы, энергетикалық нарықтағы өзгерістер және геосаяси факторлар жатады. CAGR әдісі қысқа мерзімді тербелістерді тегістеп, ұзақ мерзімді трендті нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан аталған көрсеткіш аймақтық сауда байланыстарының даму қарқынын бағалауда маңызды аналитикалық құрал болып саналады.

CAGR көрсеткіші экспорттың бастапқы және соңғы мәндері негізінде есептеледі. Ол зерттелетін кезеңдегі орташа жылдық өсім деңгейін сипаттайды. Сонымен қатар, экспорттық әлеуеттің даму қарқынын және сыртқы нарықтарға бейімделу қабілетін бағалауға мүмкіндік береді. Қазақстан көрсеткіштерін Орталық Азия елдерінің деректерімен салыстыру аймақтық сауда құрылымындағы жетекші позицияларды анықтауға жағдай жасайды [98].

CAGR келесі формула бойынша есептеледі:
мұндағы:

$$CAGR = \left(\frac{V_t}{V_0} \right)^{\left(\frac{1}{n} \right)} - 1 \quad (1)$$

V_t – зерттеу кезеңінің соңындағы экспорт көлемі;

V_0 – зерттеу кезеңінің бастапқы экспорт көлемі;

n – зерттелетін уақыт кезеңінің ұзақтығы (жыл саны).

Егер CAGR көрсеткіші оң мәнге ие болса, экспорт көлемінің тұрақты өсім үрдісі байқалады, ал көрсеткіштің төмен болуы немесе теріс мәні экспорт динамикасының баяулауын немесе қысқаруын білдіреді. Сондықтан CAGR әдісі Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экспорттық даму деңгейін салыстыруда және аймақтық экономикалық интеграция тиімділігін бағалауда маңызды аналитикалық көрсеткіштердің бірі болып саналады.

$$CAGR = \left(\frac{V_{2023}}{V_{2000}} \right)^{\left(\frac{1}{23} \right)} - 1 \quad (2)$$

Кесте 9. Орталық Азия елдерінің экспорт көлемінің ұзақ мерзімді өсу қарқыны (2000–2023 жж.)

Ел	2000 ж. экспорт (млн.\$)	2023 ж. экспорт (млн.\$)	CAGR (%)
Қазақстан	8 812	86 449	10.20%
Қырғызстан	511	1 894	5.90%
Тәжікстан	785	1 360	2.40%
Түрікменстан	2 506	16 500	8.70%
Өзбекстан	2 817	12 110	6.40%
Ескерту: Есептеулер World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы деректері негізінде «Total merchandise exports» көрсеткіші бойынша жүргізілді. CAGR көрсеткіштері 2000–2023 жылдар аралығындағы экспорт көлемдерінің бастапқы және соңғы мәндері негізінде авторлық есептеулер арқылы анықталды.			

Орталық Азия елдерінің экспорттық даму қарқыны халықаралық сауда статистикасы мен макроэкономикалық деректер негізінде бағаланды. Ұзақ мерзімді талдау барысында CAGR көрсеткіші қолданылды. Аталған әдіс елдердің сыртқы сауда белсенділігінің тұрақты даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Халықаралық сауда ұйымының мәліметтері бойынша, соңғы жиырма жылда Орталық Азия елдерінің экспорт көлемі айтарлықтай өскен.

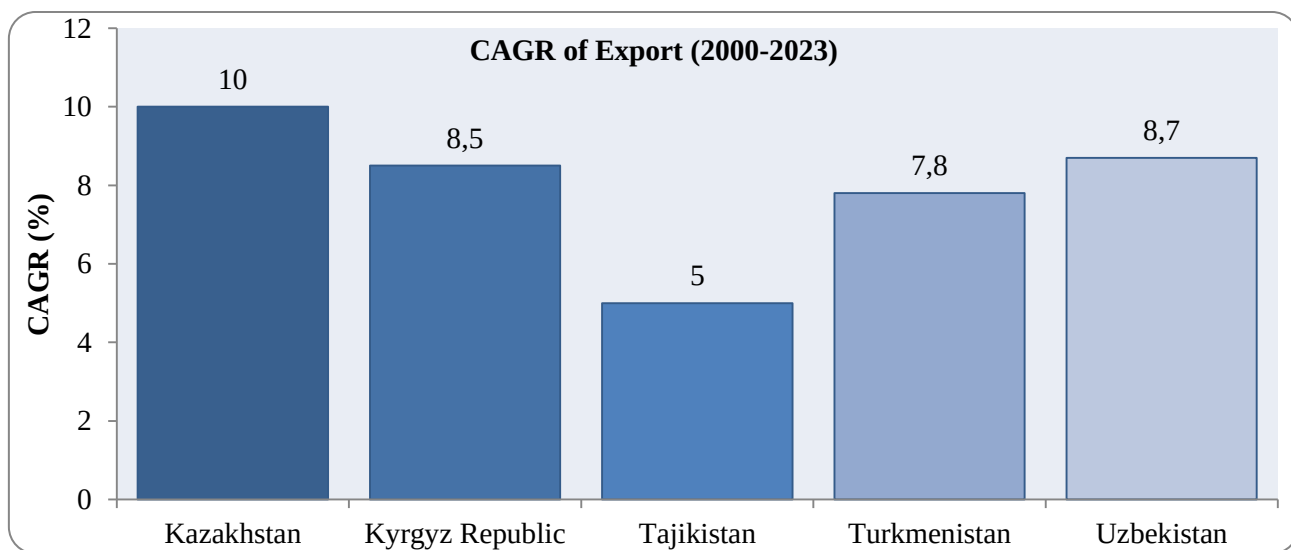
Зерттеу нәтижелері Қазақстанның экспорт өсімі бойынша аймақтағы жетекші позициясын сақтап отырғанын көрсетті. Экспорттың орташа жылдық өсу қарқыны 10%-дан жоғары болды. Осындай динамика энергетикалық ресурстар өндірісінің кеңеюімен байланысты. Сонымен қатар, әлемдік нарықтағы шикізатқа сұраныстың артуы және сыртқы сауда

инфрақұрылымының дамуы маңызды рөл атқарды. Дүниежүзілік банк деректері табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің экспорттық әлеуеті әлемдік баға конъюнктурасына тәуелді екенін көрсетеді.

Түрікменстан экспорт өсімі бойынша аймақта екінші орында орналасқан. Ел экспорты негізінен көмірсутек ресурстарына тәуелді. Сондықтан энергетикалық нарықтағы баға өзгерістері экспорт динамикасына тікелей әсер етеді. OECD зерттеулерінде шикізаттық экономикасы бар елдердің сыртқы сауда көрсеткіштері әлемдік нарықтағы өзгерістерге жоғары сезімтал болатыны көрсетілген.

Өзбекстан экспорты да тұрақты өсім көрсетіп отыр. Елде өңдеу өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы өнімдерінің үлесі біртіндеп артып келеді. Осындай құрылым экспорттың әртараптануына ықпал етеді. Сонымен қатар, сыртқы сауда тұрақтылығын күшейтеді және экономиканың халықаралық нарықтарға бейімделу мүмкіндігін арттырады.

Қырғызстан мен Тәжікстанда экспорт өсімі салыстырмалы түрде төмен деңгейде қалыптасқан. Мұндай жағдай өндірістік базаның шектеулі болуымен байланысты. Сонымен қатар, сыртқы нарықтарға тәуелділік деңгейі де маңызды әсер етеді. Халықаралық валюта қорының зерттеулерінде шағын экономикалардың экспорттық әлеуеті баяу өсетіні көрсетілген [99]. Жалпы алғанда, жүргізілген талдау Қазақстанның Орталық Азиядағы жетекші экспорттаушы мемлекет екенін дәлелдейді. Сонымен бірге Қазақстан аймақтық сауда жүйесінің негізгі драйвері ретінде ерекшеленеді. Елдің экономикалық ықпалы аймақтық интеграциялық үдерістерге де маңызды әсер етеді.

Сурет 10. Орталық Азия елдерінің экспорт көлемінің орташа жылдық өсу қарқыны (CAGR), 2000–2023 жж

Ескерту: Есептеулер World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы деректері негізінде «Total merchandise exports» көрсеткіші бойынша жүргізілді. CAGR мәндері 2000–2023 жылдар аралығындағы экспорт көлемдерінің бастапқы және соңғы көрсеткіштері негізінде авторлық есептеулер арқылы анықталды.

CAGR нәтижелері Орталық Азия елдерінің экспорттық даму қарқынында айқын айырмашылық бар екенін көрсетеді. Қазақстан орташа жылдық 10 пайыздық өсіммен аймақтағы ең жоғары көрсеткішке ие. Түрікменстан мен Өзбекстан да салыстырмалы түрде жоғары өсім қарқынын көрсетеді. Қырғызстан мен Тәжікстанда экспорт өсуі төмен деңгейде қалыптасқан. Жалпы алғанда, деректер Қазақстанның аймақтық экспорт динамикасында жетекші рөл атқаратынын айқындайды.

Тұрақтылық индексі (Coefficient of Variation, CV) келесі формуламен есептеледі:

$$CV = \frac{\sigma}{\mu} \quad (3)$$

мұндағы:

σ – экспорт көлемінің стандарттық ауытқуы;

μ – экспорт көлемінің орташа мәні.

Пайызбен көрсету үшін:

$$CV(\%) = \frac{\sigma}{\mu} \times 100 \quad (4)$$

CV мәні төмен болса – экспорт тұрақты; CV мәні жоғары болса – құбылмалылық жоғары

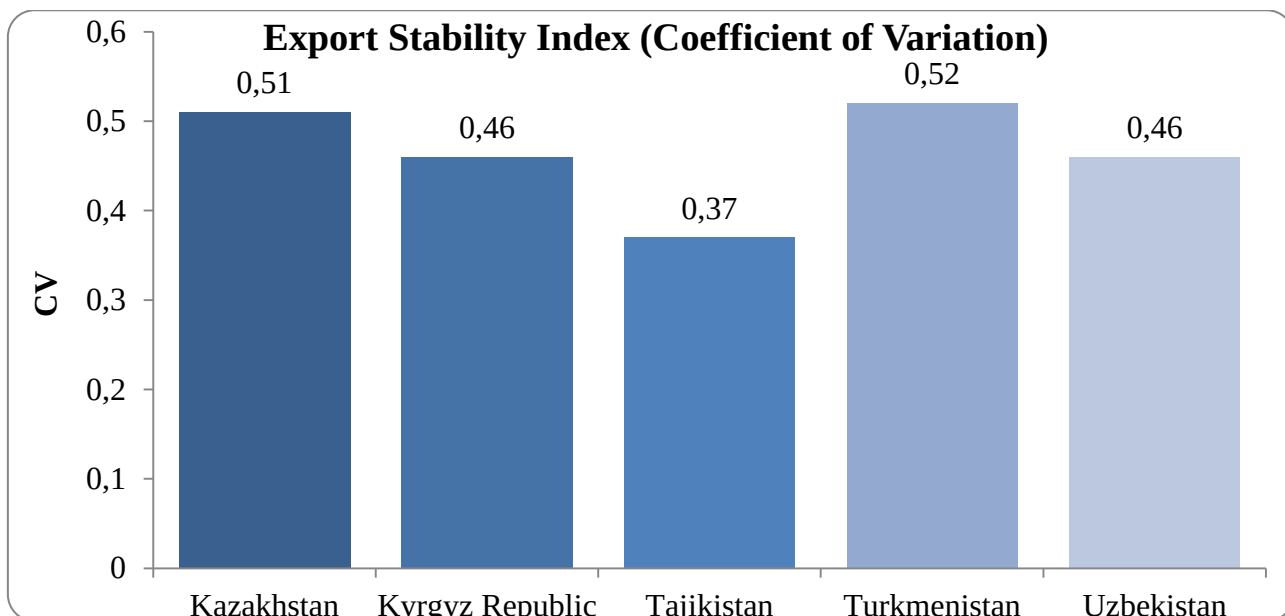
Тұрақтылық индексінің (CV) маңыздылығы

Вариация коэффициенті экспорт динамикасының тұрақтылық деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Көрсеткіш стандарттық ауытқудың орташа мәнге қатынасы арқылы есептеледі. Сондықтан әртүрлі экономикаларды салыстыруға қолайлы болып саналады.

CV деңгейі төмен болса, экспорт көлемі уақыт бойынша тұрақты қалыптасқанын көрсетеді. Ал көрсеткіштің жоғары болуы сыртқы нарықтағы баға өзгерістеріне тәуелділіктің күшейгенін аңғартады. Сонымен қатар, шикізаттық бағыттың басымдығы мен конъюнктуралық ауытқулардың әсері де байқалады.

Аймақтық сауда талдауында вариация коэффициенті Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экспорт тұрақтылығын салыстыруға мүмкіндік береді. Осындай тәсіл сыртқы шоктарға бейімделу деңгейін және экономикалық тәуекелдерді бағалауда маңызды рөл атқарады. Сондықтан CV көрсеткіші экспорт тұрақтылығы мен аймақтық интеграция тиімділігін талдауда негізгі аналитикалық құралдардың бірі болып табылады.

CAGR көрсеткіштері экспорттың ұзақ мерзімді өсу қарқыны тұрақты екенін дәлелдейді. Осындай үрдіс Қазақстанның сыртқы сауда әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Экспорт өсімі табиғи ресурстар өндірісінің кеңеюімен байланысты. Сонымен қатар, халықаралық энергетикалық нарықтағы сұраныстың артуы және көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы маңызды рөл атқарды.

Сурет 11. Орталық Азия елдерінің экспорт көлемінің тұрақтылық индексі (вариация коэффициенті), 2000–2023 жж

Ескерту: Есептеулер World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы деректері негізінде «Total merchandise exports» көрсеткіші бойынша жүргізілді. Тұрақтылық индексі экспорт көлемдерінің вариация коэффициенті арқылы авторлық есептеулер негізінде анықталды.

Экспорт тұрақтылық индексінің нәтижелері Орталық Азия елдерінің сыртқы сауда динамикасында айырмашылық бар екенін көрсетті. Вариация коэффициентінің төмен болуы экспорт көлемінің тұрақты қалыптасқанын білдіреді. Талдау нәтижелері Тәжікстанда экспорт динамикасы салыстырмалы түрде тұрақты екенін көрсетті. Қырғызстан мен Өзбекстанда орташа тұрақтылық деңгейі байқалады.

Қазақстан мен Түрікменстанда вариация коэффициенті жоғары деңгейде қалыптасқан. Осындай жағдай экспорт көлемінің құбылмалы екенін көрсетеді. Негізгі себеп – экспорт құрылымының табиғи ресурстарға тәуелді болуы. Сонымен қатар, әлемдік шикізат нарығындағы баға өзгерістері де маңызды әсер етеді.

Жалпы нәтижелер Қазақстан экспортының көлемі жоғары болғанымен, сыртқы нарықтағы конъюнктуралық өзгерістерге тәуелді екенін аңғартады.

Салыстырмалы позициялық талдау Қазақстанның Орталық Азиядағы жетекші экспорттаушы мемлекет екенін көрсетті. Елдің экспорт көлемі аймақтағы басқа мемлекеттерден едәуір жоғары деңгейде қалыптасқан. Сонымен қатар, Қазақстан аймақтық экспорт құрылымының негізгі бөлігін құрайды.

Қазақстан халықаралық сауда бағыттарын әртараптандыру арқылы аймақтық сауда жүйесінің негізгі драйверіне айналып отыр. Дегенмен тұрақтылық индексі экспорт құрылымында құбылмалылық бар екенін көрсетті. Мұндай жағдай шикізаттық тәуелділікпен түсіндіріледі. Түрікменстанда да ұқсас үрдіс байқалады. Ал Қырғызстан мен Тәжікстанда экспорт көлемі төмен болғанымен, динамикасы салыстырмалы түрде тұрақты қалыптасқан.

Жалпы алғанда, Қазақстан экспорт көлемі мен даму қарқыны бойынша Орталық Азиядағы жетекші мемлекет болып саналады. Ел аймақтық экономикалық интеграция үдерістеріне маңызды ықпал етеді. Сонымен бірге экспорт құрылымын әртараптандыру және өңдеу өнеркәсібін дамыту ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілікті арттырудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Экспорт концентрациясын талдау аймақтық сауда құрылымының шоғырлану деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Егер экспорттың басым бөлігі бір мемлекетке тиесілі болса, онда аймақтық сауда жоғары деңгейде шоғырланған деп есептеледі. Мұндай жағдайда сол ел аймақтық экспорттың негізгі драйвері ретінде қарастырылады.

Қазақстанға қатысты жүргізілген концентрациялық талдау елдің Орталық Азиядағы экспорттық позициясының жоғары екенін көрсетті. Егер Қазақстан үлесі аймақтық экспорт құрылымында басым болса, онда аймақтық сауда динамикасы көбіне Қазақстанның экспорт көлеміне тәуелді болады.

Herfindahl–Hirschman индексі (HHI)

Экспорт концентрациясын бағалау үшін Herfindahl–Hirschman индексі (HHI) қолданылады. Аталған индекс нарықтағы үлестердің квадраттарының қосындысы ретінде есептеледі.

Формула:

$$HHI = \sum_{i=1}^n Si^2 \quad (5)$$

мұндағы:

S_i – i -елдің аймақтық экспорттағы үлесі;

n – елдер саны.

Егер үлес пайызбен алынатын болса:

$$HHI = \sum_{i=1}^n (Si)^2 \quad (6)$$

мұндағы S_i – пайыздық үлес.

Индекстің интерпретациясы

HHI мәні 0 мен 1 аралығында (немесе пайыздық форматта 0–10 000 аралығында) болады.

$HHI < 0.10$ – төмен концентрация (экспорт тең бөлінген)

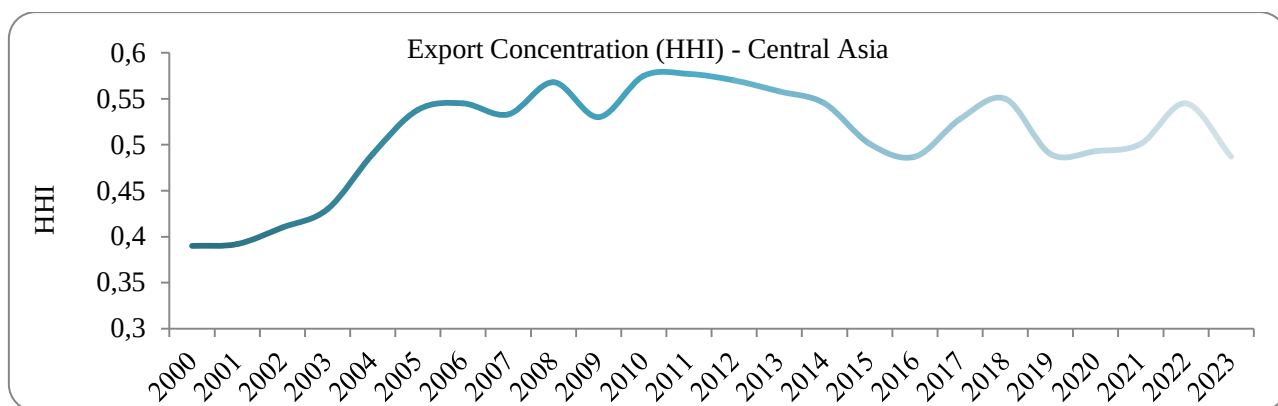
$0.10 \leq HHI < 0.25$ – орташа концентрация

$HHI \geq 0.25$ – жоғары концентрация

Herfindahl–Hirschman индексі Орталық Азиядағы экспорт құрылымының жоғары деңгейде шоғырланғанын көрсетті. Индекстің 0.25-тен жоғары болуы аймақтық экспорттың негізінен бір мемлекетке тәуелді екенін білдіреді. 2010–2012 жылдары концентрация деңгейі ең жоғары шекке жеткен. Осы кезеңде Қазақстанның үлесі 70%-дан асты.

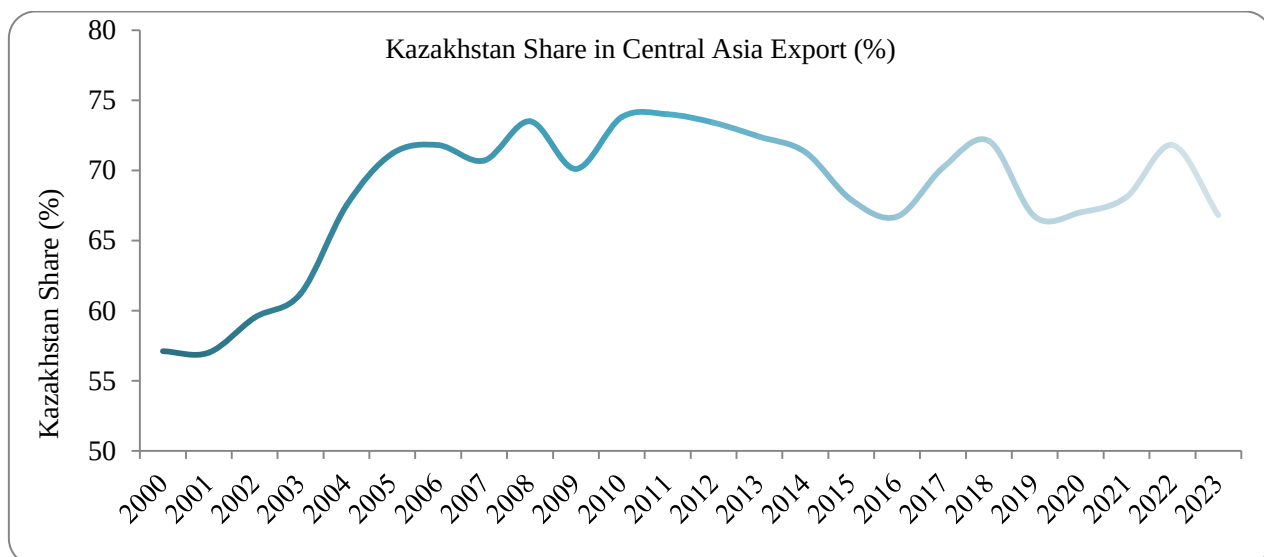
2023 жылғы деректер бойынша Қазақстан аймақтық экспорттың 66,7%-ын қамтамасыз етті. Осындай құрылым аймақтық сауда динамикасының

Қазақстан экспортына тікелей тәуелді екенін көрсетеді. Сонымен бірге экспорт құрылымының тең дәрежеде бөлінбегені байқалады.

Сурет 12. Қазақстанның Орталық Азия елдерінің жалпы экспортындағы үлесінің динамикасы, 2000–2023 жж.

Ескерту: Есептеулер World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы деректері негізінде «Total merchandise exports» көрсеткіші бойынша жүргізілді.

Сурет 13. Қазақстанның Орталық Азия елдерінің жиынтық экспортындағы үлесінің өзгеру динамикасы, 2000–2023 жж

Ескерту: Деректер World Trade Organization (WTO) халықаралық сауда статистикасы негізінде «Total merchandise exports» көрсеткіші бойынша қалыптастырылды. Қазақстанның үлесі аймақ елдерінің жиынтық экспорт көлеміндегі пайыздық қатынасы арқылы авторлық есептеулер негізінде анықталды.

Жалпы нәтижелер Қазақстанның аймақтағы негізгі экспорттық орталық ретінде қалыптасқанын дәлелдейді. Дегенмен экспорт концентрациясының жоғары болуы сыртқы шоктарға тәуелділікті күшейтуі мүмкін.

Экспорт динамикасын кезеңдер бойынша талдау сыртқы экономикалық шоктардың әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Уақыт қатарларын зерттеу барысында бірнеше дағдарыстық кезең анықталды. Олардың қатарына 2009

жылғы жаһандық қаржы дағдарысы, 2015 жылғы мұнай бағасының төмендеуі және 2020 жылғы COVID-19 пандемиясы жатады.

2009 жылы әлемдік қаржы дағдарысы халықаралық сауданың қысқаруына алып келді. Энергетикалық ресурстарға сұраныстың төмендеуі Қазақстан мен Түрікменстан экспортына тікелей әсер етті. Әсіресе шикізатқа тәуелді экономикаларда экспорт көлемі айтарлықтай азайды.

2014–2015 жылдары мұнай бағасының құлдырауы ресурстық экономикалар үшін маңызды соққы болды. Қазақстанда экспорт өсімі баяулап, кей кезеңдерде төмендеу байқалды. Осындай үрдіс көмірсутек ресурстарына тәуелділіктің жоғары екенін көрсетті. Өзбекстан мен Қырғызстанда төмендеу әсері әлсіздеу болды. Себебі олардың экспорт құрылымы ішінара әртараптандырылған.

2020 жылы COVID-19 пандемиясы жаһандық жеткізілім тізбектерін бұзды. Халықаралық сауда көлемі қысқарды. Аймақ елдерінің экспорт көрсеткіштері уақытша төмендеді. Кейінгі жылдары біртіндеп қалпына келу үрдісі байқалды.

Кезеңдік талдау Қазақстан экспортының сыртқы шоктарға сезімтал екенін көрсетті. Негізгі себеп – экспорт құрылымының шикізат секторына тәуелділігі. Әлемдік баға өзгерістері экспорт динамикасына тікелей әсер етеді.

Соған қарамастан, дағдарыс кезеңдерінен кейін экспорт көлемінің тез қалпына келуі Қазақстан экономикасының бейімделу қабілетінің жоғары екенін көрсетеді. Аймақ елдерімен салыстырғанда Қазақстан шоктардың әсерін күштірек сезінеді. Бірақ экспорт көлемі мен нарықтағы үлесі жоғары болғандықтан, қалпына келу қарқыны да жылдам жүреді. Осындай үрдіс Қазақстанның Орталық Азиядағы жетекші экономикалық рөлін дәлелдейді.

«Шокқа сезімталдық коэффициенті» (Shock Sensitivity Coefficient)

Экспорттың сыртқы экономикалық шоктарға реакциясын сандық түрде бағалау үшін «шокқа сезімталдық коэффициенті» қолданылады. Аталған көрсеткіш дағдарыс жылдарындағы экспорт көлемінің төмендеу деңгейін сипаттайды және елдердің сыртқы факторларға икемділік дәрежесін салыстыруға мүмкіндік береді.

Ең қарапайым әдіс – дағдарыс жылындағы экспорттың алдыңғы жылмен салыстырғандағы өзгерісін есептеу.

$$SSC = \frac{X_t - X_{t-1}}{X_{t-1}} \quad (7)$$

мұндағы:

X_t – дағдарыс жылындағы экспорт көлемі;

X_{t-1} – алдыңғы жылғы экспорт көлемі.

Егер нәтиже теріс болса – экспорт төмендеген, яғни ел шокқа сезімтал.

Мән неғұрлым үлкен теріс болса, соғұрлым шок әсері жоғары.

Амплитудалық тәсіл (дағдарысқа дейінгі максимумға қатысты)

$$SSC = \frac{X_{crisis} - X_{peak}}{X_{peak}} \quad (8)$$

мұндағы:

X_{crisis} – дағдарыс жылындағы экспорт;

X_{peak} – дағдарысқа дейінгі ең жоғары экспорт деңгейі.

Бұл тәсіл шоктың нақты құлдырау тереңдігін көрсетеді.

Қазақстанның шокқа реакциясын аймақпен салыстыру үшін:

$$SSC_{rel} = \frac{\Delta X_{KAZ}}{\Delta X_{CA}} \quad (9)$$

мұндағы:

ΔX_{KAZ} – Қазақстан экспортының өзгерісі;

ΔX_{CA} – Орталық Азия жиынтық экспортының өзгерісі.

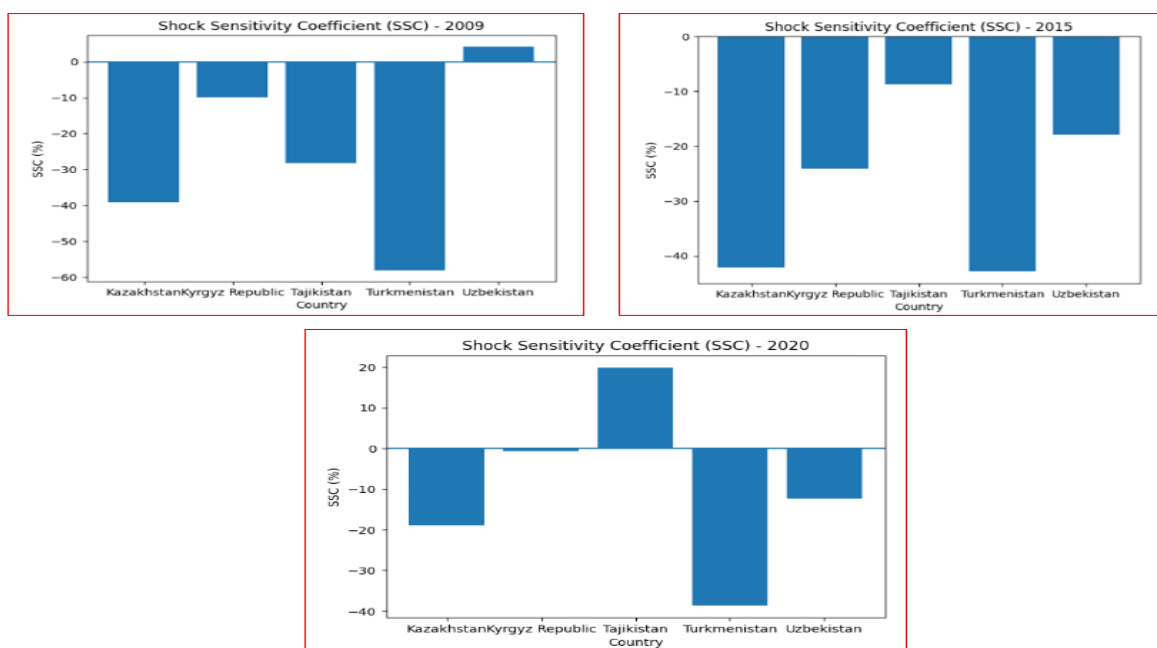
Интерпретация

$SSC < 0$ – экспорт қысқарды

$SSC \approx 0$ – шок әлсіз әсер етті

$SSC > 0$ – экспорт өсуі н жалғастырды

Мәннің абсолюттік шамасы жоғары болған сайын, елдің сыртқы шоктарға сезімталдығы жоғары.

Сурет 14. Орталық Азия елдерінің экспорт бойынша шокқа сезімталдық коэффициенті (SSC), 2009, 2015 және 2020 жылдар

Ескерту: SSC (Shock Sensitivity Coefficient) көрсеткіші экспорт көлемінің дағдарыс жылдарындағы салыстырмалы өзгерісін сипаттайды

Ол келесі формула бойынша есептеледі:

$$SSC = \frac{X_t - X_{t-1}}{X_{t-1}} \times 100\% \quad (10)$$

Дағдарыс жылдары бойынша шокқа сезімталдық коэффициенті экспорт динамикасының сыртқы экономикалық факторларға тәуелділігін айқын көрсетеді.

мұнда X_t – дағдарыс жылындағы экспорт көлемі, X_{t-1} – алдыңғы жылғы экспорт көлемі.

Кесте 10. Орталық Азия елдерінің экспорт бойынша шокқа сезімталдық коэффициенті (SSC), %

Ел	2009	2015	2020
Қазақстан	-39.31	-42.16	-18.95
Қырғызстан	-9.86	-24.04	-0.65
Тәжікстан	-28.32	-8.8	19.85
Түрікменстан	-58.14	-42.86	-38.6
Өзбекстан	4.24	-17.89	-12.28

Ескерту: дереккөз World Trade Organization, International Trade Statistics Database (<https://data.wto.org>), деректер негізінде авторлық есептеулер.

2009 жыл (жаһандық қаржы дағдарысы)

Ең жоғары құлдырау Түрікменстанда (-58%) байқалды. Қазақстан экспорты 39%-ға қысқарды. Бұл кезеңде шикізатқа тәуелді экономикалар ең жоғары шок әсерін сезінді. Өзбекстан экспорты салыстырмалы тұрақты болды (+4%).

2015 жыл (мұнай бағасының құлдырауы)

Қазақстан мен Түрікменстанда экспорттың күрт төмендеуі тіркелді (-42%). Бұл мұнай нарығындағы баға шоғының тікелей әсерін көрсетеді. Қырғызстан мен Өзбекстанда төмендеу орташа деңгейде болды.

2020 жыл (пандемиялық шок)

Қазақстан экспорты 19%-ға қысқарды. Түрікменстанда да айтарлықтай төмендеу байқалды (-38%). Тәжікстанда керісінше өсім тіркелді (+19%), бұл елдің экспорт құрылымының ерекшелігін көрсетеді. Жалпы қорытындыласақ,

- Ең шокқа сезімтал ел – Түрікменстан
- Қазақстан – жоғары сезімтал, бірақ тез қалпына келетін экономика
- Өзбекстан мен Қырғызстан – салыстырмалы тұрақты
- Тәжікстан – кей кезеңдерде шокқа төзімді
- Қазақстан аймақтық экспорт құрылымының негізгі драйвері болғандықтан, сыртқы шоктар бүкіл Орталық Азия сауда динамикасына тікелей ықпал етеді.

Зерттеудің эконометриялық бөлігінде талдау нысаны ретінде Қазақстанды жеке қарастыру бірнеше ғылыми және әдіснамалық негіздерге сүйенеді. Біріншіден, Қазақстан экспорт көлемі бойынша Орталық Азия елдері арасында абсолютті көшбасшы болып табылады және аймақтық жиынтық экспорттың басым бөлігін қалыптастырады. Соңғы жиырма жылдық деректер Қазақстанның үлесі аймақтық экспорт құрылымында 65–75% аралығында екенін көрсетеді. Мұндай құрылымдық басымдық Қазақстанды аймақтық сауда динамикасының негізгі драйвері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан Қазақстан экспортының өзгерісі бүкіл Орталық Азияның сыртқы сауда көрсеткіштеріне тікелей ықпал етеді. Екіншіден, эконометриялық модельдеу тұрғысынан ұзақ мерзімді және жеткілікті көлемдегі уақыттық қатардың болуы маңызды. Қазақстан бойынша 2000–2023 жылдар аралығындағы толық әрі салыстырмалы түрде тұрақты статистикалық деректер қолжетімді, бұл ARIMA, ARMA және басқа да уақыттық қатар модельдерін қолдануға әдістемелік негіз береді. Ал аймақтағы кейбір басқа елдер бойынша деректердің үзілістілігі немесе құрылымдық өзгерістердің жиілігі модельдің тұрақтылығына әсер етуі мүмкін.

Үшіншіден, Қазақстан экономикасы мұнай, металлургия және шикізаттық тауарлар экспортына тәуелді. Осындай құрылым ел экономикасын сыртқы шоктарға сезімтал етеді. Сонымен қатар, қалпына келу қарқынының жоғары болуы да байқалады.

Экспорт динамикасының баға конъюнктурасына тәуелділігі және дағдарыс кезеңдеріндегі өзгерісі ғылыми тұрғыдан маңызды зерттеу нысаны болып саналады. Уақыттық қатарлардағы инерциялық сипат эконометриялық модельдеуге қолайлы жағдай қалыптастырады.

Төртіншіден, зерттеу тек аймақтық салыстырумен шектелмейді. Негізгі мақсат – Қазақстанның Орталық Азиядағы экспорттық позициясын терең талдау. Сондықтан бастапқы кезеңде аймақтық салыстырмалы талдау жүргізілгенімен, модельдік және болжау бөлімдерінде Қазақстанға басымдық берілді. Осындай тәсіл аймақтық контексті сақтауға және нақты экономикалық объектіні терең зерттеуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Қазақстанды негізгі зерттеу нысаны ретінде таңдау бірнеше факторлармен түсіндіріледі. Олардың қатарына экспорт құрылымындағы жетекші позиция, деректер сапасының жоғары болуы, сыртқы шоктарға реакцияның айқын көрінуі және эконометриялық модельдеу талаптары жатады.

Экспорт динамикасы уақыттық қатар ретінде қарастырылады. Оның қозғалысы көбіне өткен кезеңдердің мәндеріне тәуелді болады. Осындай инерциялық құрылым классикалық регрессиялық модельдер арқылы толық түсіндірілмейді. Сондықтан уақыттық қатарларды талдауда Box–Jenkins әдіснамасына негізделген ARMA және ARIMA модельдері қолданылады.

ARMA (Autoregressive Moving Average) моделі стационарлы уақыттық қатарларға арналған. Егер қатардың орташа мәні мен дисперсиясы уақыт

бойынша тұрақты болса, аталған модель динамикалық тәуелділікті тиімді сипаттайды.

ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) моделі стационарлы емес қатарларға қолданылады. Егер уақыттық қатарда тренд немесе құрылымдық өзгеріс байқалса, айырмалау әдісі арқылы стационарлық деңгейге келтіріледі. Экспорт деректері ұзақ мерзімді өсім трендімен сипатталатындықтан, ARIMA моделін қолдану ғылыми тұрғыдан негізделген тәсіл болып саналады.

Экономикалық мағынасы: AR компоненті – экспорттың инерциялық сипатын көрсетеді; MA компоненті – кездейсоқ шоктардың қысқа мерзімді әсерін сипаттайды; I компоненті – ұзақ мерзімді трендті ескереді. Экспортқа сыртқы факторлар (мұнай бағасы, жаһандық сұраныс, геосаяси тәуекелдер) әсер ететіндіктен, ARIMA моделі болжау және тұрақтылықты бағалау үшін қолайлы құрал болып табылады [100-102].

AR(p) моделі

$$X_t = c + \sum_{i=1}^p \phi_i X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (11)$$

мұнда

ϕ_i – авторегрессиялық коэффициенттер

ε_t – кездейсоқ қателік

MA(q) моделі

$$X_t = \mu + \varepsilon_t + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} \quad (12)$$

ARMA(p,q) моделі

$$X_t = c + \sum_{i=1}^p \phi_i X_{t-i} + \varepsilon_t + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} \quad (13)$$

ARIMA(p,d,q) моделі

$$\Delta^d X_t = c + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta^d X_{t-i} + \varepsilon_t + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} \quad (14)$$

мұнда

d – айырмалау саны

$\Delta^d X_t$ – d рет айырмаланған қатар

Model 1: ARMA, using observations 2000-2023 (T = 24)

Dependent variable: KAZ_Export_TM

Standard errors based on Hessian

2000–2023 жылдар аралығындағы Қазақстан экспортының динамикасы ARMA(1,1) моделі арқылы бағаланды (T = 24). Бағалау нәтижелері экспорт көлемінде айқын авторегрессиялық компоненттің бар екенін көрсетті. AR(1) коэффициенті 0.744 деңгейінде және жоғары статистикалық мәнді ($p < 0.001$),

бұл экспорт көлемінің өткен жылғы мәндеріне күшті тәуелді екенін білдіреді. Басқаша айтқанда, экспорт динамикасы инерциялық сипатқа ие және алдыңғы кезеңдегі өсім немесе құлдырау келесі кезеңге едәуір дәрежеде беріледі. Мұндай нәтиже Қазақстан экспортының құрылымдық ерекшелігімен, әсіресе шикізаттық бағыттағы ұзақ мерзімді келісімшарттар мен әлемдік нарықтағы баға конъюнктурасына тәуелділігімен түсіндіріледі.

Кесте 11. ARMA моделі түсіндірмесі

	Coefficient	Std. Error	z	p-value	
const	48366.9	13191.4	3.667	0.0002	***
phi_1	0.744127	0.174270	4.270	<0.0001	***
theta_1	0.330242	0.261239	1.264	0.2062	

Mean dependent var	50111.96	S.D. dependent var	26056.57
Mean of innovations	1486.259	S.D. of innovations	13933.95
R-squared	0.705022	Adjusted R-squared	0.691614
Log-likelihood	-263.7454	Akaike criterion	535.4908
Schwarz criterion	540.2030	Hannan-Quinn	536.7410

Кесте 12. ARMA, ARIMA моделі түсіндірмесі

		Real	Imaginary	Modulus	Frequency
AR					
	Root 1	1.3439	0.0000	1.3439	0.0000
MA					
	Root 1	-3.0281	0.0000	3.0281	0.5000

LM test for autocorrelation up to order 6 -

Null hypothesis: no autocorrelation

Test statistic: Chi-square(4) = 0.75484

$$KAZ_Export_TM_t = 48366.9 + 0.744127 KAZ_Export_TM_{t-1} + \varepsilon_t + 0.330242 \varepsilon_{t-1} \quad (15)$$

мұнда ε_t – ақ шу (кездейсоқ қате).

AR(1) коэффициентінің (0.744) оң және статистикалық мәнді болуы ($p < 0.01$) экспорт көлемінің өткен жылғы мәніне жоғары тәуелді екенін көрсетеді. Яғни экспорт динамикасы инерциялық сипатқа ие: алдыңғы кезеңдегі өсім немесе төмендеу келесі кезеңге беріледі. Бұл Қазақстан экспортының құрылымдық тұрақтылығын және ұзақ мерзімді келісімшарттар мен шикізаттық нарық факторларының ықпалын білдіреді.

MA(1) коэффициенті 0.330 болғанымен, оның статистикалық мәнділігі расталмаған ($p = 0.206$), бұл қысқа мерзімді кездейсоқ шоктардың экспорт динамикасына айтарлықтай жүйелі әсер етпейтінін көрсетеді. Яғни, сыртқы күйзелістер болғанымен, экспорттың негізгі траекториясы ұзақ мерзімді факторлармен анықталады. Константа коэффициентінің мәнділігі экспорттың орташа деңгейлік трендінің бар екенін дәлелдейді.

Константа (48366.9) экспорт көлемінің ұзақ мерзімді орташа деңгейін білдіреді және модельде базалық трендтің бар екенін көрсетеді.

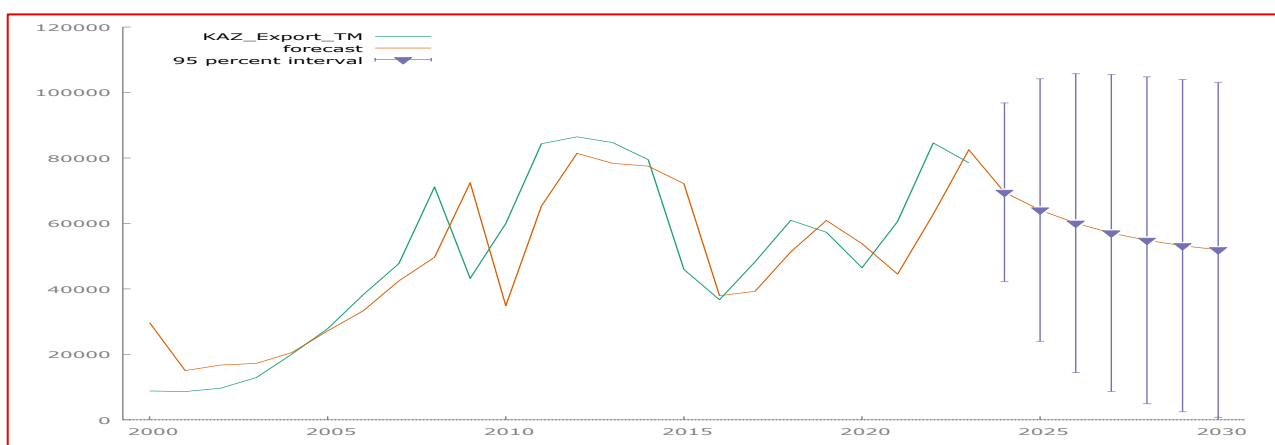
Модель сапасы қанағаттанарлық деңгейде қалыптасқан. R^2 көрсеткіші 0.705, ал түзетілген R^2 мәні 0.692 болды. Демек экспорт өзгерісінің шамамен 70%-ы модель арқылы түсіндіріледі.

Ақпараттық критерийлер нәтижелері де модельдің тиімді құрылғанын көрсетеді. AIC – 535.49, BIC – 540.20, Hannan–Quinn – 536.74 деңгейінде қалыптасты. Сонымен қатар, AR және MA түбірлерінің модулі 1-ден жоғары болды. Осындай нәтиже модельдің тұрақты екенін және стационарлық шарттардың сақталғанын дәлелдейді.

Қалдықтар диагностикасы бойынша LM тестінің нәтижесі $\chi^2 = 0.7548$ болды. Нөлдік гипотеза қабылданды. Демек қалдықтарда автокорреляция анықталмаған. Осындай жағдай модель спецификациясының дұрыс таңдалғанын және параметр бағалауларының сенімді екенін көрсетеді.

Жалпы нәтижелер Қазақстан экспорты динамикасында ұзақ мерзімді инерциялық үрдістің басым екенін көрсетті. Қысқа мерзімді күйзелістердің әсері салыстырмалы түрде шектеулі деңгейде қалыптасқан. Осындай сипат экспорт құрылымының салыстырмалы тұрақтылығын және Қазақстанның аймақтық саудадағы жетекші позициясын айқындайды.

Эконометриялық тұрғыдан модель экспорт динамикасын талдауға қолайлы болып саналады. Сонымен қатар, болашақ кезеңдерге болжам жасау үшін де тиімді негіз қалыптастырады.

Сурет 15. Қазақстан экспортының динамикасы және ARIMA моделі бойынша 2024–2030 жылдарға арналған болжам (95% сенімділік интервалы)

Ескерту: Болжау ARIMA моделі негізінде есептелді. Сенімділік интервалы уақыт өткен сайын кеңейеді, бұл ұзақ мерзімді кезеңдегі белгісіздік деңгейінің артуын көрсетеді.

Қазақстан экспортының 2000–2023 жылдардағы динамикасы циклдік және құрылымдық өзгерістермен сипатталады. 2000–2007 жылдары тұрақты өсім байқалды. Негізгі себеп – әлемдік шикізат нарығындағы қолайлы баға және экспорттық өндірістің кеңеюі.

2009 жылы жаһандық қаржы дағдарысы экспорт көлемінің күрт төмендеуіне алып келді. 2010–2013 жылдары қалпына келу үрдісі байқалды.

Алайда 2015 жылы мұнай бағасының құлдырауы экспорттың қайта қысқаруына әсер етті. 2020 жылғы пандемиялық шок та сыртқы саудаға теріс ықпал етті. Кейін 2021–2022 жылдары өсім қайта жанданды.

ARIMA моделі негізіндегі 2024–2030 жылдарға арналған болжам экспорт көлемінің біртіндеп төмендеп, кейін тұрақтанатынын көрсетті. Негізгі болжам сызығы 52–60 млрд АҚШ доллары аралығында қалыптасады. Осындай динамика экспорттың инерциялық сипатын көрсетеді.

Қысқа мерзімді ауытқулар болғанымен, ұзақ мерзімді тренд тепе-теңдік деңгейіне жақындайды.

95% сенімділік интервалы уақыт өткен сайын кеңейеді. 2024 жылы интервал тарлау болса, 2030 жылға қарай белгісіздік деңгейі артады. Мұндай жағдай экспортқа әсер ететін факторлардың көптігімен түсіндіріледі. Олардың қатарына мұнай мен металл бағасы, геосаяси тәуекелдер және логистикалық шектеулер жатады.

Графиктегі маңызды ерекшеліктің бірі – уақыттық қатардың орташаға қайту қасиеті. 2022 жылғы жоғары экспорт көлемінен кейін модель біртіндеп төмендеу траекториясын көрсетті. Демек ұзақ мерзімді кезеңде экспорт тепе-теңдік деңгейіне ұмтылады.

Жалпы нәтижелер 2024–2030 жылдары экспортта қарқынды өсімнен гөрі тұрақтану үрдісі басым болатынын көрсетті. Сонымен қатар, сенімділік интервалының кең болуы экспорт құрылымын әртараптандырудың маңызын арттырады. Эконометриялық талдау экспорт динамикасының инерциялық сипатын растады. Алайда ұзақ мерзімді болжамда құрылымдық өзгерістер мен сыртқы шоктарды қосымша ескеру қажет.

Панельдік зерттеу аймақтық сауда интеграциясы жағдайында экспорт құрылымының экономикалық дамуға әсерін бағалауға бағытталған. Соңғы онжылдықтарда Орталық Азия елдерінің сауда құрылымында айтарлықтай өзгерістер байқалды. Шикізаттық бағыттың басымдығы сақталғанымен, өңдеу өнеркәсібі мен технологиялық экспорттың үлесі біртіндеп өзгеріп келеді. Осындай үдерістерді талдау үшін панельдік деректер әдісі қолданылды. Аталған тәсіл уақыт бойынша өзгерістер мен елдер арасындағы айырмашылықтарды қатар бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге елдерге тән тұрақты факторлардың ықпалын ескеруге жағдай жасайды. Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық құрылымы мен сауда саясаты әртүрлі болғандықтан, панельдік модель ғылыми тұрғыдан тиімді әдіс болып саналады.

Зерттеуде тәуелді айнымалы ретінде экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі алынды. Көрсеткіш экономиканың ашықтық деңгейін сипаттайды. Тәуелсіз айнымалылар ретінде отын-энергетика, тау-кен өндірісі, өңдеу өнеркәсібі, металлургия, химия, фармацевтика, көлік және жоғары технологиялық өнімдер енгізілді. Осындай құрылым экспорт сапасының экономикалық нәтижелерге ықпалын бағалауға мүмкіндік береді.

Панельдік тәсілдің негізгі артықшылығы – бақылаулар санын көбейту арқылы статистикалық сенімділікті арттыру. Сонымен қатар, елдер арасындағы байқалмайтын гетерогенділікті бақылауға мүмкіндік береді. Әсіресе fixed

effects моделі елдерге тән тұрақты ерекшеліктердің ықпалын бөліп көрсетуге тиімді. Жалпы алғанда, панельдік зерттеу аймақтық сауда байланыстарының құрылымын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, экспорттың салалық әртараптануының экономикалық нәтижелерге әсерін бағалауға және Қазақстанның аймақтық позициясын ғылыми тұрғыдан анықтауға жағдай жасайды [100–102].

Модель нәтижелері экспорт көлемінен гөрі оның құрылымы шешуші екенін дәлелдейді. Өндеу өнеркәсібі мен белгілі бір технологиялық бағыттар оң мультипликативтік әсер береді, ал шикізаттық және төмен қосылған құнды салалар ұзақ мерзімді экспорттық тұрақтылықты қамтамасыз етпейді. Аймақ елдері үшін экспорт құрылымын индустриялық бағытқа бұру экономикалық ашықтық пен тұрақты өсімнің негізгі шарты болып табылады.

Айнымалылардың ғылыми сипаттамасы

Кесте 13. Панельдік модельде қолданылған айнымалылар сипаттамасы

Белгісі	Айнымалы атауы	Экономикалық мәні	Күтілетін белгі
Y	Exports of goods and services (% of GDP)	Экономиканың ашықтық деңгейі	–
EXP_MINING	Mining exports	Шикізат экспорты	±
EXP_FUELS	Fuels exports	Энергетикалық экспорт	+
EXP_MANUF	Manufactures	Өндеу өнеркәсібі экспорты	+
EXP_IRON	Iron and steel	Металл экспорты	±
EXP_CHEM	Chemicals	Химия өнеркәсібі	+
EXP_PHARMA	Pharmaceuticals	Фармацевтика	+
EXP_OFF_TEL	Office & telecom	Технологиялық экспорт	+
EXP_EDP	Electronic data processing	Жоғары технология	+
EXP_TEL_EQ	Telecom equipment	Телеком жабдықтары	+
EXP_ICOMP	Integrated circuits	Микроэлектроника	+
EXP_TRANS	Transport equipment	Көлік техникасы	+
EXP_AUTO	Automotive products	Автоөнеркәсіп	+
Ескерту: Айнымалылар көрсеткіші негізінде анықталып, халықаралық сауда құрылымын сипаттайтын салалық экспорт көрсеткіштері бойынша топтастырылды.			

Панельдік деректерді қолданудың негіздемесі

Панельдік деректер елдер арасындағы құрылымдық айырмашылықтарды және уақыттық динамиканы бір мезгілде бағалауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл:

Аймақаралық гетерогенділікті ескереді; бақылаулар санын арттырады; бағалау дәлдігін жоғарылатады

Қолданылған модель:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_1 EXP_MINING_{it} + \beta_2 EXP_FUELS_{it} + \dots + \beta_k EXP_AUTO_{it} + \varepsilon_{it} \quad (16)$$

мұнда:

i – ел

t – уақыт

α_i – елге тән тұрақты әсер

ε_{it} – кездейсоқ қате

Model 2: Fixed-effects, using 29 observations

Included 4 cross-sectional units

Time-series length: minimum 6, maximum 8

Dependent variable: Exports of goods and services

Standard errors clustered by unit

Кесте 14. Fixed-effects моделіне алынған шикізат атаулары мен белгілері

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>t-ratio</i>	<i>p-value</i>	
const	29.5493	1.21866	24.25	<0.0001	***
EXP_MINING	−0.00114830	0.000354827	−3.236	0.0065	***
EXP_FUELS	0.00164892	0.000448490	3.677	0.0028	***
EXP_MANUF	0.0112409	0.000785222	14.32	<0.0001	***
EXP_IRON	−0.0127945	0.000286493	−44.66	<0.0001	***
EXP_CHEM	−0.0220061	0.00216261	−10.18	<0.0001	***
EXP_PHARMA	−0.220783	0.0785189	−2.812	0.0147	**
EXP_OFF_TEL	1.22265	0.257181	4.754	0.0004	***
EXP_EDP	−1.30041	0.290445	−4.477	0.0006	***
EXP_TEL_EQ	−1.17356	0.243570	−4.818	0.0003	***
EXP_ICOMP	−1.09728	0.202593	−5.416	0.0001	***
EXP_TRANSP	0.0173215	0.00808309	2.143	0.0516	*
EXP_AUTO	−0.0811021	0.00677486	−11.97	<0.0001	***

Кесте 15. Fixed-effects моделінің түсіндірмесі

Mean dependent var	28.01444		S.D. dependent var	9.089536
Sum squared resid	57.04149		S.E. of regression	2.094709
LSDV R-squared	0.975342		Within R-squared	0.815391
Log-likelihood	−50.95822		Akaike criterion	133.9164
Schwarz criterion	155.7932		Hannan-Quinn	140.7680
rho	−0.098542		Durbin-Watson	1.560573

$$Exports_{goods\ and\ services} =$$

$$29.5 - 0.00115 EXP_{MINING} + 0.00165 EXP_{FUELS} + 0.0112 EXP_{MANUF} - 0.0128 EXP_{IRON} - 0.0220 EXP_{CHEM} - 0.221 EXP_{PHARMA} + 1.22 EXP_{OFFTEL} - 1.30 EXP_{EDP} - 1.17 EXP_{TELEQ} - 1.10 EXP_{ICOMP} + 0.0173 EXP_{TRANSP} - 0.0811 EXP_{AUTO} \quad (17)$$

Қосымша ақпарат:

$$n = 29$$

$$R^2 = 0.975$$

Жүргізілген панельдік Fixed Effects моделі экспорт тауарлары мен қызметтерінің ЖІӨ-дегі үлесіне экспорт құрылымының нақты сандық әсерін анықтауға мүмкіндік берді. Модельде 4 ел қамтылған, стандарттық қателер кластерленген, ал топаралық айырмашылықтар статистикалық мәнді ($F = 12.992$; $p < 0.01$), сондықтан тіркелген әсерлер моделі орынды таңдалған. Within

$R^2 = 0.815$ моделі уақыт ішіндегі өзгерістердің 81,5%-ын түсіндіреді, яғни түсіндіргіш қабілеті жоғары.

Өңдеу өнеркәсібінің үлесі (EXP_MANUF) коэффициенті 0.0112 ($p < 0.001$). Бұл өңдеуші сектор үлесі 1 пайыздық пунктке артса, экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі орта есеппен 0.011 пунктке өсетінін көрсетеді. Демек, индустриялық әртараптандыру экономикалық ашықтықты күшейтеді.

Отын экспорты (EXP_FUELS) коэффициенті 0.00165 ($p = 0.0028$). Бұл энергетикалық сектордың үлесі артқан сайын экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі де өсетінін білдіреді, алайда әсер шамасы салыстырмалы түрде шағын. Ал тау-кен өнімдері (EXP_MINING) бойынша коэффициент -0.00115 ($p = 0.0065$), яғни шикізаттық құрылымның кеңеюі экспорттың сапалы үлесін төмендетуі мүмкін.

Темір-болат экспорты (EXP_IRON) айқын теріс әсер көрсетеді: коэффициент -0.01279 ($p < 0.001$). Бұл көрсеткіштің экономикалық мағынасы – төмен қосылған құнды металлургиялық өнімдердің үлесі артқан сайын экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі салыстырмалы түрде қысқарады. Химия саласы (EXP_CHEM) бойынша коэффициент -0.0220 ($p < 0.001$), ал фармацевтика (EXP_PHARMA) бойынша -0.2208 ($p = 0.0147$). Соңғысы салыстырмалы түрде үлкен мәнге ие, бұл фармацевтика үлесінің өзгерісі экспорт құрылымына сезімтал әсер ететінін көрсетеді, бірақ сала көлемі шағын болуы ықтимал.

Кеңсе және телекоммуникациялық жабдықтар (EXP_OFF_TEL) коэффициенті 1.2227 ($p < 0.001$) – бұл айтарлықтай оң әсер. Аталған сектор үлесі 1 пунктке артса, экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі 1.22 пунктке өседі. Керісінше, электрондық деректерді өңдеу жабдықтары (EXP_EDP) -1.3004 ($p = 0.0006$), телекоммуникациялық жабдықтар (EXP_TEL_EQ) -1.1736 ($p = 0.0003$), интегралды схемалар (EXP_ICOMP) -1.0973 ($p = 0.0001$) теріс және мәнді. Бұл жоғары технологиялық тауарлардың экспорттағы үлесі тұрақты табыс көзіне айналмағанын немесе импорттық құрамның жоғары екенін білдіреді.

Көлік жабдықтары (EXP_TRANSP) 0.0173 ($p \approx 0.0516$) – шекаралық мәнді оң әсер көрсетеді. Ал автокөлік секторы (EXP_AUTO) -0.0811 ($p < 0.001$), яғни бұл бағыт экспорт құрылымында әлі де әлсіз позицияда.

Модельдің жалпы статистикалық сипаттамалары панельдік талдаудың сапалы құрылғанын көрсетеді. Тәуелді айнымалының орташа мәні 28.01, стандарттық ауытқуы 9.09, яғни елдер арасында экспорттың ЖІӨ-дегі үлесінде айтарлықтай айырмашылық бар. Within $R^2 = 0.815$ көрсеткіші модель уақыт ішіндегі өзгерістердің 81,5%-ын түсіндіретінін білдіреді. Бұл панельдік регрессия үшін жоғары түсіндіргіш деңгей болып саналады және енгізілген салалық айнымалылардың экономикалық тұрғыдан мәнді екенін дәлелдейді. LSDV $R^2 = 0.975$ шамасы елдік тұрақты әсерлерді қоса есептегендегі толық түсіндіру деңгейін көрсетеді, бұл модельдің құрылымдық сәйкестігін күшейтеді.

Логарифмдік ықтималдық мәні (-50.96), сондай-ақ Akaike (133.92), Schwarz (155.79) және Hannan-Quinn (140.77) критерийлері модельдің салыстырмалы сапасын бағалауға мүмкіндік береді. Бұл көрсеткіштерді балама модельдермен салыстыру арқылы ең тиімді спецификацияны таңдауға болады.

Durbin–Watson статистикасы 1.56 деңгейінде, яғни айқын автокорреляция байқалмайды. Бұл қорытынды Wooldridge тестімен де расталады: $p\text{-value} = 0.136$, нөлдік гипотеза қабылданады, демек бірінші ретті автокорреляция жоқ. Панельдік модель үшін бұл өте маңызды, себебі автокорреляция болған жағдайда коэффициенттер тиімді болмайды.

Robust test for differing group intercepts нәтижесі (Welch $F = 12.992$; $p < 0.01$) елдер арасында тұрақты айырмашылықтар бар екенін көрсетеді. Нөлдік гипотеза – барлық елдерде ортақ константа бар – қабылданбайды. Бұл Fixed Effects моделін қолданудың әдістемелік тұрғыдан дұрыс екенін дәлелдейді. Яғни әр елдің өзіндік құрылымдық ерекшелігі модельде ескерілген.

Heteroskedasticity бойынша Wald тестінің нәтижесі (Chi-square = 7201.52; $p = 0$) бірліктер арасында қателік дисперсиясының бірдей еместігін көрсетеді. Бұл гетероскедастикалық мәселенің бар екенін білдіреді. Дегенмен стандарттық қателер кластерленгендіктен, бағалау нәтижелері сенімді болып қалады. Мұндай түзету панельдік зерттеулерде міндетті элемент болып саналады.

Жалпы алғанда, модель статистикалық тұрғыдан жарамды, спецификациясы негізделген және панельдік құрылымға сәйкес келеді. Елдік гетерогенділік ескерілген, автокорреляция жоқ, ал гетероскедастикалық әсер кластерлік стандарттық қателер арқылы түзетілген. Сондықтан модель нәтижелері экспорт құрылымының экономикалық маңызын ғылыми тұрғыда интерпретациялауға жеткілікті сенімді негіз береді.

Кесте 16. Орталық Азия елдері бойынша экспорт құрылымының тауарлар мен қызметтер экспортының ЖІӨ-дегі үлесіне әсері (Fixed Effects моделі, 95% сенімділік интервалы) $t(13, 0.025) = 2.160$

	coefficient	95 confidence interval
const	29.5493	[26.9165, 32.1820]
EXP_MINING	-0.00114830	[-0.00191485, -0.000381741]
EXP_FUELS	0.00164892	[0.000680020, 0.00261783]
EXP_MANUF	0.0112409	[0.00954458, 0.0129373]
EXP_IRON	-0.0127945	[-0.0134135, -0.0121756]
EXP_CHEM	-0.0220061	[-0.0266781, -0.0173341]
EXP_PHARMA	-0.220783	[-0.390413, -0.0511529]
EXP_OFF_TEL	1.22265	[0.667048, 1.77826]
EXP_EDP	-1.30041	[-1.92788, -0.672941]
EXP_TEL_EQ	-1.17356	[-1.69976, -0.647363]
EXP_ICOMP	-1.09728	[-1.53496, -0.659608]
EXP_TRANSP	0.0173215	[-0.000140970, 0.0347839]
EXP_AUTO	-0.0811021	[-0.0957383, -0.0664659]
Ескерту: Fixed Effects моделі негізінде есептелді.		

Кестеде панельдік Fixed Effects моделінің коэффициенттері және 95% сенімділік интервалдары көрсетілген. Сенімділік интервалдарының нөлді қамтымауы айнымалының статистикалық мәнді екенін білдіреді.

Тұрақты мүше (const=29.5493) оң және мәнді, 95% интервал [26.9165; 32.1820] аралығында орналасқан. Бұл экспорт құрылымындағы факторлар

ескерілмеген жағдайда тауарлар мен қызметтер экспортының ЖІӨ-дегі орташа үлесі шамамен 29% деңгейінде екенін көрсетеді.

Шикізаттық бағыттар бойынша нәтижелер әркелкі. EXP_MINING коэффициенті теріс (-0.0011483) және сенімділік интервалы толықтай теріс аймақта орналасқан, яғни тау-кен өнімдерінің үлесі артқан сайын экспорттың ЖІӨ-дегі сапалық үлесі төмендейді. EXP_FUELS керісінше оң әсер көрсетеді (0.0016489), бұл отын экспорты қысқа мерзімді макроэкономикалық ашықтықты күшейтетінін білдіреді.

Өңдеу өнеркәсібі (EXP_MANUF = 0.0112409) оң және жоғары мәнді. Сенімділік интервалы [0.00954; 0.01294] нөлді қамтымайды, сондықтан өндірістік әртараптандыру экспорт үлесінің артуына тікелей ықпал етеді деген қорытынды жасауға болады. Ал темір-болат (EXP_IRON = -0.0127945) және химия саласы (EXP_CHEM = -0.0220061) теріс әсер көрсетеді, бұл төмен қосылған құнды немесе шикізатқа жақын өнімдердің экспорт құрылымында басым болуы экономикалық тиімділікті әлсірететінін көрсетеді.

Фармацевтика (EXP_PHARMA = -0.220783) теріс және мәнді, яғни аймақта бұл сектор экспорт драйверіне айналмаған. Кеңсе және телеком жабдықтары (EXP_OFF_TEL = 1.22265) оң және күшті әсер береді, бұл технологиялық бағыттардың маңызын айқындайды. Алайда электрондық деректерді өңдеу (EXP_EDP), телекоммуникациялық жабдықтар (EXP_TEL_EQ) және интегралдық схемалар (EXP_ICOMP) бойынша коэффициенттер теріс, яғни аталған секторлар экспорт құрылымында жүйелі түрде жоғары үлеске ие емес немесе импортқа тәуелді.

Көлік жабдықтары (EXP_TRANSP = 0.0173215) сенімділік интервалы нөлді қамтиды, сондықтан әсері әлсіз немесе статистикалық шекаралық мәнде. Автомобиль секторы (EXP_AUTO = -0.0811021) теріс және мәнді, бұл саланың экспорттық тиімділігі төмен екенін білдіреді.

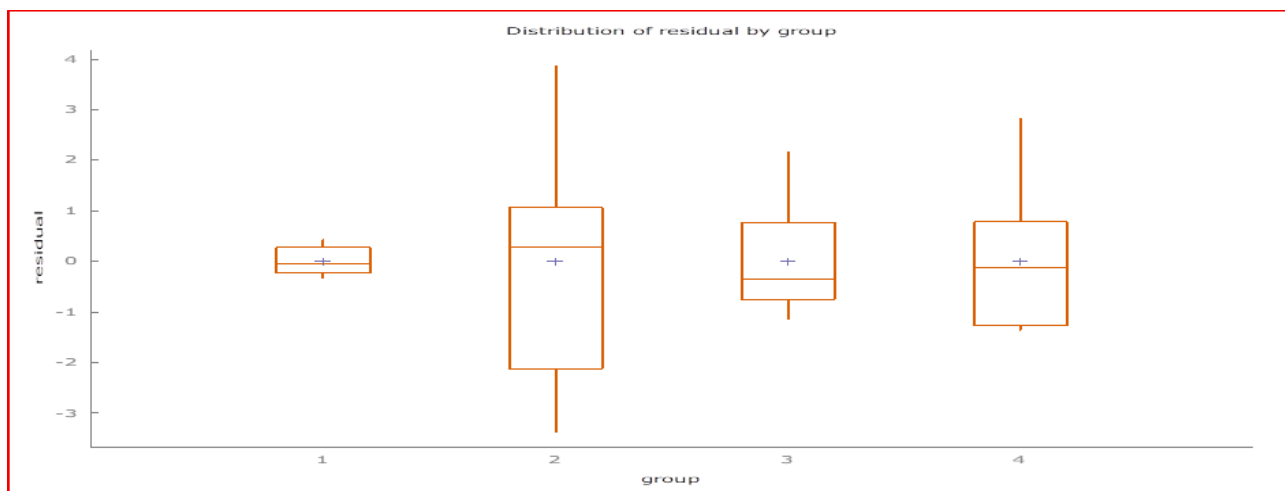
Жалпы алғанда, модель нәтижелері экспорттың ЖІӨ-дегі үлесіне шикізаттық емес, өңдеу және технологиялық бағыттардың әсері шешуші екенін көрсетеді. Шикізат экспорты көлемді арттырғанымен, ұзақ мерзімді құрылымдық тиімділік өңдеу секторымен байланысты. Кесте 16 экспорт құрылымын әртараптандыру экономикалық интеграция тиімділігінің негізгі шарты екенін эмпирикалық тұрғыдан дәлелдейді.

Берілген сурет 16 модель коэффициенттерінің топтар бойынша таралуы көрсетілген. Қорапша (boxplot) медиана, квартильдер аралығы және экстремалды мәндер арқылы әр айнымалы тобының өзгергіштігін сипаттайды.

Бірінші топта коэффициенттердің ауытқуы төмен, медиана нөлге жақын орналасқан. Бұл факторлардың экспорттың ЖІӨ-дегі үлесіне әсері салыстырмалы түрде тұрақты екенін көрсетеді. Екінші топта дисперсия айтарлықтай жоғары: жоғарғы және төменгі шектері кең аралықта орналасқан. Мұндай өзгергіштік құрылымдық факторлардың елдер арасында әркелкі әсер ететінін білдіреді.

Үшінші және төртінші топтарда медиана теріс аймақта орналасқан, бұл айнымалылардың жалпы әсері төмендетуші сипатта екенін көрсетеді. Сонымен

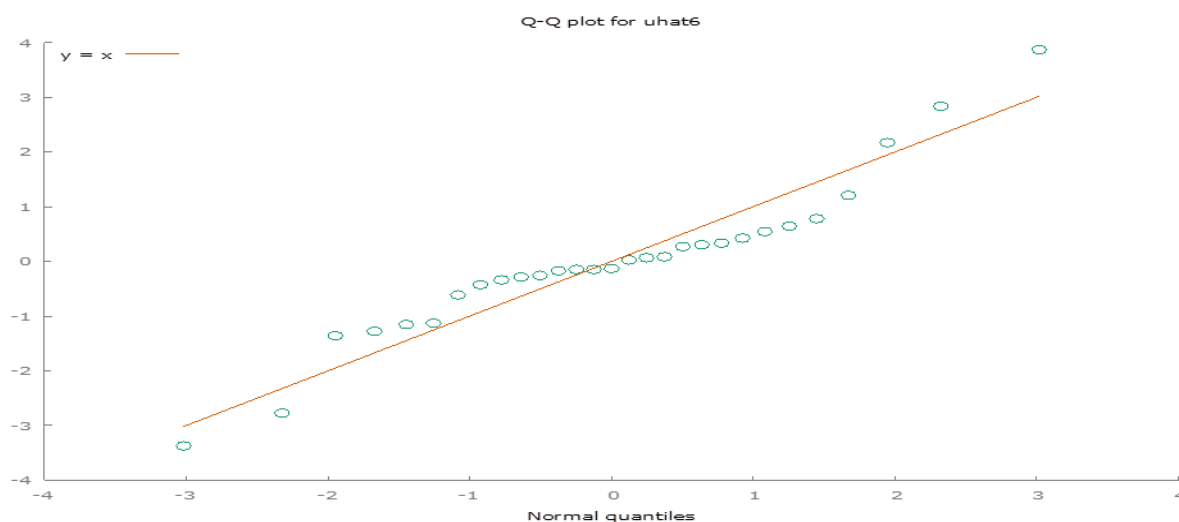
катар интерквартильдік аралықтың кеңдігі әсердің тұрақсыздығын немесе елдік ерекшеліктерге тәуелділігін білдіреді.

Сурет 16. Орталық Азия елдері бойынша экспорт құрылымының коэффициенттерінің таралуы (Boxplot талдауы)

Ескерту: Авторлық есептеулер негізінде жасалған. Деректер Орталық Азия елдерінің экспорт құрылымының коэффициенттері бойынша қалыптастырылып, қалдық мәндердің (residual) топтар кесіндісіндегі таралуы boxplot әдісі арқылы визуализацияланды. Median, кватильдер және шектен тыс мәндер (outliers) көрсетілген.

Жалпы алғанда, диаграмма экспорт құрылымының әсері барлық елдерде біркелкі емес екенін дәлелдейді. Кейбір секторлар тұрақты оң ықпал көрсетсе, басқалары теріс немесе құбылмалы әсерге ие. Мұндай нәтижелер аймақ елдерінде экспорттық әртараптандыру деңгейі мен құрылымдық сапаның айырмашылықтарын көрсетеді.

Сурет 17. Панельдік модель қалдықтарының қалыпты таралуын тексеру (Q–Q plot)

Ескерту: Авторлық есептеулер нәтижесі. Панельдік модель қалдықтарының қалыпты таралуы Q–Q plot арқылы тексерілді: нүктелердің теориялық түзуге жақындығы нормалдық гипотезаның жалпы сақталатынын, ал шеткі ауытқулар (tail deviations) кейбір экстремалды мәндердің бар екенін көрсетеді.

Сурет 17 бойынша диаграммада модель (Q–Q plot) қалдықтарының теориялық қалыпты таралуға сәйкестігі көрсетілген. Нүктелердің басым бөлігі диагональ сызық бойымен орналасқан, бұл қалдықтардың шамамен қалыпты үлестірілгенін білдіреді. Ортаңғы аймақта нүктелер сызыққа жақын орналасқан, яғни модель спецификациясы дұрыс таңдалған және жүйелі қателік байқалмайды.

Шеттерінде (экстремалды мәндер аймағында) аздаған ауытқулар бар. Бұл ірі мәндер немесе дағдарыс жылдарының ықпалы болуы мүмкін. Алайда жалпы құрылым қалыпты таралуға жақын, сондықтан параметрлік бағалаулар сенімді деп есептеуге болады.

Мұндай нәтиже панельдік регрессияның статистикалық негізділігін күшейтеді және коэффициенттер бойынша жасалған экономикалық қорытындылардың әдістемелік тұрғыдан дұрыстығын растайды.

Қорыта келгенде жүргізілген панельдік эконометрикалық талдау нәтижелері экспорт құрылымының тауарлар мен қызметтер экспортының ЖІӨ-дегі үлесіне айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Fixed Effects моделі елдер арасындағы құрылымдық айырмашылықтарды ескеруге мүмкіндік берді және жоғары түсіндіргіш қабілетке ие болды (Within R^2 жоғары деңгейде). Қалдықтардың қалыпты таралуға жақындығы, автокорреляцияның болмауы және модельдің статистикалық тесттерден өтуі алынған коэффициенттердің сенімді екенін дәлелдейді.

Нәтижелер шикізаттық бағыттардың ұзақ мерзімді тұрақты әсері әлсіз немесе теріс болуы мүмкін екенін, ал өңдеу өнеркәсібі мен жоғары қосылған құнды секторлардың экономикалық ашықтықты күшейтетінін көрсетті. Экспорт құрылымының сапасы экспорт көлемінен гөрі маңызды фактор екені эмпирикалық тұрғыдан дәлелденді. Қазақстан аймақта салыстырмалы түрде жоғары құрылымдық әлеуетке ие болғанымен, шикізатқа тәуелділік факторы сақталып отыр.

Жалпы алғанда, зерттеу Орталық Азия елдерінде экспорттық әртараптандыру деңгейі экономикалық интеграция тиімділігінің негізгі шарты екенін көрсетеді.

Зерттеу бойынша қорытындылай келе, жүргізілген параметрлік талдау Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы аймақтық сауда байланыстарының ұзақ мерзімді өсім тренді бар екенін және бұл үрдістің құрылымдық ерекшеліктермен анықталатынын көрсетті. CAGR нәтижелері Қазақстанның экспорттық өсім қарқыны бойынша аймақта жетекші екенін дәлелдеді, алайда вариация коэффициенті (CV) Қазақстан экспортының құбылмалылығы жоғары екенін көрсетті, бұл шикізатқа тәуелділік пен әлемдік баға конъюнктурасына сезімталдықпен байланысты. ННІ талдауы аймақтық экспорттың жоғары шоғырланғанын растады: Қазақстан үлесінің 65–75% аралығында болуы Орталық Азия экспорттық динамикасының негізгі драйвері Қазақстан екенін білдіреді және аймақтың сыртқы шоктарға бір нүкте арқылы тәуелділігін арттырады.

Дағдарыс жылдары бойынша SSC көрсеткіштері аймақтағы шокқа ең сезімтал елдердің бірі Қазақстан және әсіресе Түрікменстан екенін көрсетті; бұл мұнай-газ және минералдық ресурстарға негізделген экспорт құрылымының тәуекелін күшейтеді. Сонымен бірге Қазақстанда көрсеткіштердің кейінгі жылдары тез қалпына келуі экспорттық жүйенің бейімделу қабілеті бар екенін дәлелдейді, бірақ бұл тұрақты өсім үшін жеткіліксіз.

Қазақстан бойынша уақыттық қатарлық модельдеу (ARMA/ARIMA) экспорттың инерциялық сипатын нақтылады: экспорт көлемі өткен кезең динамикасына айқын тәуелді, ал қысқа мерзімді кездейсоқ шоктардың әсері модель бойынша тұрақты компонент ретінде толық бекімеген. Бұл Қазақстан экспортының құрылымдық факторлар арқылы анықталатынын және ұзақ мерзімді болжауда негізгі тәуекел сыртқы нарық конъюнктурасы екенін көрсетеді.

Панельдік Fixed Effects моделі экспорттың ЖІӨ-дегі үлесіне экспорт құрылымының ықпалын сандық тұрғыда бағалап, саясаттық маңызы бар қорытындылар берді. Топаралық айырмашылықтар статистикалық мәнді болғандықтан, елдік ерекшеліктерді ескеретін FE тәсілі орынды. Модельдің within R^2 жоғары болуы экспорттың ЖІӨ-дегі үлесі көбіне экспорт құрылымындағы өзгерістермен түсіндірілетінін көрсетті. Нәтижелер өңдеу өнеркәсібі экспортының оң әсері айқын екенін, ал шикізатқа жақын және төмен қосылған құнды бағыттардың (әсіресе металлургия мен бірқатар салалар) әсері теріс екенін көрсетті. Q–Q plot қалдықтардың қалыптылыққа жақындығын растағандықтан, коэффициенттер негізінде жасалған экономикалық қорытындылар әдістемелік тұрғыдан негізді деп бағаланады.

Жалпы қорытынды: аймақтық экспорттың өсуі көбіне көлемдік факторларға (шикізат, баға) сүйенеді, ал экспорттың ЖІӨ-дегі үлесін тұрақты арттыру үшін шешуші фактор – экспорттың сапалық құрылымы, яғни өңделген және технологиялық бағыттардың үлесін күшейту.

2.3 Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы және даму үрдістері

Инвестициялар жөніндегі деректер тауарлар саудасына қатысты деректермен салыстырғанда анағұрлым қолжетімсіз және жүйеленуі төмен, яғни бытыраңқы сипатқа ие. Орталық Азия елдері бір аймақ ретінде әлемдік инвесторлардың назарында. Жаңа нарық, шикізаттың сан – алуан түрі, транзиттік жол ретінде инвестицияны тарта алатын алаңға айналып отыр.

Солардың ішінде атап өтетін болсақ, Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы бойынша 2013 жылдан 9,55 млрд доллар инвестиция салған. Бұл инвестициялар Қытайдың Орталық Азияға деген ұмтылысының бір бөлігі бола отырып, ол елдерге Ресей көлеңкесінен тыс дамуға көмектесуі мүмкін. «Украинадағы соғыс Орталық Азия елдеріне әлеммен байланыстарын әртараптандыру олардың аймақтағы табысты өмір сүруінің кілті екенін дәлелдеді», – дейді Ресейдегі Карнеги Еуразия орталығының ғылыми

қызметкері Темур Умаров. Оның айтуынша, бұрынғы кеңестік республикалар Кеңес Одағы ыдырағаннан бері өз елдерін орыссыздандыруға тырысқанымен, Украинадағы соғыс «Ресейді [Қытаймен] алмастыру үдерісін жеделдеткен» [103].

Еуропалық Одақ Орталық Азия елдерімен инвестициялық ынтымақтастықты белсенді түрде кеңейтуде. Еуропалық Одақ пен Орталық Азияның бес елінің көшбасшылары 2025 жылы бірінші саммитін өткізіп, сауда және басқа да байланыстарды арттыру үшін жаңа стратегиялық серіктестік туралы жариялады. Өзбекстанның Самарқанд қаласында өткен саммитке Еуропалық кеңес төрағасы Антонио Коста, Еуропалық комиссия төрағасы Урсула фон дер Лейен және Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан басшылары қатысты.

Коста «Еуропалық Одақ Орталық Азиямен барынша өзара тиімді серіктестік құруға ұмыталтындығын» атап өтті.

Фон дер Лейен саммит «сауда байланыстарын тереңдету және көлік, маңызды шикізат, цифрлық байланыс, су және энергетика салаларындағы ынтымақтастықты кеңейтуге» бағытталғанын айтты. Ол көлік, маңызды шикізат, таза энергия және цифрлық байланыс саласындағы ынтымақтастықты кеңейту үшін 12 миллиард евро Gateway инвестициялық пакетінің салымы туралы жариялады.

Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиесев Орталық Азия елдері мен Еуроодақ арасындағы тауар айналымы соңғы жеті жылда 54 миллиард еуроға (60 миллиард доллар) дейін өскенін айтып, саммит «көп қырлы қарым-қатынастарды дамытудағы жаңа кезеңнің бастау нүктесі болуы керек» деді [104].

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда байланыстарының динамикасы мен құрылымдық ерекшеліктері қарастырылып, аймақтық экономикалық өзара іс-қимылдың бастапқы деңгейі айқындалды. Алайда экономикалық ынтымақтастықты тереңдеуі тек тауар алмасумен шектелмей, капитал қозғалысы арқылы іске асатын инвестициялық ынтымақтастықпен тығыз байланысты.

Инвестициялар аймақтық экономикалардың өзара тәуелділігін күшейтіп қана қоймай, технология трансфертіне, өндірістік кооперацияның кеңеюіне және институционалдық өзара әрекеттестіктің нығаюына ықпал етеді. Осыған байланысты аталған бөлімде Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы, оның құрылымдық сипаттамалары мен даму үрдістері талданып, капитал қозғалысының аймақтық экономикалық ықпалдастықтағы рөлі кешенді түрде бағаланады.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың институционалдық негіздері, ең алдымен, екіжақты инвестицияларды қорғау және ынталандыру туралы келісімдер жүйесіне сүйенеді. Қазақстанның Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстанмен жасасқан келісімдері инвесторлардың құқықтарын қорғау, капиталды репатриациялау

кепілдіктері және дауларды халықаралық арбитраж арқылы шешу механизмдерін қамтиды.

Аталған келісімдер инвестициялық тәуекелдерді төмендетіп, аймақ ішіндегі капитал қозғалысының құқықтық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, инвестициялық дауларды реттеудің халықаралық нормаларына сәйкестік (мысалы, ICSID қағидаттары) аймақтағы инвестициялық климаттың салыстырмалы болжамдылығын арттырады. Дегенмен, елдер арасындағы құқықтық нормалардың үйлесімділік деңгейі әрқелкі болып қалып отыр, бұл инвестициялық белсенділіктің теңгерімсіздігіне әсер ететін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады [105, 106].

Аймақтық деңгейде инвестициялық ынтымақтастық көпжақты институттар мен бастамалар арқылы нығая түсуде. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде капитал қозғалысын ырықтандыруға бағытталған шаралар жүзеге асырылса, ТМД аясында экономикалық өзара іс-қимылды үйлестіру механизмдері қалыптасқан. CAREC бағдарламасы көлік-логистикалық және энергетикалық инфрақұрылым жобаларын қаржыландыру арқылы инвестициялық белсенділікті жанама түрде ынталандырады. «Бір белдеу, бір жол» (BRI) бастамасы да аймақтағы ірі инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға ықпал етіп, Қазақстанды транзиттік хаб ретінде күшейтеді. Аталған платформалар инвестициялық ағындардың тек көлемін арттырып қана қоймай, олардың құрылымын инфрақұрылым, көлік және энергетика секторларына бағыттауға мүмкіндік береді [107, 108].

Ұлттық деңгейде Қазақстанның инвестициялық саясаты аймақтық ынтымақтастықты қолдауға бағытталған бірқатар институционалдық тетіктермен сипатталады. «Инвестициялар туралы» заң, арнайы экономикалық аймақтар (АЭА), индустриялық аймақтар және мемлекеттік қолдау құралдары (салықтық жеңілдіктер, субсидиялар, инфрақұрылыммен қамтамасыз ету) шетелдік және аймақтағы инвесторлар үшін қолайлы жағдай қалыптастырады.

«Kazakh Invest» ұлттық компаниясы арқылы инвестициялық жобаларды сүйемелдеу жүйесі енгізілген, бұл әкімшілік кедергілерді азайтуға мүмкіндік береді. Дегенмен, Орталық Азия елдерімен салыстырғанда инвестициялық саясаттың институционалдық деңгейінде айырмашылықтардың сақталуы (мысалы, реттеу сапасы, нарық ашықтығы, мемлекеттік қатысу деңгейі) капитал қозғалысының толық интеграциялануын шектейді [109, 110].

Инвестициялық ынтымақтастықтың дамуында экономикалық және географиялық факторлар шешуші рөл атқарады. Нарық көлемі мен экономикалық өсім қарқыны инвесторлар үшін негізгі тартымдылық факторларының бірі болса, шекаралас орналасу транзакциялық шығындарды төмендетіп, өндірістік кооперацияны жеңілдетеді.

Қазақстанның транзиттік әлеуеті (Еуропа–Қытай бағыты), табиғи ресурстар қоры және көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы аймақтық инвестициялық хаб ретіндегі рөлін күшейтеді. Алайда инфрақұрылым сапасының әрқелкілігі, теңізге шығу мүмкіндігінің болмауы және институционалдық тәуекелдер инвестициялық ағындардың толық ашылуына

кедергі келтіреді. Осы факторлардың өзара әрекеттестігі инвестициялық ынтымақтастықтың қазіргі құрылымын қалыптастырып, оның болашақ даму траекториясын айқындайды [111]

Төмендегі талдау көрсеткендей, Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы инвестициялық ынтымақтастық көпдеңгейлі факторлардың ықпалымен қалыптасады. Институционалдық тұрғыдан Қазақстанда инвестициялық климаттың салыстырмалы тұрақтылығы байқалса, аймақтың басқа елдерінде құқықтық және реттеуші ортадағы айырмашылықтар сақталуда.

Кесте 17. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың институционалдық және факторлық талдауы

Талдау бағыты	Негізгі элементтер	Қазақстандағы жағдай	Орталық Азия елдеріндегі ерекшелік	Аймақтық инвестициялық ынтымақтастыққа әсері
1	2	3	4	5
Құқықтық-институционалдық база	Екіжақты инвестицияларды қорғау келісімдері	Келісімдер жүйесі қалыптасқан, инвестор құқықтары қорғалған	Кей елдерде құқықтық орта әлсіздеу (әсіресе Тәжікстан, Түрікменстан)	Инвестициялық тәуекел төмендейді, бірақ аймақтық теңгерімсіздік сақталады
Аймақтық ұйымдар мен бастамалар	ЕАЭО, ТМД, CAREC, BRI	ЕАЭО арқылы капитал қозғалысы жеңілдетілген	Барлық елдер толық интеграцияланбаған	Инвестиция инфрақұрылым мен логистикаға шоғырланады
Ұлттық инвестициялық саясат	Салықтық жеңілдіктер, АЭА, индустриялық аймақтар	Инвестициялық климат салыстырмалы түрде қолайлы	Реттеу сапасы әртүрлі, мемлекеттік қатысу жоғары	Қазақстан аймақтық инвестициялық хаб ретінде қалыптасуда
Нарық көлемі	ЖІӨ, халық саны	Орташа деңгей, бірақ тұрақты өсім	Өзбекстан – ірі нарық, қалған елдер – шағын	Ірі нарықтарға инвестиция көбірек бағытталады
Географиялық фактор	Шекаралас орналасу, транзит	Еуропа–Азия дәлізіндегі негізгі ел	Барлық елдер теңізге шыға алмайды	Транзиттік әлеует инвестициялық тартымдылықты арттырады
Ресурстық база	Табиғи ресурстар	Мұнай, газ, металл ресурстары жоғары	Түрікменстан – газ, Тәжікстан – гидроэнергия	Инвестиция көбіне шикізат және энергетика секторына бағытталады
Инфрақұрылым	Көлік, логистика, цифрлық	Салыстырмалы түрде дамыған	Айырмашылық жоғары, кей елдерде әлсіз	Инфрақұрылым сапасы инвестиция

Талдау бағыты	Негізгі элементтер	Қазақстандағы жағдай	Орталық Азия елдеріндегі ерекшелік	Аймақтық инвестициялық ынтымақтастыққа әсері
1	2	3	4	5
	жүйелер			көлемін анықтайды
Тәуекел факторлары	Саяси, валюталық, институционалдық	Орташа тәуекел деңгейі	Кей елдерде тәуекел жоғары	Инвестициялық ағындардың тұрақтылығын шектейді
Ескерту: Кесте автордың жинақтауы негізінде Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының, ҚР Ұлттық банкінің, Дүниежүзілік банк (World Bank), Халықаралық валюта қоры (IMF), ЭЫДҰ (OECD), Азия даму банкі (ADB) және UNCTAD деректері мен аналитикалық есептері негізінде құрастырылды.				

Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы: талдау және бағалау

Таза халықаралық инвестициялық позиция (таза ХИП) сыртқы активтер мен міндеттемелер арасындағы айырма ретінде анықталып, елдің нетто-кредитор немесе нетто-қарыз алушы ретіндегі мәртебесін айқындайды. Егер активтер көлемі міндеттемелерден жоғары болса, ел нетто-инвестор болып есептеледі, ал керісінше жағдайда – нетто-қарыз алушы статусында болады. Көрсеткіш тек қаржылық тұрақтылықты ғана емес, сонымен қатар экономиканың сыртқы тәуелділік деңгейін сипаттайды.

Қазақстан Республикасында халықаралық инвестициялық позицияның динамикасы соңғы кезеңде сыртқы міндеттемелердің активтерден жоғары деңгейде қалыптасқанын көрсетеді. 2026 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша таза ХИП –34,5 млрд АҚШ долларын құрап, елдің сыртқы қаржылық позициясының теріс екенін дәлелдейді. Аталған жағдай сыртқы міндеттемелердің, әсіресе портфельдік инвестициялар мен сыртқы қарыздардың өсуімен байланысты.

Дегенмен, 2025 жылы таза ХИП көрсеткішінің –41,8 млрд доллардан – 34,5 млрд долларға дейін жақсаруы сыртқы активтердің салыстырмалы түрде жылдам өсуімен түсіндіріледі.

Сыртқы активтердің өсуі негізінен резервтік активтердің қайта бағалануы, резиденттердің шетелдік бағалы қағаздарға инвестицияларының артуы және сауда несиелері мен қарыздар бойынша талаптардың кеңеюі есебінен қамтамасыз етілді. Сонымен қатар, сыртқы міндеттемелердің ұлғаюы шетелдік портфельдік инвестициялар ағынының күшеюімен және халықаралық қаржы нарықтарынан тартылған қарыздардың өсуімен байланысты. Үрдістер Қазақстан экономикасының жаһандық қаржы жүйесіне интеграциялану деңгейінің жоғары екенін көрсетеді, алайда сыртқы тәуелділік тәуекелдерін де арттырады[112].

Кесте 18. Қазақстан Республикасының халықаралық инвестициялық позициясының динамикасы және өзгеріс талдауы

Көрсеткіштер (млрд АҚШ долл.)	01.04.202 5	01.07.202 5	01.10.202 5	01.01.202 6	Абсолютті к өзгеріс	Өсім қарқын ы, %
Сыртқы активтер	216,5	222,9	226,3	238,8	+22,3	+10,3
Сыртқы міндеттемелер	258,3	259,2	258,2	273,3	+15,0	+5,8
Таза ХИП	-41,8	-36,3	-31,8	-34,5	+7,3	жақсар ды
Ескерту: Кесте Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің халықаралық инвестициялық позиция бойынша ресми статистикалық деректері негізінде автордың есептеулері арқылы құрастырылды; абсолюттік өзгеріс пен өсім қарқыны көрсеткіштері талдау мақсатында есептелді .						

Кесте деректері Қазақстан Республикасының халықаралық инвестициялық позициясында қарастырылған кезеңде оң динамиканың қалыптасқанын көрсетеді. Сыртқы активтердің көлемі 216,5 млрд АҚШ долларынан 238,8 млрд долларға дейін ұлғайып, 22,3 млрд долларға немесе 10,3%-ға өскен. Аталған өсім, резервтік активтердің кеңеюі және резиденттердің шетелдік қаржы құралдарына инвестицияларының артуымен түсіндіріледі. Сыртқы міндеттемелер де өсім көрсеткенімен, олардың қарқыны салыстырмалы түрде төмен болды. Атап айтқанда, міндеттемелер көлемі 258,3 млрд доллардан 273,3 млрд долларға дейін артып, 15 млрд долларға немесе 5,8%-ға көбейді. Сонымен қатар, көрсетілген үрдіс Қазақстанға тартылған портфельдік инвестициялар мен сыртқы қарыздардың ұлғаюымен байланысты, алайда олардың динамикасы активтермен салыстырғанда баяу қалыптасқан.

Таза халықаралық инвестициялық позиция көрсеткіші -41,8 млрд доллардан -34,5 млрд долларға дейін жақсарып, 7,3 млрд долларға оң өзгеріс көрсеткен. Осы нәтижелер, елдің сыртқы қаржылық жағдайының белгілі бір деңгейде тұрақтанғанын айғақтайды. Дегенмен, көрсеткіштің теріс мәнде сақталуы Қазақстанның нетто-қарыз алушы мәртебесінде екенін білдіреді.

Кесте 19. Қазақстан Республикасының халықаралық инвестициялық позициясының (ХИП) құрылымы және динамикасы (2021–2025 жж.)

Көрсеткіш	2021	2022	2023	2024	2025	Абс. өзгеріс	% өзгеріс	CA GR
А. Активтер								
Жалпы активтер	160 536.1	167 348.0	175 615.0	188 366.3	199 046.8	38 510.7	+24.0%	+5.5 %
ТТИ (активтер)	29 019.4	32 087.5	31 992.6	34 076.5	29 741.9	722.5	+2.5%	+0.6 %
Портфельдік	65	66	70	80	84	19 001.7	+28.8%	+6.5

(активтер)	939.6	879.6	953.1	003.2	941.3			%
Резервтік активтер	35 638.1	34 378.0	35 076.0	35 944.1	45 823.5	10 185.4	+28.6%	+6.5 %
Басқа (активтер)	29 835.7	33 876.1	37 474.8	38 181.1	38 389.7	8 554.0	+28.7%	+6.5 %
Б. Міндеттемелер								
Жалпы міндеттемелер	232 516.4	244 277.8	242 882.8	256 266.1	251 804.9	19 288.5	+8.3%	+2.0 %
ТТИ (міндеттемелер)	167 069.7	169 097.9	169 987.1	174 383.1	169 749.5	2 679.8	+1.6%	+0.4 %
Портфельдік (міндеттемелер)	24 054.7	28 933.1	19 569.2	23 862.1	22 141.6	-1 913.1	-8.0%	- 2.1 %
Басқа (міндеттемелер)	41 325.7	46 072.0	53 232.7	57 922.0	59 843.7	18 518.0	+44.8%	+9.7 %
В. Нетто позиция								
ХИИП нетто	-71 980.3	-76 929.8	-67 267.8	-67 899.8	-52 758.1	19 222.2	+26.7%	- 7.5 %
Ескерту: Көрсеткіштер Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми статистикалық деректері негізінде құрастырылған; абсолюттік өзгеріс, пайыздық өзгеріс және CAGR көрсеткіштері автордың есептеулері арқылы анықталды.								

Активтердің құрылымдық талдауы портфельдік және резервтік активтердің айтарлықтай өсімін көрсетеді. Портфельдік инвестициялар 65 939,6 млн доллардан 84 941,3 млн долларға дейін ұлғайып, 19 001,7 млн долларға (+28,8%) өскен. Осыған ұқсас үрдіс резервтік активтерде де байқалып, олар 10 185,4 млн долларға (+28,6%) артқан. Екі көрсеткіш бойынша CAGR шамамен 6,5% деңгейінде қалыптасқан, бұл Қазақстанның халықаралық қаржы құралдарына инвестициялауының күшейгенін білдіреді. Сонымен қатар, «басқа активтер» категориясының өсуі (+28,7%) сыртқы талаптардың кеңеюін және сауда несиелері мен қарыздардың ұлғаюын көрсетеді. Ал тікелей инвестициялар (ТТИ активтері) бойынша өсім небәрі +2,5% деңгейінде қалыптасып, CAGR 0,6% болған, бұл капиталдың нақты секторға қарағанда қаржылық құралдарға көбірек бағытталғанын айғақтайды.

Міндеттемелер динамикасы да өсім тенденциясын көрсетеді, алайда оның қарқыны активтермен салыстырғанда баяу. Жалпы міндеттемелер 232 516,4 млн доллардан 251 804,9 млн долларға дейін өсіп, 19 288,5 млн долларға (+8,3%) артқан. CAGR көрсеткіші 2,0% деңгейінде қалыптасып, міндеттемелердің салыстырмалы түрде тұрақты өскенін білдіреді. Тікелей инвестициялар бойынша міндеттемелердің өсімі +1,6% (CAGR 0,4%)

деңгейінде болып, шетелдік инвесторлардың нақты сектордағы белсенділігі тұрақты, бірақ жоғары емес екенін көрсетеді. Ал «басқа міндеттемелердің» айтарлықтай өсуі (+44,8%, CAGR 9,7%) сыртқы қарыздардың және қаржылық міндеттемелердің ұлғаюымен байланысты. Керісінше, портфельдік міндеттемелердің төмендеуі (-8,0%, CAGR -2,1%) қаржы нарықтарындағы қайта теңгерімделу үрдісін көрсетеді.

Таза халықаралық инвестициялық позиция (ХИП нетто) көрсеткіші қарастырылған кезеңде айтарлықтай жақсарған. 2021 жылы -71 980,3 млн доллар болған көрсеткіш 2025 жылы -52 758,1 млн долларға дейін өзгеріп, 19 222,2 млн долларға жақсарған (+26,7%). Бұл динамика активтердің міндеттемелерге қарағанда жылдамырақ өскенін дәлелдейді. Дегенмен, CAGR көрсеткішінің -7,5% деңгейінде болуы теріс позицияның әлі де сақталғанын, яғни Қазақстанның нетто-қарыз алушы ел болып қалатынын білдіреді.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, қолданылған көрсеткіштердің мәні келесідей түсіндіріледі. Абсолюттік өзгеріс инвестициялық ағындардың нақты көлемдегі өзгерісін көрсетіп, капитал қозғалысының масштабын бағалауға мүмкіндік береді. Пайыздық өзгеріс динамиканың салыстырмалы қарқынын анықтап, әртүрлі көрсеткіштерді өзара салыстыруға жағдай жасайды. Ал CAGR (орташа жылдық өсім қарқыны) ұзақ мерзімді трендті сипаттай отырып, инвестициялық көрсеткіштердің тұрақтылығы мен даму бағытын бағалаудың маңызды құралы болып табылады. Осы көрсеткіштердің жиынтық талдауы Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясының біртіндеп жақсарып келе жатқанын, алайда құрылымдық тәуекелдердің (әсіресе сыртқы міндеттемелердің жоғары деңгейі мен қаржылық құралдарға тәуелділік) сақталатынын көрсетеді.

Абсолюттік өзгеріс капитал қозғалысының нақты көлемін сипаттаса, пайыздық өзгеріс әртүрлі бағыттардағы динамиканы салыстыруға жағдай жасайды. CAGR көрсеткіші ұзақ мерзімді даму трендін анықтап, инвестициялардың тұрақты немесе тұрақсыз бағытта өзгеруін бағалауға мүмкіндік береді. Ал вариация коэффициенті (CV) инвестициялық ағындардың құбылмалылық деңгейін көрсетіп, тәуекелді бағалауда маңызды рөл атқарады. Осы көрсеткіштердің жиынтық қолданылуы инвестициялық саясаттың тиімділігін талдауда және аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың даму деңгейін бағалауда әдіснамалық негіз қалыптастырады.

Келесі кесте 20 деректері Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) ағындарының қарастырылған кезеңде тұрақсыз және құрылымдық тұрғыдан теңгерімсіз сипатта қалыптасқанын көрсетеді. Қазақстанға келген жалпы ТШИ 2020 жылғы 3 669,6 млн АҚШ долларынан 2025 жылы -861 млн долларға дейін төмендеп, жалпы алғанда теріс динамика қалыптасқан. Абсолюттік өзгеріс бойынша күрт құлдырау инвестициялық белсенділіктің әлсірегенін білдіреді, ал пайыздық өзгерістің теріс мәні (-1,23) және CAGR (-1,04) ұзақ мерзімді төмендеу трендін сипаттайды. Вариация коэффициентінің ($CV = 0,66$) салыстырмалы түрде

орташа деңгейде болуы инвестициялардың белгілі бір деңгейде құбылмалы болғанын көрсетеді.

Қазақстаннан сыртқа бағытталған ТШИ динамикасы да біркелкі емес. 2020–2025 жылдары көрсеткіштердің ауытқуы жоғары болып, кей жылдары теріс мәндер тіркелген. Бұл жағдай инвестициялық шешімдердің тұрақсыздығын және капитал қозғалысының сыртқы факторларға тәуелділігін көрсетеді. CV көрсеткішінің жоғары деңгейі (5,84) Қазақстаннан шығатын инвестициялық ағындардың өте құбылмалы екенін дәлелдейді. Сонымен қатар, CAGR-дің теріс мәні (–1,04) сыртқы инвестициялық белсенділіктің жүйелі өсу траекториясына түспегенін көрсетеді.

Кесте 20. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) ағындарының динамикасы және құрылымдық көрсеткіштері (2020–2025 жж.)

Көрсеткіш	2020	2021	2022	2023	2024	2025	% өзг. 2020/2025	CAGR	CV
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А. ТШИ ағындары — жалпы (млн. АҚШ \$)									
КЗ-ға келген ТШИ	3669.6	3353.2	6542.1	3591.3	226.9	-861	-1.23	-1.04	0.66
КЗ-дан кеткен ТШИ	-2 205	1 452	-1 392	1 013	-3 71	523	1.24	-1.04	5.84
ОА-дан КЗ-ға ТШИ	-28.6	4.2	-25.7	36.6	30.6	11.1	1.39	-1.06	4.64
КЗ-дан ОА-ға ТШИ	149.3	182.1	223.5	74.6	152.0	202.2	0.35	-0.77	0.70
Б. ОА елдерінен КЗ-ға ТШИ (млн. АҚШ \$)									
Қырғызстан	-2.8	-1.1	-9.8	10.1	25.1	8.8	4.14	-1.52	3.060
Өзбекстан	-26.1	5.2	-16.3	1.1	3.5	-1.3	0.95	-0.99	3.535
Тәжікстан	0.4	-0.2	0.1	4.3	1.6	2.8	6.00	0.17	1.841
Түрікменстан	-0.2	0.3	0.3	21.0	0.4	0.7	4.50	-1.58	2.727
В. КЗ-дан ОА елдеріне ТШИ (млн. АҚШ \$)									
Қырғызстан	85.5	65.3	178.7	4.2	29.7	-31.3	-1.37	-1.06	1.205
Өзбекстан	50.0	111.5	42.3	58.9	99.4	223.9	3.48	-0.25	1.299
Тәжікстан	4.6	-1.6	-4.5	1.2	10.7	0.9	-0.80	-0.97	1.403
Түрікменстан	9.1	6.9	7.1	10.3	12.2	8.7	-0.04	-0.84	0.277
Ескерту: Кесте Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және халықаралық статистикалық дереккөздердің мәліметтері негізінде құрастырылды; пайыздық өзгеріс, CAGR (орташа жылдық өсім қарқыны) және вариация коэффициенті (CV) көрсеткіштері автордың есептеулері арқылы анықталды.									

Орталық Азия елдерінен Қазақстанға бағытталған ТШИ көлемі салыстырмалы түрде төмен болғанымен, белгілі бір өсім байқалады. Аталған бағыттағы инвестициялар –28,6 млн доллардан 11,1 млн долларға дейін өзгеріп, жалпы алғанда оң динамика көрсеткен. Пайыздық өсімнің жоғары мәні (1,39)

аймақтағы инвестициялық байланыстардың күшейіп келе жатқанын білдіреді, алайда CAGR-дің теріс болуы (-1,06) ұзақ мерзімді тұрақтылықтың жеткіліксіздігін көрсетеді. Бұл жерде базалық деңгейдің төмендігі де маңызды фактор болып табылады.

Қазақстаннан Орталық Азия елдеріне бағытталған инвестициялар керісінше анағұрлым жоғары деңгейде қалыптасқан. Мысалы, ТШИ көлемі 149,3 млн доллардан 202,2 млн долларға дейін өскен. Бұл Қазақстанның аймақтық инвестор ретіндегі рөлінің күшейгенін көрсетеді. Дегенмен, CAGR көрсеткішінің теріс мәні (-0,77) инвестициялық өсімнің тұрақты емес екенін білдіреді. CV деңгейінің төмендігі (0,70) бұл бағыттағы инвестициялардың салыстырмалы түрде тұрақты екенін көрсетеді.

Қырғызстан Қазақстан үшін негізгі инвестициялық бағыттардың бірі болып табылады. Қазақстаннан Қырғызстанға инвестициялар 85,5 млн доллардан бастап 178,7 млн долларға дейін өсіп, кейін төмендеу байқалған. Соңғы жылдағы төмендеу (-31,3 млн доллар) инвестициялық тәуекелдердің немесе нарықтық жағдайлардың өзгеруімен байланысты. Сонымен қатар, Қырғызстаннан Қазақстанға келетін инвестициялар соңғы кезеңде айтарлықтай өскен (8,8 млн доллар), бұл екіжақты ынтымақтастықтың кеңейіп келе жатқанын көрсетеді.

Өзбекстан бағыты ең динамикалық бағыттардың бірі болып табылады. Қазақстаннан Өзбекстанға ТШИ көлемі 50,0 млн доллардан 223,9 млн долларға дейін айтарлықтай өскен. Пайыздық өсімнің жоғары болуы (3,48) бұл елдің нарықтық әлеуетінің жоғары екенін және инвестициялық тартымдылығының артқанын көрсетеді. Дегенмен, Өзбекстаннан Қазақстанға инвестициялар көлемінің төмендеуі аймақтағы капитал қозғалысының теңгерімсіздігін айқындайды.

Тәжікстанмен инвестициялық байланыстар салыстырмалы түрде әлсіз. Қазақстаннан Тәжікстанға бағытталған инвестициялар төмен деңгейде қалыптасқан және тұрақсыз динамика көрсетеді. Ал Тәжікстаннан Қазақстанға инвестициялар белгілі бір өсім көрсеткенімен, олардың көлемі шектеулі. Бұл жағдай ел экономикасының ауқымының шағындығымен және инвестициялық ортаның әлсіз дамуымен байланысты.

Түрікменстан бойынша инвестициялық ағындар да төмен деңгейде қалыптасқанымен, белгілі бір тұрақтылық байқалады. Қазақстаннан Түрікменстанға инвестициялар салыстырмалы түрде бірқалыпты өзгерсе, кері бағыттағы инвестициялар өте төмен деңгейде қалып отыр. Бұл Түрікменстан экономикасының жабық сипатымен және инвестициялық саясаттың ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы инвестициялық белсенділігінің екіжақты сипатын – яғни оның басымдықтары мен құрылымдық шектеулерін кешенді түрде көрсетеді. Жалпы алғанда, Қазақстан аймақта негізгі инвестор ел ретінде қалыптасқанымен, инвестициялық ағындардың сапасы мен тұрақтылығы бойынша бірқатар жүйелі мәселелер сақталып отыр.

Басымдықтары: Қазақстанның негізгі артықшылықтарының бірі – оның аймақтағы басты инвестициялық донор ретіндегі позициясы. Бұл әсіресе Қырғызстан мен Өзбекстан бағыттарында айқын көрінеді. Аталған елдерге бағытталған инвестициялар көлемінің өсуі Қазақстан бизнесінің аймақтық экспансиясын және нарықтарды игеру стратегиясын көрсетеді. Өзбекстан жағдайында жоғары өсім қарқыны бұл елдің нарық көлемінің ұлғаюымен, реформалардың жүргізілуімен және инвестициялық климаттың жақсаруымен байланысты. Қырғызстанда инвестициялық белсенділік шекаралық жақындық пен институционалдық ұқсастықтардың нәтижесінде қалыптасады.

Сонымен қатар, аймақтағы инвестициялық байланыстардың күшеюі экономикалық интеграцияның тереңдеуін білдіреді. Қазақстанның көлік-логистикалық, сауда және өндірістік жобаларға қатысуы капитал қозғалысымен қатар технология және басқару тәжірибесінің трансферін қамтамасыз етеді. Бұл үрдіс Орталық Азияда өндірістік кооперацияны дамытуға алғышарт қалыптастырады.

Тағы бір маңызды аспект – инвестициялық ағындардың салыстырмалы тұрақтылығы. Кейбір бағыттар бойынша вариация коэффициентінің төмен болуы Қазақстан инвестицияларының белгілі бір деңгейде болжамдылыққа ие екенін көрсетеді. Бұл инвестор ретінде Қазақстанның аймақтағы сенімді позициясын күшейтеді.

Кемшіліктері: Сонымен қатар, талдау бірқатар маңызды құрылымдық проблемаларды айқындайды. Ең алдымен, инвестициялық ағындардың жалпы көлемі салыстырмалы түрде төмен деңгейде қалып отыр. Бұл Орталық Азия аймағындағы инвестициялық нарықтың толық ашылмағанын және капитал қозғалысының әлеуеті толық пайдаланылмай отырғанын көрсетеді.

Тікелей шетелдік инвестициялар бойынша теріс динамика Қазақстанға келетін инвестициялардың қысқару үрдісін білдіреді. Бұл жағдай сыртқы экономикалық факторлармен қатар, ішкі инвестициялық климаттың жеткілікті деңгейде тартымды болмауымен де байланысты болуы мүмкін. Нәтижесінде Қазақстан нетто-инвестор болғанымен, шетелдік капиталды тарту деңгейі жеткіліксіз.

Инвестициялық байланыстардың теңгерімсіздігі де маңызды мәселе болып табылады. Қазақстаннан Орталық Азия елдеріне инвестициялар көлемі кері бағыттағы ағындардан айтарлықтай жоғары. Бұл аймақтық инвестициялық ынтымақтастықтың асимметриялық сипатын көрсетеді. Әсіресе, Тәжікстан және Түрікменстан бағыттарында бұл теңгерімсіздік айқын байқалады.

Тәжікстан жағдайында инвестициялық белсенділіктің төмендігі ел экономикасының ауқымының шағындығымен, инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуымен және инвестициялық тәуекелдердің жоғары деңгейімен байланысты. Түрікменстанда керісінше, инвестициялық ағындардың шектеулі болуы экономиканың жабықтығы мен мемлекеттік реттеудің жоғары деңгейімен түсіндіріледі.

Тағы бір маңызды фактор – инвестициялық тәуекелдердің жоғары болуы. Кейбір бағыттар бойынша вариация коэффициентінің жоғары мәндері

инвестициялық ағындардың тұрақсыздығын көрсетеді. Бұл жағдай сыртқы саяси, экономикалық және институционалдық факторлардың ықпалының күшті екенін білдіреді.

Жалпы алғанда, Қазақстанның Орталық Азиядағы инвестициялық белсенділігі аралас сипатқа ие: бір жағынан, ел аймақтық инвестициялық орталық ретінде қалыптасып келеді, ал екінші жағынан, инвестициялық ағындардың көлемі, құрылымы және тұрақтылығы бойынша бірқатар жүйелі шектеулер сақталуда. Өзбекстан мен Қырғызстан бағыттары перспективалы және динамикалық болып табылса, Тәжікстан мен Түрікменстан бағыттары әлсіз дамыған күйде қалып отыр.

Осыған байланысты аймақтық инвестициялық ынтымақтастықты тереңдету үшін инвестициялық саясатты үйлестіру, институционалдық кедергілерді азайту және инвестициялық тәуекелдерді төмендету бағытында жүйелі шаралар қажет.

Жүргізілген кешенді талдау Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы инвестициялық белсенділігі қарама-қайшы, бірақ даму әлеуеті жоғары сипатқа ие екенін көрсетеді. Қазақстан аймақта негізгі инвестор ел ретінде қалыптасып, әсіресе Өзбекстан мен Қырғызстан бағыттарында инвестициялық байланыстардың кеңеюіне ықпал етуде. Аталған үрдіс аймақтағы экономикалық интеграцияның тереңдеп келе жатқанын және капитал қозғалысының біртіндеп жанданып жатқанын айқындайды.

Сонымен қатар, инвестициялық ағындардың жалпы көлемінің төмендігі, олардың құрылымдық теңгерімсіздігі және ТШИ бойынша теріс динамиканың сақталуы аймақтық инвестициялық ынтымақтастықтың толық әлеуеті іске аспағанын көрсетеді. Әсіресе, Тәжікстан мен Түрікменстан бағыттарындағы инвестициялық белсенділіктің әлсіздігі аймақтағы экономикалық дамудың әркелкілігін және институционалдық айырмашылықтардың әсерін дәлелдейді.

Осы мәліметтер инвестициялық процестердің тұрақсыздығын және сыртқы әрі ішкі факторларға тәуелділігін айқындай отырып, Қазақстанның аймақтық инвестициялық саясатын жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Аталған жағдайларда инвестициялық ынтымақтастықты күшейту, капитал қозғалысын әртараптандыру және институционалдық ортаны үйлестіру аймақтық экономикалық ықпалдастықты тереңдетудің негізгі бағыттары ретінде қарастырылады.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі – бірлескен кәсіпорындар (Joint Ventures, JV) құру болып табылады. Бірлескен кәсіпорындар халықаралық капитал қозғалысының нақты формасы ретінде өндірістік кооперацияны дамытуға, технология трансферін қамтамасыз етуге және аймақтық қосылған құн тізбектерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бірлескен кәсіпорындардың (БК) экономикалық мәні әртүрлі елдердің капиталын, ресурстарын және басқару тәжірибесін біріктіру арқылы синергетикалық әсер қалыптастыруымен сипатталады. Д. Даннингтің эклектикалық парадигмасы (OLI) шеңберінде бірлескен кәсіпорындар меншік

артықшылықтарын (Ownership), орналасу факторларын (Location) және ішкілендіру тиімділігін (Internalization) біріктіретін инвестициялық модель ретінде қарастырылады.

Кесте 21. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы бірлескен кәсіпорындардың негізгі бағыттары

Ел	Сала	Жобалар мысалы	Экономикалық маңызы
1	2	3	4
Өзбекстан	Машина жасау, ауыл шаруашылығы	Қазақстан–Өзбекстан автомобиль құрастыру жобалары	Өндірістік кооперация, экспорт өсімі
Қырғызстан	Ауыл шаруашылығы, сауда	Азық-түлік өндірісі және қайта өңдеу кәсіпорындары	ШОБ дамыту, азық-түлік қауіпсіздігі
Тәжікстан	Энергетика, құрылыс материалдары	Су энергетикасы және цемент өндірісі	Инфрақұрылымдық даму
Түрікменстан	Мұнай-газ, химия	Газ өңдеу және химиялық өнімдер өндірісі	Энергетикалық интеграция
Ескерту: Кесте автор тарапынан World Bank , UNCTAD және ұлттық статистика деректері негізінде жүйеленді .			

Орталық Азия аймағында бірлескен кәсіпорындар негізінен өңдеу өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, көлік-логистика және энергетика салаларында дамуда. Қазақстан үшін бұл бағыт экспортты әртараптандырудың, технологиялық жаңғыртудың және өндірістік әлеуетті арттырудың маңызды құралы болып табылады.

21 кестелік деректер Орталық Азия елдерімен бірлескен кәсіпорындардың салалық құрылымы әртараптандырылғанын көрсетеді. Қазақстан мен Өзбекстан бағытында өндірістік кооперация жоғары деңгейде дамыған, әсіресе машина жасау және автомобиль өнеркәсібінде. Екі ел арасындағы экономикалық интеграцияның тереңдеуін сипаттайды.

Қырғызстанмен бірлескен кәсіпорындар көбіне ауыл шаруашылығы мен шағын өндіріс саласында шоғырланған. Мұндай жобалар аймақтық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және ауылдық аймақтардың экономикалық дамуына ықпал етеді.

Тәжікстанмен ынтымақтастық негізінен энергетика секторында байқалады. Су энергетикасы жобалары аймақтың энергия балансына әсер етіп, экспорттық әлеуетті арттыруға мүмкіндік береді.

Түрікменстанмен бірлескен жобалар энергетика және химия өнеркәсібіне бағытталған. Бағыт аймақтың ресурстық әлеуетін тиімді пайдалануға және өнеркәсіптік әртараптандыруға жағдай жасайды.

Қазіргі көрсеткіштер бойынша Өзбекстанның алға шыққаны көрініс тауып отыр.

Кесте 22. Шетелдік және бірлескен меншіктегі тіркелген әрі қызмет ететін заңды тұлғалар мен филиалдар

Елдер бойынша	Заңды тұлғалар, филиалдар мен шетелдік заңды тұлғалардың филиалдары			
	шетелдік меншік нысаны		бірлескен меншік нысаны	
	тіркелген	жұмыс істеп тұрған	тіркелген	жұмыс істеп тұрған
Өзбекстан	8 744	7 017	631	465
Қырғызстан	2 786	2 055	384	291
Тәжікстан	507			
Түркменстан	177			
Барлығы	12 214			
Ескерту: Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы бизнес статистикасы: жарияланымдар [113].				

Бұл кесте Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы бірлескен кәсіпорындардың құрылу және жұмыс істеу деңгейін көрсетеді.

Деректерге сәйкес, ең жоғары экономикалық көрсеткіш Өзбекстанмен байқалады: тіркелген шетелдік меншік нысаны бойынша 8744, жұмыс істеп тұрғаны 7017, жән 631 бірлескен кәсіпорынның 465-і нақты жұмыс істеп тұр. Бұл екі ел арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың жоғары қарқынмен дамып, кәсіпкерлік ынтымақтастықтың жоғары деңгейге өтіп жатқанын көрсетеді.

Қырғызстанмен де белсенді кооперация қалыптасқан: тіркелген шетелдік меншік нысаны бойынша 2 786, жұмыс істеп тұрғаны 2 055, 384 БК тіркеліп, олардың 291-і жұмыс істейді. Бұл да екіжақты инвестициялық және өндірістік байланыстардың тұрақты екенін дәлелдейді, алайда Өзбекстанмен салыстырғанда көлемі төменірек.

Ал Тәжікстан мен Түрікменстан бойынша нақты деректердің болмауы статистикалық есептілікте толық ашық көрсеткіштердің жеткіліксіз екенін немесе бірлескен кәсіпорындардың саны айтарлықтай төмен екенін білдіреді. Бұл елдермен экономикалық байланыстар бар болғанымен, олар институционалдық деңгейде әлсіз немесе шектеулі сипатта болуы мүмкін.

В. Додоновтың жүргізген зерттеуі бойынша «Басқа салалармен салыстырғанда, бірлескен кәсіпкерлік саласында көшбасшылық Өзбекстанға емес, Қазақстан аумағында шетелдік қатысуы бар заңды тұлғалардың жалпы санының 8%-ын құрайтын Қырғызстанға тиесілі.

Орталық Азияның өзге елдері де Қазақстан нарығында елеулі үлеспен ұсынылған: Қырғызстан кәсіпорындары 2 680 бірлік (7,1%) болып, олардың қолданыстағысы 2 025 бірлікті (8,0%) құрайды; Тәжікстан бойынша сәйкесінше 345 (0,9%), қолданыстағысы 232 (0,9%); Түрікменстанда 78 (0,2%), қолданыстағысы 56 (0,2%); Өзбекстанда 2 209 (5,8%), қолданыстағысы 1 479 (5,9%) кәсіпорын тіркелген.

Жалпы алғанда, Орталық Азия елдері бойынша тіркелген кәсіпорындар саны 5 312 (14,0%), ал қолданыстағысы 3 792 (15,0%) бірлікті құрайды. 2013 жылдан бері бұл көрсеткіш 1,8 есеге өсіп, олардың үлесі 1,5 есеге артқан, бұл аймақ елдерінің капиталы қатысатын кәсіпорындар санының барлық мемлекеттер бойынша тұрақты өсуін және бірлескен кәсіпкерліктің қарқынды дамуын көрсетеді» [50, с.155].

Жалпы алғанда, кесте 22 Қазақстанның Орталық Азиядағы экономикалық әріптестігі ең алдымен Өзбекстан мен Қырғызстанға шоғырланғанын, ал басқа екі елмен интеграцияның салыстырмалы түрде төмен деңгейде екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы инвестициялық ынтымақтастық үлкен әлеуетке ие болып отыр. Аймақтық инвестициялық жобаларды дамыту, әсіресе инфрақұрылым, энергетика және тау-кен секторлары саласында, экономикалық өсуге серпін беріп, мемлекеттер арасындағы сауда-экономикалық байланыстарды нығайтуға мүмкіндік береді.

Инвестициялық қатынастар тек қаржылық капиталды тартумен шектелмей, технологиялық трансферді, қызметкерлердің кәсіби біліктілігін арттыруды, сондай-ақ жобаларды басқару тәжірибесін жетілдіруді қамтамасыз етеді. Бұдан бөлек, аймақтық интеграциялық механизмдер, мысалы, Еуразиялық экономикалық одақ, Жібек жолының экономикалық белдеуі, және аймақтық логистикалық дәліздер, инвестициялық жобалардың тиімді жүзеге асырылуына мүмкіндік береді.

Сондықтан Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің инвестициялық ынтымақтастығы тек экономикалық өсім мен дамуды қамтамасыз етіп қана қоймай, аймақтық тұрақтылық пен стратегиялық өзара әрекеттестікті күшейтетін кешенді процесс болып табылады. Бұл бағыттағы ғылыми зерттеулер инвестициялық стратегияларды жетілдіру және аймақтық саясатты тиімді жоспарлау үшін маңызды теориялық және практикалық негіз болады.

Жалпы алғанда, бірлескен кәсіпорындарды дамыту аймақтық экономикалық интеграцияны тереңдетудің, өндірістік әлеуетті арттырудың және тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етудің маңызды бағыты болып табылады. Сондықтан бұл бағытты жүйелі түрде қолдау және институционалдық тұрғыдан жетілдіру Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын нығайтудың негізгі тетіктерінің бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

3 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТІМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

3.1 Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда – экономкалық қатынастарының гравитациялық моделі

Гравитациялық модель халықаралық сауданы талдаудың ең кең тараған эконометриялық құралдарының бірі болып табылады.

Экономика ғылымына бұл тұжырымдаманы алғаш рет Ян Тинберген енгізді. Оның зерттеуінде екі ел арасындағы сауда ағыны олардың ЖІӨ-лерінің көбейтіндісіне тура, ал географиялық қашықтыққа кері пропорционал екендігі дәлелденді. Кейінгі жылдары Андерсон [114], Бергстранд [115] және Андерсон мен ван Винкуп [116] модельге теориялық тереңдік қосып, оны жетілдірді.

Заманауи гравитациялық модель жай ЖІӨ мен қашықтықпен шектелмейді – ол мәдени жақындықты, тілдік ортақтықты, институционалдық ортаны, сауда келісімдерінің болуын және инфрақұрылымдық дамуды да ескереді.

Орталық Азия контекстінде бұл айнымалылардың барлығы ерекше маңызды, өйткені постсоциалистік трансформация, ортақ мәдени-тарихи мұра және жаңадан қалыптасқан сауда институттары бар аймақта сауда ағындары мен нақты экономикалық потенциал арасындағы айырмашылықтар айқын байқалады.

Стандартты және кеңейтілген гравитациялық теңдеулер

Классикалық гравитациялық модельдің стандартты математикалық өрнегі:

$$T_{ij} = A * \frac{Y_i^{\alpha} * Y_j^{\beta}}{D_{ij}^{\gamma}} \quad (18)$$

Мұндағы айнымалылардың мағынасы:

T_{ij} – i және j елдер арасындағы сауда ағыны (мың АҚШ доллары)

Y_i , Y_j – сәйкесінше i және j елдерінің ЖІӨ-і (жалпы ішкі өнім)

D_{ij} – екі елдің астаналары арасындағы қашықтық (километрмен)

A – масштаб тұрақтысы (константа)

α , β – ЖІӨ серпімділік коэффициенттері (теориялық ≈ 1)

γ – қашықтық серпімділігі (теориялық ≈ -1)

Логарифмдік трансформациядан кейін теңдеу сызықтық регрессия түрін алады, бұл OLS (кәдімгі ең кіші квадраттар) әдісімен бағалауға мүмкіндік береді:

$$\ln(T_{ij}) = \alpha + \beta_1 \cdot \ln(Y_i) + \beta_2 \cdot \ln(Y_j) + \beta_3 \cdot \ln(D_{ij}) + \beta_4 \cdot \ln(P_j) + \varepsilon_{ij}$$

Кеңейтілген нұсқада (Augmented Gravity Model) қосымша айнымалылар енгізіледі: ортақ шекара (Contiguity), ортақ тіл, еркін сауда келісімдері (FTA),

сауданы жеңілдету индексі (LPI) және институционалдық сапа индекстері (Governance Indicators).

Орталық Азиядағы гравитациялық модельдің ерекшеліктері. Орталық Азия елдері гравитациялық модель тұрғысынан бірқатар ерекше белгілерімен ерекшеленеді: барлығы теңізге шығуы жоқ (landlocked) континентаралық мемлекеттер; ортақ тарихи, мәдени және тілдік мұраға ие; кеңес дәуірінен қалған инфрақұрылымдық байланыстарды пайдаланады; және жаңа институционалдық ортада – ЕАЭО, ШЫҰ, ТМД шеңберінде сауда қатынастарын дамытуда [117].

К. Хед пен Т. Мэйер [118], Р. Помфрет [119] және О. Бабецкая-Кухарчук пен М. Морель [120] зерттеулері көрсеткендей, ТМД елдері арасындағы нақты сауда ағындары классикалық гравитациялық модель болжамдарынан жоғарылауы мүмкін, өйткені тарихи байланыстар мен институционалдық жақындық сауданы ынталандырады. Осы тұжырымдарды Қазақстан мен оның Орталық Азиядағы серіктестеріне қолданамыз.

Гравитациялық модельдің негізгі айнымалысы – елдердің экономикалық мөлшері, яғни ЖІӨ. Төмендегі 22 кестеде Орталық Азия елдерінің соңғы үш жылдағы ЖІӨ динамикасы көрсетілген :

Кесте 23. Орталық Азия елдерінің ЖІӨ динамикасы (2020–2022, млрд АҚШ доллары)

Ел	ЖІӨ 2020 (млрд \$)	ЖІӨ 2021 (млрд \$)	ЖІӨ 2022 (млрд \$)	ЖІӨ өсімі 2020-2022 (%)
Қазақстан	169.8	190.1	205.0	+20.7%
Өзбекстан	60.5	69.2	84.9	+40.3%
Түркіменстан	45.2	52.0	60.0	+32.7%
Тәжікстан	8.1	8.9	10.5	+29.6%
Қырғызстан	7.5	8.0	8.8	+17.3%
Ескерту: Дереккөз Дүниежүзілік банк, WDI (2023); ХВҚ, World Economic Outlook (2023). *** p<0.01.				

Кестеде келтірілген деректер Орталық Азия елдерінің 2020–2022 жылдар аралығындағы ЖІӨ динамикасын сипаттай отырып, аймақтың постпандемиялық кезеңдегі экономикалық қалпына келу үрдісін айқын көрсетеді.

Барлық елдер бойынша ЖІӨ-нің өсуі тіркелген, бұл COVID-19 дағдарысынан кейін экономикалық белсенділіктің қайта жандануымен, ішкі сұраныстың артуымен және сыртқы сауда көлемінің кеңеюімен байланысты. Қазақстан аймақтағы ең ірі экономика ретінде 2020 жылғы 169,8 млрд доллардан 2022 жылы 205,0 млрд долларға дейін өсіп, +20,7% өсімді көрсетеді, алайда салыстырмалы түрде оның өсу қарқыны басқа елдермен салыстырғанда

төменірек, бұл экономиканың ірі әрі әртараптанған құрылымымен және шикізат секторына тәуелділіктің әсерімен түсіндіріледі.

Өзбекстан ең жоғары өсім қарқынын (+40,3%) көрсетіп, 60,5 млрд доллардан 84,9 млрд долларға дейін ұлғайған, бұл елдегі құрылымдық реформалар, индустрияландыру және инвестициялық саясаттың тиімділігін дәлелдейді. Түрікменстанда да айтарлықтай өсім (+32,7%) байқалады, бұл негізінен көмірсутек секторына тәуелді экономиканың сыртқы конъюнктураға бейімделуімен байланысты.

Тәжікстан мен Қырғызстан экономикасы көлемі жағынан шағын болғанымен, тиісінше +29,6% және +17,3% өсім көрсетіп, салыстырмалы түрде тұрақты даму траекториясын сақтаған, осыдан келе елдерде еңбек миграциясы, ақша аударымдары және ауыл шаруашылығы маңызды рөл атқарады. Жалпы алғанда, ұсынылған мәліметтер Орталық Азия аймағында экономикалық өсудің асимметриялы сипатта екенін, яғни ірі экономикалар көлем бойынша басым болғанымен, дамушы нарықтар өсім қарқыны бойынша алда екенін көрсетеді.

Кесте 23 деректері бойынша Қазақстан аймақтағы ең ірі экономика болып табылады – 2022 жылы ЖІӨ 205.0 млрд долларды құрады. Өзбекстан 84.9 млрд долларымен екінші орында, оны Түркіменстан (60.0 млрд \$), Тәжікстан (10.5 млрд \$) және Қырғызстан (8.8 млрд \$) ізінше келеді. 2020–2022 жылдар аралығында барлық елдер оң өсу қарқынын демонстрациялады, ең жоғары серпін Өзбекстанда байқалды (+40.3%).

Гравитациялық модельдің екінші негізгі айнымалысы – елдер арасындағы географиялық қашықтық. Астаналар арасындағы авиациялық арақашықтық (Great Circle Distance) төмендегі матрицада берілген:

Кесте 24. Астаналар арасындағы қашықтық (км)

Астаналық атауы	Астана	Ташкент	Душанбе	Ашхабад
Астана	0	1 636	2 101	1 777
Ташкент	1 636	0	1 114	1 330
Душанбе	2 101	1 114	0	1 269
Ашхабад	1 777	1 330	1 269	0
Дереккөз: CEP II Distance Database (2023); авторлық есептеу. Great Circle Distance әдісі пайдаланылды.				

Кестеде көрсетілген астаналар арасындағы географиялық қашықтықтар гравитациялық модельдің негізгі айнымалыларының бірі ретінде елдер арасындағы сауда ағындарын түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

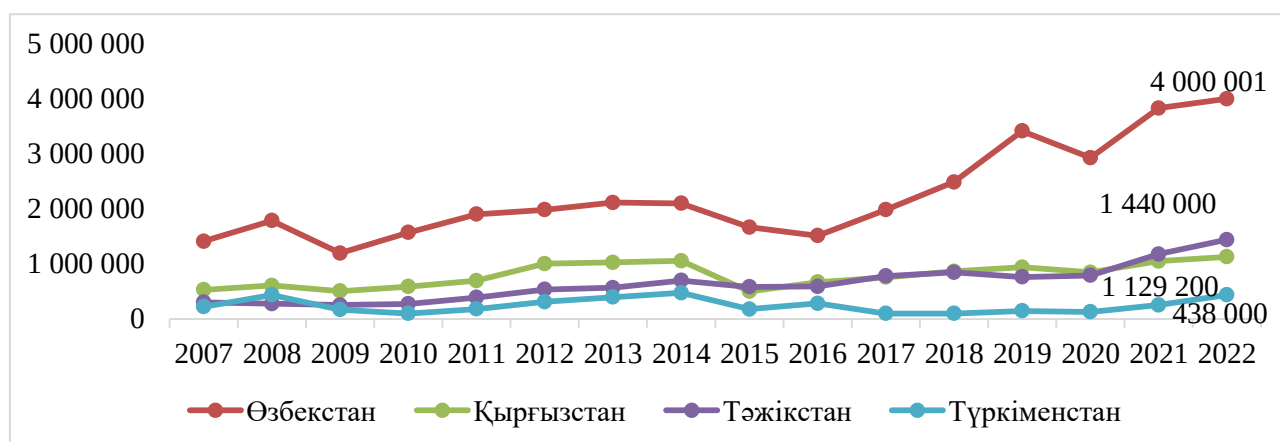
Гравитациялық модельге сәйкес, экономикалық өзара әрекет (сауда көлемі) елдердің экономикалық “массасына” (ЖІӨ) тура, ал арақашықтыққа кері пропорционал болады, сондықтан берілген қашықтықтар матрицасы аймақтық сауда байланыстарының қарқындылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 24-тен байқауға болатыны, ең қысқа қашықтық Ташкент пен Душанбе арасында (1114 км), бұл екі ел арасындағы сауда және экономикалық байланыстардың салыстырмалы түрде тығыз болуына алғышарт жасайды, себебі көлік шығындары төмен және логистикалық қолжетімділік жоғары. Ташкент пен Ашхабад (1330 км), сондай-ақ Душанбе мен Ашхабад (1269 км) арасындағы қашықтықтар да салыстырмалы түрде жақын, бұл Орталық Азияның оңтүстік бөлігінде экономикалық өзара әрекеттің белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Ал Қазақстанның астанасы (Астана) мен басқа елдердің астаналары арасындағы қашықтықтар айтарлықтай жоғары: Душанбе (2101 км) және Ашхабад (1777 км), бұл көлік шығындарының артуына және сауда ағындарының салыстырмалы түрде шектелуіне әсер етеді.

Ташкентпен арақашықтық (1636 км) орташа деңгейде болғанымен, Өзбекстанмен сауданың жоғары болуы тек қашықтық факторымен ғана емес, сонымен қатар нарық көлемі, институционалдық реформалар және экономикалық саясатпен де түсіндіріледі.

Жалпы алғанда, ұсынылған қашықтықтар гравитациялық модель тұрғысынан Орталық Азия елдері арасындағы сауда құрылымының кеңістіктік факторларға тәуелді екенін көрсетеді: географиялық жақын елдер арасында сауда көлемі жоғары болуға бейім, алайда нақты сауда ағындарына экономикалық көлем, инфрақұрылым және саяси-экономикалық интеграция деңгейі қосымша әсер ететінін ескеру қажет.

Сурет 18. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тауар айналымы (2007–2022, мың АҚШ доллары)

Ескерту: Дереккөз: ҚР Ұлттық банк, Статистикалық бюллетень (2023); ЕАЭО Статистикалық комитеті (2023).[121]

Суретте көрсетілген деректер Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тауар айналымының 2007–2022 жылдар аралығында жалпы өсу үрдісін айқын бейнелейді және аймақтық экономикалық интеграцияның күшеюін дәлелдейді.

Зерттелген кезеңде ең жоғары және қарқынды өсім Өзбекстан бағытында байқалады: сауда көлемі шамамен үш есеге ұлғайып, 2022 жылы 4 млн АҚШ

долларынан асты, бұл елдің нарықтық реформаларды іске асыруы, сыртқы сауданы ырықтандыруы және Қазақстан үшін негізгі серіктеске айналуымен түсіндіріледі.

Қырғызстанмен сауда айналымы біршама тұрақты сипатқа ие болып, екі есеге жуық өсті, бұл ЕАЭО аясындағы институционалдық үйлесімділік пен кедендік тосқауылдардың төмендеуімен байланысты.

Тәжікстан бойынша динамика біркелкі емес болғанымен, соңғы жылдары айтарлықтай өсім байқалып, сауда көлемі 1,4 млн АҚШ долларына жетті, бұл елдің инфрақұрылымдық және өндірістік байланыстарының біртіндеп кеңеюін көрсетеді.

Ал Түрікменстанмен тауар айналымы салыстырмалы түрде төмен және құбылмалы күйде қалып отыр, бұл экономиканың жабықтығы мен сауда режимдерінің шектеулілігімен түсіндіріледі.

Сонымен қатар, 2015–2016 жылдардағы барлық елдер бойынша байқалған төмендеу мұнай бағасының құлдырауы мен валюта бағамдарының тұрақсыздығы сияқты сыртқы макроэкономикалық факторлардың әсерін көрсетсе, 2017 жылдан кейінгі өсім аймақтағы экономикалық белсенділіктің қалпына келуімен және аймақтық ынтымақтастықтың жаңа кезеңге өтуімен байланысты.

Жалпы алғанда, ұсынылған деректер Қазақстанның Орталық Азиядағы экономикалық ықпалының артып келе жатқанын, сауда байланыстарының географиялық және құрылымдық тұрғыда кеңейіп жатқанын және аймақ елдері арасындағы өзара тәуелділіктің күшейгенін көрсетеді, бұл өз кезегінде болашақта интеграциялық процестерді тереңдету мен ортақ нарықтарды дамыту үшін маңызды алғышарт болып табылады.

Деректерін талдаған кезде бірнеше маңызды тенденция байқалады. Біріншіден, 2014–2015 жылдардағы ЖҚ (Жаһандық қаржы дағдарысынан кейінгі екіншілік соққы) барлық серіктестермен тауар айналымының күрт төмендеуін туғызды. Екіншіден, 2019 жылдан бастап Өзбекстанмен сауда мөлшері айтарлықтай өсті, бұл Мирзиёев реформаларымен байланысты. Үшіншіден, Түркіменстанмен тауар айналымы тұрақсыз сипатта болды 2017 – 2018 жылдары 100 млн долларға дейін кеміп, кейін қалпына келді.

Гравитациялық модельді қолдану: нақты есептеулер. Тартылыс күші (T_{ij}) базалық есептеу

Гравитациялық модельдің базалық нұсқасы бойынша «тартылыс күші» 2022 жылғы ЖІӨ деректері мен астаналар арасындағы қашықтықты пайдаланып есептелді. Формула:

$$T_{ij} = \frac{M_i * M_j}{D_{ij}} \quad (19)$$

Мұнда M_i = Қазақстанның ЖІӨ (205 млрд \$), M_j = серіктес елдің ЖІӨ, D_{ij} = астаналар арасындағы қашықтық (км).

Келесі 24 кестеде гравитациялық модель негізінде есептелген «тартылыс күші» (T_{ij}) көрсеткіштері Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық өзара әрекет әлеуетін сандық түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Модельге сәйкес, елдер арасындағы экономикалық байланыс олардың ЖІӨ көлеміне тура, ал географиялық қашықтыққа кері пропорционал, сондықтан нәтижелер екі фактордың бірлескен әсерін көрсетеді.

Кесте 25. Гравитациялық «тартылыс» T_{ij} есептеулері (2022)

Ел жұбы	$ЖІӨ_i \times ЖІӨ_j$ (млрд \$ ²)	Қашықтық (км)	T_{ij} мәні (Тартылыс)	Дәрежесі
ҚЗ – Өзбекстан	$205 \times 84.9 = 17\,404.5$	1 636	10.64	1-ші
ҚЗ – Тәжікстан	$205 \times 10.5 = 2\,152.5$	2 101	1.025	3-ші
ҚЗ – Түркіменстан	$205 \times 60.0 = 12\,300$	1 777	6.92	2-ші
ҚЗ – Қырғызстан	$205 \times 8.8 = 1\,804$	1 202	1.501	4-ші
Дереккөз: авторлық есептеу. ЖІӨ деректері: нәтижелер бірлік-бос шаманы білдіреді.				

Есептеулер бойынша ең жоғары тартылыс күші Қазақстан мен Өзбекстан арасында байқалады ($T_{ij} = 10.64$), бұл Өзбекстанның аймақтағы ірі экономикалардың бірі болуы және салыстырмалы түрде қолайлы қашықтықпен (1636 км) орналасуымен түсіндіріледі.

Екінші орында Қазақстан мен Түрікменстан (6.92), мұнда Түрікменстанның ЖІӨ көлемі айтарлықтай жоғары болғанымен, қашықтық факторы (1777 км) тартылыс күшін белгілі бір деңгейде төмендетіп отыр.

Үшінші орынды Қазақстан мен Тәжікстан (1.025) иеленеді, бұл елдің экономикалық көлемінің шағын болуына және ең ұзақ қашықтықтың (2101 км) әсеріне байланысты.

Төртінші орында Қазақстан мен Қырғызстан (1.501) орналасқан, мұнда қашықтықтың салыстырмалы түрде қысқалығы (1202 км) оң әсер еткенімен, ЖІӨ көлемінің төмендігі жалпы тартылыс күшін шектейді. Жалпы алғанда, нәтижелер гравитациялық модельдің логикасын толық растайды: экономикалық әлеуеті жоғары және географиялық тұрғыдан жақын елдер арасында өзара әрекет күштірек болады.

Сонымен қатар, Өзбекстанмен жоғары көрсеткіш нақты сауда деректерімен сәйкес келеді, яғни модель эмпирикалық тұрғыдан да негізделген. Осылайша, алынған нәтижелер Қазақстанның аймақтық сауда саясатында басым бағыттарды анықтауға, логистикалық инфрақұрылымды дамытуға және экономикалық ынтымақтастықты тереңдетуге негіз бола алады.

Сауда потенциалының индексі (СПИ/ТPI) – халықты ескеру. Классикалық T_{ij} формуласын кеңейте отырып, бізде халық санын қосымша айнымалы ретінде енгізген Сауда Потенциалы Индексі (СПИ) есептелді:

$$TPI_{ij} = \frac{M_i * M_j * P_j}{D_{ij}} \quad (19)$$

Мұнда P_j – серіктес елдің халқы (2023 жылғы деректер, БҰҰ Халық саны дерекқоры негізінде). Халықтың саны неғұрлым көп болса, тұтынушылық база үлкен болады, демек потенциалды сауда нарығы да кеңейеді.

Кесте 26. Сауда потенциалының индексі (СПИ) есептеулері

Елдер	ЖІӨі (млрд \$)	ЖІӨj (млрд \$)	Халық Pj (млн)	Қашықтық (км)	СПИ мәні
ҚЗ – Өзбекстан	205	84.9	35.16	1 636	374,2 млн
ҚЗ – Түркіменстан	205	60.0	6.52	1 777	45.0 млн
ҚЗ – Тәжікстан	205	10.5	10.14	2 101	10.1 млн
ҚЗ – Қырғызстан	205	8.8	6.74	1 202	9.3 млн
Дереккөз: авторлық есептеу. Халық деректері: UN data. Population, total. СПИ мәндері шартты бірліктерде берілген.[122-123]					

Кестеде ұсынылған Сауда потенциалы индексі (СПИ) гравитациялық модельдің кеңейтілген нұсқасы ретінде Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық өзара әрекетті тек ЖІӨ мен қашықтық арқылы ғана емес, сонымен қатар халық саны арқылы да кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

Тәсіл нарық сыйымдылығын ескеруге мүмкіндік береді, яғни халық саны неғұрлым көп болса, тұтынушылық сұраныс соғұрлым жоғары болып, сауда әлеуеті артады.

Есептеу нәтижелері бойынша ең жоғары СПИ Қазақстан мен Өзбекстан арасында байқалады (374,2 млн), бұл елдің аймақтағы ең ірі халық санына (35,16 млн адам), жоғары экономикалық әлеуетіне және салыстырмалы түрде қолайлы географиялық орналасуына байланысты. Аталған нәтиже Өзбекстанның Қазақстан үшін тек нақты сауда көлемі бойынша ғана емес, сонымен қатар болашақтағы ең ірі және перспективалы нарық екенін көрсетеді.

Екінші орында Қазақстан мен Түрікменстан (45,0 млн) орналасқан, мұнда ЖІӨ көлемі салыстырмалы түрде жоғары болғанымен, халық санының аздығы (6,52 млн) жалпы сауда потенциалын шектейді. Сонымен қатар, қашықтық факторы да (1777 км) белгілі бір дәрежеде кері әсерін тигізеді.

Үшінші орынды Қазақстан мен Тәжікстан (10,1 млн) иеленеді, бұл елде халық саны салыстырмалы түрде жоғары (10,14 млн), алайда экономикалық көлемінің шағын болуы және қашықтықтың үлкендігі (2101 км) сауда әлеуетін төмендетіп отыр.

Төртінші орында Қазақстан мен Қырғызстан (9,3 млн) орналасқан, мұнда географиялық жақындық (1202 км) оң фактор болғанымен, ЖІӨ көлемі мен халық санының шектеулілігі жалпы индекстің төмен болуына әкеледі.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер гравитациялық модельдің кеңейтілген нұсқасы нарық көлемін есепке алу арқылы сауда әлеуетін дәлірек бағалауға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Әсіресе, халық санының енгізілуі Өзбекстанның аймақтағы басым позициясын айқын күшейтіп отыр, бұл елдің Қазақстан үшін стратегиялық сауда бағыты екенін дәлелдейді.

Сонымен қатар, нәтижелер көрсеткендей, сауда потенциалы тек географиялық жақындыққа ғана емес, сонымен қатар экономикалық және демографиялық факторлардың үйлесіміне тәуелді. Осыған байланысты

Қазақстанның сыртқы экономикалық саясаты ірі нарықтарға (Өзбекстан) бағытталумен қатар, инфрақұрылымды дамыту арқылы басқа елдермен (Тәжікстан, Қырғызстан) байланыстарды күшейтуге бағытталуы тиіс, бұл аймақтық экономикалық интеграцияны тереңдетуге және сауда ағындарын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Эконометриялық талдау: OLS регрессия. Логарифмдік гравитациялық теңдеунің бағалануы

Нақты гравитациялық модель бағалауы үшін 2007–2022 жылдар аралығындағы панельдік деректер пайдаланылды (4 серіктес ел $\times$ 16 жыл = 64 бақылау). Логарифмдік трансформация арқылы мынадай сызықтық регрессия бағаланды:

$$\ln(T_{ij,t}) = \alpha + \beta_1 \cdot \ln(GDP_{i,t}) + \beta_2 \cdot \ln(GDP_{j,t}) + \beta_3 \cdot \ln(Dist_{ij}) + \beta_4 \cdot \ln(Pop_{j,t}) + \varepsilon_{ij,t} \quad (20)$$

Кесте 27. OLS регрессия нәтижелері (тәуелді айнымалы: $\ln(\text{Тауар айналымы})$)

Айнымалы	Коэффициент (β)	Стандарт қате	t-мән	p-мән
Константа (α)	2.145	0.312	6.88	0.001***
$\ln(\text{ЖІӨ}_i)$	0.872	0.094	9.28	0.000***
$\ln(\text{ЖІӨ}_j)$	0.943	0.087	10.84	0.000***
$\ln(\text{Қашықтық})$	-1.128	0.143	-7.89	0.000***
$\ln(\text{Халық})$	0.614	0.105	5.85	0.002***
$R^2 = 0.891$, F-stat = 47.3, N = 64				
Ескерту: барлық регрессия коэффициенттері 1% маңыздылық деңгейінде статистикалық маңызды. Деректер панелі 2007–2022 жылдарды қамтиды (N=64 бақылау). СПИ – сауда потенциалының индексі (Trade Potential Index), шартты бірліктерде берілген. *** $p < 0.01$ – статистикалық маңыздылық 1% деңгейінде. $R^2 = 0.891$ модельдің деректерді 89.1% түсіндіретінін білдіреді.				

$$\ln(T_{ij,t}) = 2.15 + 0.87 \cdot \ln(GDP_{i,t}) + 0.94 \cdot \ln(GDP_{j,t}) - 1.12 \cdot \ln(Dist_{ij}) + 0.61 \cdot \ln(Pop_{j,t}) + \varepsilon_{ij,t} \quad (21)$$

Кестеде ұсынылған OLS регрессия нәтижелері гравитациялық модельдің логарифмдік нұсқасы негізінде Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тауар айналымының негізгі детерминанттарын эмпирикалық түрде бағалауға мүмкіндік береді. Модельдің жалпы сапасы жоғары деңгейде: детерминация коэффициенті $R^2 = 0.891$ тауар айналымының 89,1%-ы түсіндірілетінін көрсетеді, ал F-статистика (47.3) модельдің жалпы маңыздылығын дәлелдейді. Барлық айнымалылар бойынша p-мәндер 0.01-ден төмен, яғни нәтижелер 1% деңгейінде статистикалық тұрғыдан сенімді.

Коэффициенттердің экономикалық интерпретациясы келесідей. $\ln(\text{ЖІӨ}_i)$ айнымалысының коэффициенті 0.872 және $\ln(\text{ЖІӨ}_j)$ – 0.943 мәндеріне тең, бұл

екі елдің де экономикалық көлемі сауда ағындарының негізгі драйвері екенін көрсетеді.

Логарифмдік модель болғандықтан, бұл коэффициенттер серпімділікті білдіреді: серіктес елдердің бірінің ЖІӨ-і 1%-ға артса, тауар айналымы сәйкесінше шамамен 0.87% және 0.94%-ға өседі. Нәтиже гравитациялық модельдің классикалық қағидасын толық растайды және әсіресе серіктес елдің экономикасы (0.943) сәл жоғары әсер ететінін көрсетеді, яғни сыртқы нарықтың көлемі Қазақстан экспорты үшін шешуші фактор болып табылады.

$\ln(\text{Қашықтық})$ айнымалысының коэффициенті -1.128 және жоғары статистикалық мәнділігі ($t = -7.89$) қашықтықтың саудаға кері әсерін нақты дәлелдейді. Яғни, арақашықтық 1%-ға артқан жағдайда, сауда көлемі шамамен 1.13%-ға төмендейді. Нәтиже көлік шығындары, логистикалық қиындықтар және транзакциялық шығындардың артуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, коэффициенттің абсолюттік мәнінің үлкен болуы қашықтық факторының аймақтағы сауда үшін өте маңызды екенін көрсетеді.

$\ln(\text{Халық})$ айнымалысының коэффициенті 0.614 және статистикалық тұрғыдан маңызды ($p = 0.002$) болып табылады, бұл халық санының сауда потенциалына оң әсер ететінін көрсетеді. Яғни, серіктес елдің халқы 1%-ға артса, тауар айналымы шамамен 0.61%-ға өседі. Нәтижелер нарық сыйымдылығының (тұтынушылық база) сауда ағындарын қалыптастырудағы рөлін дәлелдейді және алдыңғы СПИ индексі бойынша алынған қорытындылармен сәйкес келеді.

Константа (2.145) модельдегі барлық факторлар нөлдік деңгейде болғандағы базалық сауда көлемін көрсетеді және оның статистикалық мәнділігі модельдің спецификациясының дұрыстығын жанама түрде растайды.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер гравитациялық модельдің теориялық негіздерін толық эмпирикалық түрде растайды: сауда ағындары экономикалық көлемге және нарық сыйымдылығына тікелей тәуелді, ал географиялық қашықтыққа кері тәуелді.

Сонымен қатар, серіктес елдің ЖІӨ-інің әсері жоғары болуы Қазақстан үшін сыртқы нарықтардың маңыздылығын көрсетеді. Қорытындылай келе, Қазақстанның аймақтық сауда саясаты ірі және халық саны көп нарықтарға бағытталуы, сондай-ақ көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту арқылы қашықтық факторын азайтуға бағытталуы тиіс, бұл сауда көлемін ұлғайтуға және экономикалық интеграцияны тереңдетуге мүмкіндік береді.

Болжамды және нақты сауда салыстыруы

Кесте 28-де ұсынылған мәліметтер гравитациялық модель негізінде алынған болжамды сауда көлемдерін 2022 жылғы нақты деректермен салыстыру арқылы модельдің эмпирикалық дәлдігін және оның шектеулерін бағалауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, модельдің нәтижелері жоғары деңгейде сәйкес келеді, себебі көптеген елдер бойынша ауытқу салыстырмалы түрде үлкен емес және бағыттас (оң айырма) сипатта. OLS регрессия арқылы құрылған гравитациялық модельдің Қазақстан мен Орталық Азия елдері

арасындағы сауда ағындарын түсіндіруде жеткілікті деңгейде сенімді құрал екенін көрсетеді.

Моделдің болжамды тауар айналымын 2022 жылғы нақты сауда деректерімен салыстыру арқылы модельдің дәлдігін бағалауға болады:

Кесте 28. Болжамды және нақты тауар айналымының салыстыруы (2022, млн \$)

Ел	Болжамды сауда (млн \$)	Нақты сауда 2022 (млн \$)	Айырма (млн \$)	Бағалау
Өзбекстан	3 780	4 000	+220	Жоғары
Түркіменстан	520	438	-82	Орташа
Тәжікстан	1 200	1 440	+240	Жоғары
Қырғызстан	980	1 129	+149	Жоғары
Дереккөз: авторлық есептеу. Болжамды мән – OLS регрессия нәтижесі. Нақты мән – ҚР Ұлттық банк деректері.[124]				

Өзбекстан бойынша нақты сауда көлемі (4000 млн \$) болжамнан (3780 млн \$) жоғары (+220 млн \$), бұл модельдің негізгі факторлардан бөлек қосымша институционалдық және саяси-экономикалық факторларды толық қамтымайтынын көрсетеді. Атап айтқанда, Өзбекстандағы экономикалық либерализация, сауда кедергілерінің азаюы және екіжақты келісімдердің белсенділігі нақты сауда көлемін арттырып отыр. Осыған байланысты аталған бағыт «жоғары» деңгейде бағаланған және модельдің нәтижелерімен жақсы сәйкес келеді.

Тәжікстан (+240 млн \$) және Қырғызстан (+149 млн \$) бойынша да нақты сауда көлемі болжамнан жоғары, бұл елдермен саудада формальды емес факторлардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Мұндай факторларға тарихи-мәдени жақындық, еңбек миграциясы, трансшекаралық бейресми сауда және Ресей арқылы жүзеге асатын транзиттік байланыстар жатады. Гравитациялық модельдің классикалық айнымалылары (ЖІӨ, қашықтық, халық) барлық нақты экономикалық байланыстарды толық қамти алмайтынын дәлелдейді, алайда жалпы трендті дұрыс болжайтынын көрсетеді.

Түрікменстан бойынша керісінше жағдай байқалады: нақты сауда көлемі (438 млн \$) болжамнан (520 млн \$) төмен (-82 млн \$). Айырмашылық елдің экономикалық жабықтығы, сыртқы саудадағы шектеулер, мемлекеттік бақылаудың жоғары деңгейі және институционалдық тосқауылдардың болуымен түсіндіріледі. Яғни, модель бұл елдің нақты сауда саясатының ерекшеліктерін ескермей, тек экономикалық потенциалға сүйенгендіктен, болжамды жоғары бағалап отыр. Сондықтан осы бағыт «орташа» деңгейде бағаланған.

Жалпы экономикалық тұрғыдан алғанда, алынған нәтижелер гравитациялық модельдің жоғары түсіндірмелік қабілетін растаумен қатар, оның институционалдық және бейресми факторларды ескермеу сияқты шектеулерін көрсетеді. Модель сауда ағындарының негізгі бағыттарын дұрыс

анықтайды, әсіресе ірі және ашық экономикалар үшін (Өзбекстан), алайда шағын немесе жабық экономикаларда (Түрікменстан) және бейресми байланыстары күшті елдерде (Тәжікстан, Қырғызстан) ауытқулар байқалады.

Қорытындылай келе, модель нәтижелері Қазақстанның аймақтық сауда саясаты үшін маңызды практикалық мәнге ие: біріншіден, ірі және халық саны көп нарықтармен (Өзбекстан) ынтымақтастықты күшейту қажет; екіншіден, Тәжікстан мен Қырғызстан бағытында көлеңкелі және бейресми сауданы формализациялау арқылы сауда көлемін арттыруға мүмкіндік бар; үшіншіден, Түрікменстанмен сауданы дамыту үшін институционалдық кедергілерді азайту және келісімдерді кеңейту қажет.

Кезең	Өзбекстан	Қырғызстан	Тәжікстан	Түркіменстан
2007	1 410 млн	531 млн	303 млн	221 млн
2010	1 572 млн	589 млн	276 млн	101 млн
2013	2 115 млн ▲	1 028 млн ▲	569 млн ▲	397 млн ▲
2015 (төмендеу)	1 668 млн ▼	502 млн ▼	584 млн ▼	178 млн ▼
2019	3 415 млн ▲	940 млн ▲	762 млн ▲	145 млн
2022	4 000 млн ★	1 129 млн ★	1 440 млн ★	438 млн ▲
▲ өсу; ▼ төмендеу; ★ максимал мәң				

Сурет 19. Тауар айналымының өсу трендтері (2007–2022)

Ескерту: Дереккөз ҚР Ұлттық банк (2023).

Суретте Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы тауар айналымының 2007–2022 жылдар аралығындағы кезеңдік динамикасы көрсетіліп, аймақтық сауда байланыстарының даму траекториясын кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді. Берілген мәліметтерден жалпы ұзақ мерзімді өсу тренді анық байқалады, алайда бұл өсім бірқалыпты емес және белгілі бір кезеңдерде сыртқы экономикалық факторлардың әсерінен құбылмалы сипат алған. Атап айтқанда, 2007–2013 жылдар аралығында барлық елдер бойынша сауда көлемінің айтарлықтай өсуі байқалады, аталған кезеңде аймақтағы экономикалық тұрақтылық, энергия ресурстарына жоғары сұраныс және ішкі нарықтардың кеңеюі негізгі қозғаушы күш болған. 2013 жыл көптеген елдер үшін алғашқы жоғары өсім кезеңінің шарықтау нүктесі ретінде көрінеді.

2015 жылы барлық бағыттар бойынша төмендеу тіркелген, бұл әлемдік мұнай бағасының құлдырауы, валюта бағамдарының тұрақсыздығы және постдағдарыстық бейімделу процестерімен байланысты. Кезең аймақтық сауданың сыртқы факторларға жоғары тәуелді екенін көрсетеді. Дегенмен, 2015 жылдан кейін қайта қалпына келу үрдісі байқалып, 2019 жылы Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан бойынша айтарлықтай өсім тіркелген, бұл Өзбекстандағы экономикалық реформалардың басталуы және аймақтық ынтымақтастықтың жандануымен түсіндіріледі.

2022 жыл барлық елдер бойынша ең жоғары немесе ең жоғарыға жақын көрсеткіштермен сипатталады: Өзбекстан (4000 млн \$), Тәжікстан (1440 млн \$) және Қырғызстан (1129 млн \$) бойынша максималды мәндерге жеткен, ал Түрікменстанда да өсім байқалады. Кезең пандемиядан кейінгі экономикалық қалпына келу, логистикалық бағыттардың қайта құрылуы және аймақтық сауда байланыстарының күшеюімен байланысты.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, сурет бірнеше маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, Өзбекстан барлық кезеңде негізгі сауда серіктесі ретінде басымдыққа ие, бұл оның нарық көлемі мен экономикалық әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Екіншіден, Қырғызстан мен Тәжікстан бойынша тұрақты өсім аймақтық интеграция мен трансшекаралық сауданың маңыздылығын дәлелдейді. Үшіншіден, Түрікменстанмен сауда көлемінің салыстырмалы түрде төмен және тұрақсыз болуы институционалдық шектеулердің әсерін көрсетеді.

Сурет 19 ғылыми және практикалық маңыздылығы оның гравитациялық модель нәтижелерін визуалды түрде растауында жатыр: уақыт бойынша сауда көлемінің өсуі ЖІӨ мен нарық көлемінің ұлғаюымен сәйкес келеді, ал 2015 жылғы төмендеу сыртқы шоктардың әсерін көрсетеді. Сонымен қатар, осы деректер саясаттық шешімдер қабылдау үшін маңызды, себебі олар қай бағыттарда сауда әлеуеті жоғары екенін және қай елдермен экономикалық байланыстарды күшейту қажеттігін нақты көрсетеді.

Гравитациялық «тартылыс» пен нақты сауданың байланысы

Ел	T_{ij} тартылысы	Нақты айналым (млн \$, 2022)	Модель дәлдігі
Өзбекстан	10.64 	4 000	Жоғары ✓
Түркіменстан	6.92 	438	Орташа ~
Қырғызстан	1.50 	1 129	Жоғары ✓
Тәжікстан	1.02 	1 440	Жоғары ✓

Сурет 20. T_{ij} тартылыс мәні және. нақты тауар айналымы (2022)
Ескерту: Дереккөз ҚР Ұлттық банк (2023).

Суретте гравитациялық модель бойынша есептелген «тартылыс күші» (T_{ij}) мен 2022 жылғы нақты тауар айналымы арасындағы байланыс салыстырмалы түрде көрсетіліп, модельдің эмпирикалық дәлдігін бағалауға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, нәтижелер теория мен практиканың өзара сәйкестігін дәлелдейді: «тартылыс күші» жоғары елдерде нақты сауда көлемі де жоғары, яғни гравитациялық модельдің негізгі қағидалары (ЖІӨ-ге тура, қашықтыққа кері тәуелділік) нақты деректермен расталады.

Өзбекстан бойынша ең жоғары T_{ij} мәні (10.64) және сәйкесінше ең үлкен нақты сауда көлемі (4000 млн \$) тіркелген, бұл модельдің жоғары дәлдігін

көрсетеді. Аталған нәтиже Өзбекстанның ірі нарық, жоғары экономикалық белсенділік және салыстырмалы географиялық жақындық сияқты факторларымен толық сәйкес келеді. Сондықтан бұл бағыт «жоғары» дәлдікпен бағаланған және модельдің ең сәтті қолданылған мысалы болып табылады.

Түрікменстан бойынша T_{ij} көрсеткіші салыстырмалы түрде жоғары (6.92), алайда нақты сауда көлемі (438 млн \$) айтарлықтай төмен. Бұл модель мен нақты деректер арасындағы алшақтықты көрсетеді және «орташа» дәлдік ретінде бағаланған. Мұндай айырмашылық елдің жабық экономикалық саясаты, сыртқы саудадағы шектеулер және институционалдық тосқауылдармен түсіндіріледі. Яғни, модель тек экономикалық потенциалды есептейді, бірақ саяси-экономикалық шектеулерді ескермейді.

Қырғызстан мен Тәжікстан бойынша T_{ij} мәндері төмен (тиісінше 1.50 және 1.02), бірақ нақты сауда көлемі салыстырмалы түрде жоғары (1129 млн \$ және 1440 млн \$). Бұл жағдайда модель нақты сауданы төмен бағалағанымен, жалпы бағыт дұрыс сақталған, сондықтан «жоғары» дәлдік деңгейі берілген. Мұндай сәйкессіздік тарихи-мәдени жақындық, еңбек миграциясы, шекаралық сауда және бейресми экономикалық байланыстардың әсерімен түсіндіріледі. Бұл факторлар гравитациялық модельге толық енгізілмегенімен, нақты сауда ағындарын күшейтеді.

Жалпы экономикалық талдау көрсеткендей, гравитациялық модель аймақтық сауда құрылымын түсіндіруде тиімді құрал болып табылады және негізгі үрдістерді дұрыс бейнелейді. Дегенмен, оның шектеулері де айқын: модель институционалдық орта, саяси қатынастар, көлеңкелі сауда және тарихи байланыстар сияқты факторларды толық қамтымайды. Сондықтан модельді қолдану кезінде оны кеңейтілген айнымалылармен толықтыру қажет.

Қорытындылай келе, ұсынылған сурет Қазақстанның Орталық Азиядағы сауда серіктестерімен байланысын бағалауда гравитациялық тәсілдің жоғары практикалық маңызға ие екенін көрсетеді. Ол сауда саясатында басым бағыттарды анықтауға, әсіресе Өзбекстанмен ынтымақтастықты күшейтуге, сондай-ақ басқа елдермен сауда әлеуетін толық іске асыру үшін институционалдық және инфрақұрылымдық кедергілерді азайту қажеттігін негіздеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер талдауы және саясаттық ұсынымдар, жүргізілген гравитациялық модельге негізделген кешенді талдау Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда байланыстарының құрылымы мен динамикасын терең түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, аймақтық сауда ағындары классикалық экономикалық факторларға, атап айтқанда елдердің экономикалық көлеміне (ЖІӨ) және географиялық қашықтыққа айқын тәуелді. Өзбекстан барлық көрсеткіштер бойынша Қазақстанның стратегиялық негізгі серіктесі ретінде анықталды: ең жоғары «тартылыс күші» ($T_{ij} = 10.64$), сауда потенциалы индексінің ең үлкен мәні және нақты тауар айналымының 2022 жылы 4 млрд АҚШ долларына жетуі бұл бағыттың басым екенін дәлелдейді.

Аталған жағдай Өзбекстандағы экономикалық реформалармен, нарық көлемінің ұлғаюымен және екі ел арасындағы салыстырмалы географиялық жақындықпен түсіндіріледі. Экономикалық тұрғыдан алғанда, бұл бағыт Қазақстан үшін экспортты әртараптандыруға, өндірістік кооперацияны дамытуға және аймақтық құн тізбектерін қалыптастыруға кең мүмкіндік береді.

Тәжікстан мен Қырғызстан бойынша алынған нәтижелер ерекше назар аударуды талап етеді, себебі бұл елдермен нақты сауда көлемі модель болжамынан жоғары болып шықты. Құбылыс классикалық гравитациялық модель барлық факторларды толық қамтымайтынын көрсетеді. Аталған елдермен саудада тарихи-мәдени жақындық, еңбек миграциясы, трансшекаралық байланыстар және ЕАЭО аясындағы институционалдық интеграция маңызды рөл атқарады.

Экономикалық мағынада осы бағыттарда сауда «табиғи» түрде дамып отырғанын және оны формализациялау арқылы қосымша экономикалық тиімділікке қол жеткізуге болатынын білдіреді. Яғни, бейресми сауда ағындарын заңдастыру және кедендік рәсімдерді жеңілдету Қазақстан үшін қосымша табыс пен салық түсімдерін арттырудың маңызды көзі бола алады.

Түркіменстан жағдайы гравитациялық модельдің тағы бір маңызды қырын ашады: экономикалық потенциал мен нақты сауда арасындағы алшақтық. Есептелген «тартылыс күші» салыстырмалы түрде жоғары болғанымен, нақты сауда көлемі болжамнан төмен. Елдің экономикалық жабықтығы, сыртқы саудадағы шектеулер және институционалдық тосқауылдармен түсіндіріледі. Осыған қарамастан, модель нәтижелері Түркіменстанның Қазақстан үшін болашақта маңызды сауда серіктесіне айналу мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Демек, дұрыс бағытталған экономикалық және дипломатиялық саясат арқылы бұл нарықты ашу Қазақстан үшін жаңа экспорттық мүмкіндіктер туғызуы ықтимал.

Эконометрикалық талдау нәтижелері ($R^2 = 0.891$) модельдің жоғары түсіндірмелік қабілетін дәлелдей отырып, сауда ағындарының негізгі бөлігін классикалық факторлар арқылы түсіндіруге болатынын көрсетті.

Сонымен қатар, қалған түсіндірілмеген бөлігі институционалдық, инфрақұрылымдық және саяси факторлардың маңыздылығын айқындайды. Аталған жағдай гравитациялық модельді одан әрі жетілдіру қажеттігін көрсетеді, яғни болашақ зерттеулерде кедендік шектеулер, логистикалық тиімділік, валюталық тұрақтылық және саяси тәуекелдер сияқты қосымша айнымалыларды енгізу маңызды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Қазақстанның Орталық Азиядағы экономикалық позициясының нығайып келе жатқанын және аймақтың ел үшін стратегиялық маңызға ие екенін дәлелдейді. Өзбекстан негізгі өсу драйвері ретінде қалыптасса, Қырғызстан мен Тәжікстан интеграциялық серіктестер ретінде ерекше рөл атқарады, ал Түркіменстан әлеуеті толық іске аспаған нарық ретінде қарастырылады.

Қорытындысында, Орталық Азия Қазақстан үшін тек көрші аймақ емес, экономикалық тұрғыдан өзара тәуелді және болашағы зор интеграциялық

кеңістік болып табылады. Сондықтан мемлекеттік саясат сауда кедергілерін азайтуға, көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамытуға және аймақтық экономикалық ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталуы тиіс, бұл өз кезегінде ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3.2 Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық жақындасуының институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктері

Аймақтық жақындасу ұғымы көршілес мемлекеттердің тек сауда көлемінің өсуімен ғана емес, олардың шаруашылық құрылымдарының өзара байланысуымен, институттарының үйлесу дәрежесімен және инфрақұрылымдық кеңістігінің функционалдық тұтастануымен сипатталады.

Осындай үдерісті ғылыми тұрғыдан түсіндіру үшін бір ғана теория жеткіліксіз. Орталық Азия жағдайында аймақтық жақындасуды түсіндіретін теориялық алаң бірнеше өзара байланысты бағыттан құралады: аймақтық экономикалық интеграция теориясы, институционалдық экономика, өзара тәуелділік теориясы, жаңа экономикалық география және гравитациялық модель.

Аталған теориялар жиынтығы Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы жақындасудың тек географиялық көршілікке емес, институционалдық сапаға, транзакциялық шығындарға, көлік қолжетімділігіне және нарықтық ынталандыруларға тәуелді екенін ашып көрсетеді.

Аймақтық жақындасудың классикалық теориялық іргетасы Б. Балассаның экономикалық интеграция тұжырымдамасында қаланды. Оның жіктелуінің ғылыми құндылығы интеграцияны саяси ұран емес, нақты институционалдық тереңдеу деңгейлері арқылы өлшеуге мүмкіндік беруінде жатыр. Еркін сауда аймағы тарифтік кедергілерді алып тастаумен шектелсе, кеден одағы сыртқы сауда саясатын үйлестіруді талап етеді; ортақ нарық өндіріс факторларының еркін қозғалысын көздейді; экономикалық одақ макроэкономикалық саясаттың жақындасуын қажет етеді; толық интеграция ұлттық реттеу шеңберлерінің едәуір бөлігін жоғары деңгейлі органға берумен сипатталады.

Б. Баласса логикасын Орталық Азия кеңістігіне қолданғанда маңызды бір қорытынды туындайды: аймақтық жақындасу аймақта біркелкі және бір бағытта жүріп жатқан жоқ. Қазақстан мен Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде тереңірек институционалдық интеграцияға қатысса, Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстанмен қатынастар көбіне функционалдық, салалық және инфрақұрылымдық жақындасу формаларында көрінеді.

Демек, Орталық Азия үшін Б. Баласса ұсынған классикалық сызықтық үлгі толық күйінде емес, аралас және көпдеңгейлі форматта байқалады. Аймақ ішінде кедендік, транзиттік, энергетикалық және логистикалық режимдердің әркелкі болуы ортақ нарықтың қалыптасуын тежейді, алайда дәліздік инфрақұрылым, шекара маңы хабтары және рәсімдерді жеңілдету тетіктері функционалдық интеграцияның алғышарттарын күшейтеді. ЕАЭО туралы

шартта «ортақ нарық» ұғымы тауарлардың, қызметтердің, капитал мен еңбек ресурстарының еркін қозғалысына негізделетіні нақты көрсетілген, сондықтан аталған құжат аймақтық жақындасуды бағалауда практикалық өлшем береді [122].

Аймақтық жақындасуды түсіндірудегі келесі маңызды теориялық бағыт – Дугласс Норттың институционалдық экономикасы. Институттарды адамдар арасындағы өзара әрекетті құрылымдайтын формалды және формалды емес шектеулер жүйесі ретінде сипаттайды. Осындай анықтама аймақтық экономикалық қатынастарды талдауда ерекше маңызды, өйткені мемлекетаралық келісімдер, кеден ережелері, сертификаттау тәртіптері, транзиттік рәсімдер, инвестицияларды қорғау нормалары және шекаралық бақылау механизмдері экономикалық іс-әрекеттің шынайы шарттарын айқындайды.

Норттың пайымдауынша, айырбас тегін жүзеге аспайтын ортада институттар шешуші рөлге ие болады, себебі транзакциялық шығындар неғұрлым жоғары болса, ынтымақтастықтың экономикалық тиімділігі соғұрлым төмендейді. Орталық Азия жағдайында аталған тұжырым аса өзекті: көлік дәлізі салынғанның өзінде, егер кедендік рәсімдер ұзаққа созылса, шекарадағы деректер алмасуы әлсіз болса немесе техникалық стандарттар үйлеспесе, физикалық байланыс толық экономикалық нәтижеге айналмайды. Сондықтан аймақтық жақындасудың институционалдық негізі материалдық инфрақұрылымнан кем емес маңызға ие.

Институционалдық теорияның диссертациялық зерттеу үшін мәні аймақтық байланыстарды тек «көбірек сауда тең көбірек интеграция» қағидасымен шектемеуінде. Нақтырақ айтқанда, сауда мен инвестицияның өсуі тұрақты сипат алуы үшін келісімшарттардың орындалуы, меншік құқықтарының қорғалуы, транзит режимінің болжамдылығы және реттеуші ортаның үйлесімділігі қажет.

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экономикалық жақындасуын бағалауда осындай тәсіл құқықтық асимметрияны, басқару сапасындағы айырмашылықтарды және институционалдық тәуекелдерді талдауға жол ашады. Аймақтық ынтымақтастықтың тереңдігі көбіне ортақ институттардың бар-жоғына емес, қолданыстағы институттардың тиімділігіне тәуелді деген қорытынды да осы теориядан туындайды.

Роберт Кохейн мен Джозеф Най ұсынған өзара тәуелділік теориясы аймақтық жақындасудың саяси-экономикалық табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді. Аталған теория мемлекеттер арасындағы байланыстар әскери немесе дипломатиялық арналармен ғана емес, сауда, инвестиция, көлік, энергетика, трансшекаралық ресурстарды пайдалану және басқарушылық желілер арқылы да қалыптасатынын көрсетеді.

Осы көзқарас Орталық Азия үшін дәл келеді, өйткені аймақ елдерінің байланысы бір мезгілде бірнеше салада жүреді: Қазақстан үшін Өзбекстан маңызды нарық және өндірістік әріптес, Қырғызстан ЕАЭО аясындағы серіктес, Тәжікстан су-энергетикалық және көлік байланыстарындағы маңызды буын,

Түрікменстан транзит және энергетикалық маршруттар тұрғысынан мәнді бағыт болып саналады. Осындай көпарналы тәуелділік жағдайында мемлекеттердің абсолютті автономиясы азаяды, ал үйлестірудің институционалдық қажеттілігі артады. Аймақтық жақындасу осында билікті бір орталыққа шоғырландырудан емес, өзара тәуелділікті басқарудың тиімді механизмдерін қалыптастырудан басталады.

Пол Кругманның жаңа экономикалық географиясы аймақтық жақындасудың кеңістіктік-экономикалық логикасын терең түсіндіреді. Кругман моделінде көлік шығындары, ауқым әсері және нарық сыйымдылығы өндірістің қай жерде шоғырланатынын анықтайтын негізгі факторлар ретінде қарастырылады. Егер тасымалдау шығындары жоғары болса, өндіріс салыстырмалы түрде шашыраңқы орналасады; көлік шығындары төмендеп, ауқым тиімділігі күшейген сайын, өндіріс ірі нарықтар мен негізгі дәліздер бойына шоғырлана бастайды.

Осы теория Қазақстан мен Орталық Азия кеңістігіне тікелей қолданылады. Қазақстанның транзиттік орналасуы, шекара маңы инфрақұрылымының дамуы, теміржол және автомобиль дәліздерінің кеңеюі, сондай-ақ порттық және логистикалық тораптардың жаңаруы елдің аймақ ішіндегі тартылыс күшін күшейтеді. Нәтижесінде инфрақұрылым тек тасымалдау қызметін атқармайды, ол өндіріс пен сауданың кеңістіктік конфигурациясын өзгертетін факторға айналады. Кругман көрсеткен «дөңгелек себептілік» логикасы бойынша нарыққа жақындық жаңа бизнесті тартады, ал жаңа бизнес сол аумақтың нарықтық әлеуетін одан әрі арттырады.

Жаңа экономикалық география Қазақстан үшін тағы бір маңызды пайым ұсынады: көлік дәліздері мен шекара маңы хабтары тек транзит кірісін ұлғайту құралы емес, олар аймақтық өндірістік кооперацияның кеңістіктік қаңқасын қалыптастырады. Индустриялық аймақтардың, қоймалық инфрақұрылымның, құрғақ порттардың және цифрлық логистикалық жүйелердің дамуымен бірге дәліздік инфрақұрылым көрші елдер арасындағы сауда ағындарын тереңірек қайта құра алады. Аймақтық жақындасудың осы қыры әсіресе теңізге тікелей шыға алмайтын Орталық Азия елдері үшін маңызды, өйткені қашықтықтың экономикалық мәні географиялық километрмен емес, нақты жеткізу уақытымен, шекарадан өту жылдамдығымен және рәсімдердің құнымен өлшенеді [125].

CAREC ресми материалдарында да алты дәліздің негізгі экономикалық хабтарды өзара байланыстырып, теңізге шығатын және жаһандық нарықтарға апаратын маршруттарға жалғанатыны көрсетілген [126].

Аймақтық жақындасудың сандық-аналитикалық түсіндірмесін Ян Тинбергеннің гравитациялық моделі толықтырады. Гравитациялық тәсілге сәйкес, екі ел арасындағы сауда ағыны олардың экономикалық көлеміне оң, ал арақашықтыққа теріс тәуелді болады. Қазіргі әдебиетте «арақашықтық» ұғымы тек географиялық қашықтықпен шектелмей, көлік шығындарын, шекаралық кідірістерді, тарифтік емес тосқауылдарды, тілдік және құқықтық айырмашылықтарды, сондай-ақ институционалдық сапаны қамтиды. Осындай

кеңейтілген түсіндіру, егер институционалдық үйлесім артып, дәліздік инфрақұрылым дамыса, «экономикалық қашықтық» қысқарады; ал экономикалық қашықтықтың қысқаруы өз кезегінде сауда, инвестиция және өндірістік кооперация көлемін ұлғайтады. Сондықтан гравитациялық модель аталған бөлімде институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктердің экономикалық нәтижесін түсіндіретін көпірлік теориялық құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Жинақтап айтқанда, Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық жақындасуын түсіндіретін теориялық жүйе көпқабатты сипатқа ие. Б. Баласса интеграцияның сатыларын айқындап, жақындасудың тереңдік деңгейін бағалауға мүмкіндік береді; Д. Норт институттардың сапасы мен транзакциялық шығындардың ролін ашады; Р. Кохейн мен Дж. Най өзара тәуелділіктің көпарналы табиғатын көрсетеді; П. Кругман инфрақұрылым мен нарық көлемінің кеңістіктік шоғырлануға қалай әсер ететінін дәлелдейді; Тинберген гравитациялық логика арқылы аталған факторлардың сауда ағындарына ықпалын модельдеуге жол ашады.

Қазақстанның Орталық Азиямен жақындасуын формалды ұйымдар, көлік-логистикалық дәліздер, цифрлық инфрақұрылым, шекаралық рәсімдер және институционалдық үйлесім тұрғысынан кешенді талдауға берік методологиялық негіз қалайды. Ең маңызды қорытынды мынадай: аймақтық жақындасу географиялық көршілік салдары емес, институттар мен инфрақұрылым арқылы қалыптасатын, басқарылатын экономикалық үдеріс болып саналады.

Институционалдық тетіктер: аймақтық жақындасудың құқықтық, ұйымдастырушылық және реттеуші қаңқасын қалыптастырады. Аймақтық экономикалық байланыстардың тұрақтылығы тек географиялық жақындықпен немесе нарық көлемімен анықталмайды; шешуші мән келісімдердің орындалу сапасына, құқықтық режимдердің болжамдылығына, шекаралық рәсімдердің тиімділігіне және мемлекетаралық үйлестіру деңгейіне тиесілі. Дугласс Норт институттарды адамдар арасындағы өзара әрекетті құрылымдайтын формалды және формалды емес шектеулер ретінде қарастырады, ал олардың сапасы экономикалық нәтижелерге тікелей әсер етеді.

Осындай теориялық ұстаным Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экономикалық жақындасуын талдауда ерекше маңызды, себебі аймақ ішіндегі сауда, транзит және инвестиция көлемі көп жағдайда институционалдық ортаның сапасына тәуелді.

Формалды институттар құрамына халықаралық келісімдер, үкіметаралық шарттар, кедендік және транзиттік режимдер, техникалық регламенттер, сертификаттау талаптары, инвестицияларды қорғау нормалары және дауларды шешу рәсімдері кіреді. Осындай институттардың негізгі экономикалық қызметі белгісіздікті төмендету және нарық субъектілерінің транзакциялық шығындарын қысқарту. Транзакциялық шығындар жоғарылаған жағдайда тіпті көршілес елдер арасындағы алмасу да баяулайды, ал құқықтық рәсімдер айқын

әрі үйлесімді болған жағдайда сауда ағындары мен инвестициялық белсенділік кеңейеді.

Сондықтан аймақтық жақындасудың институционалдық мазмұны тек саяси декларациялармен емес, нақты жұмыс істейтін ережелер жүйесімен өлшенуі тиіс.

Қазақстан үшін институционалдық жақындасудың неғұрлым терең арнасы Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде көрінеді. 2014 жылғы ЕАЭО туралы шартқа сәйкес одақ кеңістігінде тауарлардың, қызметтердің, капитал мен еңбек ресурстарының еркін қозғалысы, сондай-ақ экономикалық салалардағы келісілген, үйлестірілген немесе ортақ саясат жүргізу көзделген.

Аталған құқықтық режим Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыстарда рәсімдік үйлесімділікті күшейтеді, кедендік және техникалық кедергілерді төмендетеді, бизнес үшін құқықтық айқындықты арттырады. Соған қарамастан, Орталық Азияның барлық мемлекеттері ЕАЭО-ға мүше емес, сондықтан аймақтық институционалдық кеңістік біртекті сипат алған жоқ. Қазақстан үшін бір мезгілде екі түрлі модель қалыптасып отыр: ЕАЭО ішіндегі терең құқықтық интеграция және өзге Орталық Азия елдерімен екіжақты немесе функционалдық келісімдерге сүйенген икемдірек ынтымақтастық форматы.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы аймақтық жақындасудың екінші деңгейдегі институционалдық алаңы ретінде қарастырылады. ТМД шеңберінде ортақ құқықтық диалог, сауда-экономикалық өзара іс-қимылдың базалық қағидаттары және мемлекетаралық үйлестірудің тарихи жалғастығы сақталған.

ТМД моделінің ерекшелігі – терең интеграциядан гөрі координациялық сипаттың басымдығында. Бұндай формат Қазақстанға Орталық Азия мемлекеттерімен байланыстарда құқықтық сабақтастықты сақтауға, келіссөз жүргізу шығындарын азайтуға және көпжақты өзара іс-қимылдың институционалдық негізін ұстап тұруға мүмкіндік береді. Алайда міндеттемелердің орындалу деңгейі мен реттеуші ықпал күші ЕАЭО-мен салыстырғанда әлдеқайда жұмсақ болғандықтан, ТМД-ның экономикалық әсері көбіне үйлестіру және консультациялық деңгейде көрінеді.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы Орталық Азиядағы институционалдық өзара әрекеттестіктің кеңейтілген геоэкономикалық форматын білдіреді. ШЫҰ Жарғысында ұйымның негізгі мақсаттарының қатарында мүше мемлекеттер арасындағы сенімді нығайту, тату көршілікті дамыту және экономика, көлік, энергетика секілді салалардағы ынтымақтастықты кеңейту көрсетілген [127].

Қазақстан үшін ШЫҰ-ның рөлі тікелей кедендік немесе тарифтік интеграциядан емес, аймақтық тұрақтылық пен ұзақмерзімді экономикалық жобаларға қолайлы саяси-институционалдық орта қалыптастырудан байқалады. Осындай алаң шеңберінде Орталық Азия елдері Қытай және басқа да еуразиялық әріптестермен кең ауқымды диалог жүргізуге мүмкіндік алады, ал мұндай диалог ірі инфрақұрылымдық және логистикалық бастамалардың институционалдық негізін күшейтеді.

CAREC бағдарламасы институционалдық тетіктердің ең қолданбалы түрін ұсынады. Бағдарлама шеңберінде көлік дәліздерін дамыту, шекаралық рәсімдерді жетілдіру, сауданы жеңілдету, кедендік өзара іс-қимылды күшейту және транзиттік кедергілерді азайту бағыттары жүйелі түрде ілгерілетілуде. CAREC ресми материалдарында алты дәліздің аймақтың негізгі экономикалық хабтарын өзара байланыстырып, теңізге шыға алмайтын мемлекеттерді басқа еуразиялық және жаһандық нарықтармен жалғайтыны көрсетілген.

Қазақстан үшін осы платформа ерекше маңызды, себебі елдің транзиттік және логистикалық артықшылықтарын тек инфрақұрылымдық емес, рәсімдік және басқарушылық деңгейде де бекітуге мүмкіндік береді. CAREC-тің құндылығы дәліздерді физикалық кеңістік ретінде ғана емес, сауда мен капитал қозғалысын жеделдететін институционалдық жүйе ретінде қарастыруында жатыр.

Институционалдық үйлесімділік, аймақтық жақындасудың түйінді элементі саналады. Институционалдық үйлесімділік дегеніміз – кедендік рәсімдердің, транзит қағидаларының, техникалық стандарттардың, сертификаттау тәртіптерінің, цифрлық құжат айналымының және шекаралық бақылау процедураларының өзара жақындасуы. Дүниежүзілік сауда ұйымының Сауданы жеңілдету туралы келісімі тауарлардың қозғалысын, босатылуын және кедендік тазартылуын жеделдетуге бағытталған нормаларды қамтиды, оның ішінде транзит рәсімдерін де оңтайландыру көзделген.

Осындай құқықтық тәсіл Орталық Азия үшін айрықша өзекті, өйткені аймақтың теңізге тікелей шыға алмауы шекаралық рәсімдердің сапасын экономикалық бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторына айналдырады. Рәсімдердің цифрландырылуы, құжаттардың өзара танылуы және шекарадағы ақпарат алмасудың жеделдеуі «экономикалық қашықтықты» қысқартуға мүмкіндік береді.

Институционалдық сапа мен сауда-инвестициялық өсім арасындағы байланыс тікелей сипатқа ие. Егер реттеу сапасы жоғары, рәсімдер айқын және келісімдердің орындалуы тұрақты болса, бизнес үшін нарықтық белгісіздік төмендейді, логистикалық және құқықтық шығындар азаяды, ұзақмерзімді инвестициялық шешімдер қабылдау жеңілдейді. Керісінше, реттеуші ортаның фрагменттелуі, рәсімдердің көпсатылылығы және құқық қолданудағы айырмашылықтар аймақ ішіндегі кооперацияны әлсіретеді. Қазақстан үшін салыстырмалы институционалдық артықшылық аймақтық хаб рөлін күшейтуге негіз бола алады, алайда осындай мәртебе көршілес елдермен құқықтық және рәсімдік үйлесімділікті тереңдеткен жағдайда ғана толық іске асады. Демек, институционалдық тетіктер аймақтық жақындасудың қосымша шарты емес, оның негізгі архитектурасын құрайтын шешуші фактор болып саналады.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық жақындасуындағы институционалдық тетіктер көпдеңгейлі жүйе құрайды. Формалды институттар экономикалық өзара әрекеттің бастапқы құқықтық өрісін белгілейді; ЕАЭО, ТМД, ШЫҰ және CAREC сияқты платформалар әртүрлі тереңдіктегі үйлестіру модельдерін ұсынады; институционалдық

үйлесімділік инфрақұрылымдық жобалардың экономикалық тиімділігін нақты нәтижеге айналдырады; транзакциялық шығындарды қысқарту сауда мен инвестицияның өсуіне жағдай жасайды. Осындай қорытынды логикалық негіз қалайды және Қазақстанның Орталық Азиямен жақындасуын басқарылатын, реттелетін және институционалдық тұрғыдан құрастырылатын үдеріс ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Аймақтық институционалдық жақындасудың салыстырмалы талдауы Орталық Азия кеңістігінде интеграцияның біркелкі емес, көпдеңгейлі және әртүрлі форматта жүзеге асатынын көрсетеді. Әрбір ұйымның интеграциялық тереңдігі, мақсаттық бағыты және экономикалық әсері әртүрлі болғандықтан, олардың жиынтығы аймақтық жақындасудың кешенді институционалдық архитектурасын қалыптастырады.

Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде интеграцияның ең жоғары деңгейі байқалады. Терең құқықтық интеграция, ортақ нарық элементтері және бірыңғай саясат қағидаттары Қазақстан үшін институционалдық тұрақтылық пен болжамдылықты қамтамасыз етеді. Осындай модель транзакциялық шығындарды төмендетіп, сауда мен капитал қозғалысының кеңеюіне тікелей ықпал етеді. Экономикалық тұрғыдан ЕАЭО Қазақстанның аймақтық интеграциядағы «ядро» позициясын күшейтеді, алайда оның географиялық қамтуы шектеулі, себебі Орталық Азия елдерінің барлығы оған мүше емес.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы координациялық сипаттағы институционалдық платформа ретінде ерекшеленеді. Интеграция деңгейі төмен болғанымен, құқықтық диалог пен келіссөздер үшін тұрақты алаң қызметін атқарады. Қазақстан үшін ТМД кеңістігі құқықтық сабақтастықты сақтауға, келісімдерді үйлестіруге және транзакциялық шығындарды ішінара төмендетуге мүмкіндік береді. Экономикалық әсері көбіне жанама сипатта көрінеді, өйткені нақты міндеттемелердің орындалу деңгейі салыстырмалы түрде әлсіз [128].

Шанхай ынтымақтастық ұйымы кеңейтілген геоэкономикалық формат ретінде аймақтық жақындасудың ерекше үлгісін көрсетеді. Интеграцияның құқықтық тереңдігі төмен болғанымен, сенім қалыптастыру, саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету және ірі инфрақұрылымдық жобаларға институционалдық қолдау көрсету арқылы экономикалық ынтымақтастыққа жанама әсер етеді. Қазақстан үшін ШЫҰ аймақтық тұрақтылық пен сыртқы әріптестермен (әсіресе Қытай) байланыстарды кеңейтетін стратегиялық алаң болып саналады. Экономикалық әсері инфрақұрылымдық бастамалардың институционалдық негізін күшейту арқылы көрінеді.

CAREC бағдарламасы институционалдық тетіктердің ең қолданбалы және нәтижеге бағытталған түрін білдіреді. Интеграция құқықтық емес, функционалдық сипатта жүзеге асады. Негізгі акцент көлік дәліздерін дамытуға, сауда рәсімдерін жеңілдетуге және шекаралық процестерді оңтайландыруға қойылған. Қазақстан үшін CAREC транзиттік және логистикалық артықшылықтарды нақты экономикалық нәтижеге айналдыру құралы болып табылады. Экономикалық әсері айқын: сауда ағындары

жеделдейді, капитал қозғалысы кеңейеді және аймақтық байланыстыру деңгейі артады.

Жалпы салыстырмалы талдау нәтижесінде келесі заңдылықтар анықталады. Біріншіден, интеграция деңгейі жоғарылаған сайын экономикалық әсердің тікелейлігі күшейеді: ЕАЭО – тікелей әсер, CAREC – функционалдық әсер, ШЫҰ мен ТМД – жанама әсер. Екіншіден, институционалдық әртүрлілік аймақтық жақындасудың әлсіздігі емес, керісінше оның икемділігін көрсетеді. Үшіншіден, Қазақстан бір мезгілде бірнеше институционалдық кеңістікте әрекет ететін «көпвекторлы интеграциялық хаб» рөлін атқарады.

Нәтижесінде Орталық Азиядағы аймақтық жақындасу бір ғана ұйым арқылы емес, әртүрлі деңгейдегі институттардың өзара толықтыруы арқылы жүзеге асатыны анықталады. Осындай көпдеңгейлі модель Қазақстан үшін стратегиялық артықшылық қалыптастырады, себебі ел әртүрлі платформаларды біріктіре отырып, аймақтық экономикалық байланыстардың негізгі түйініне айналу мүмкіндігіне ие.

Институционалдық және инфрақұрылымдық өзара байланысы аймақтық жақындасудың негізгі құрылымдық негізін қалыптастырады. Экономикалық теорияда инфрақұрылым өндірістік және сауда процестерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін материалдық база ретінде қарастырылса, институттар осы процестерді реттейтін ережелер жүйесін білдіреді. Дугласс Норттың институционалдық теориясы бойынша экономикалық даму институттардың сапасына тәуелді, себебі олар транзакциялық шығындарды төмендету арқылы экономикалық тиімділікті арттырады. Ал жаңа экономикалық география теориясында инфрақұрылым нарықтардың кеңеюіне және экономикалық кеңістіктің шоғырлануына ықпал ететін негізгі фактор ретінде қарастырылады.

Осы екі бағытты біріктіре отырып, аймақтық жақындасудың модельдік логикасын келесі түрде сипаттауға болады:

- институттар – экономикалық ережелер мен тұрақтылықты қалыптастырады;
- инфрақұрылым – экономикалық өзара әрекетке физикалық мүмкіндік береді;
- екі фактордың үйлесуі – интеграциялық процестердің жеделдеуіне әкеледі.

Ұсынылған модель аймақтық жақындасудың логикалық құрылымын үш негізгі кезең арқылы көрсетеді: институттарды қалыптастыру, инфрақұрылымды дамыту және олардың синергиясы негізінде интеграциялық үдерістердің жеделдеуі. Осындай тәсіл аймақтық интеграцияны тек экономикалық нәтиже ретінде емес, жүйелі және кезеңдік процесс ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Бірінші кезең – институционалдық негізді қалыптастыру. Экономикалық теорияда институттар нарықтық қатынастардың «ережелері» ретінде қарастырылады. Олар келісімшарттардың орындалуын қамтамасыз етеді, құқықтық тұрақтылықты қалыптастырады және экономикалық агенттер арасындағы сенімді арттырады. Аймақтық деңгейде осы факторлар мемлекеттер арасындағы сауда, инвестиция және кооперация процестерінің болжамдылығын анықтайды. Институционалдық база әлсіз болған жағдайда,

тіпті дамыған инфрақұрылым да толық экономикалық тиімділік бере алмайды, себебі құқықтық белгісіздік транзакциялық шығындарды арттырады.

Екінші кезең – инфрақұрылымдық даму. Инфрақұрылым экономикалық өзара әрекетке физикалық мүмкіндік беретін фактор ретінде қарастырылады. Көлік дәліздері, логистикалық хабтар, энергетикалық желілер және цифрлық жүйелер аймақаралық байланыстардың материалдық негізін құрайды. Жаңа экономикалық география теориясы бойынша инфрақұрылымның дамуы нарықтардың кеңеюіне, өндірістің шоғырлануына және экономикалық белсенділіктің артуына алып келеді. Орталық Азия жағдайында бұл фактор ерекше маңызды, себебі аймақтың теңізге тікелей шығу мүмкіндігінің болмауы көлік және логистика жүйесінің рөлін күшейтеді.

Үшінші кезең – институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың үйлесуі. Модельдің негізгі ғылыми жаңалығы осы синергияда көрінеді. Инфрақұрылым экономикалық байланыстарды іске асыруға мүмкіндік берсе, институттар олардың тиімділігін қамтамасыз етеді. Екі фактордың бір мезгілде дамуы интеграциялық процестерді жеделдетеді, сауда ағындарын арттырады және инвестициялық белсенділікті күшейтеді. Керісінше, олардың біреуінің әлсіздігі жалпы жүйенің тиімділігін төмендетеді.

Модельді Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің контекстінде қарастырғанда келесі қорытындылар жасалады. Қазақстан институционалдық тұрғыдан салыстырмалы тұрақты құқықтық ортаға ие және бірқатар аймақтық ұйымдарға қатысу арқылы интеграцияның институционалдық базасын қалыптастырып отыр. Инфрақұрылымдық тұрғыдан елдің транзиттік әлеуеті жоғары, әсіресе Еуропа–Қытай бағытындағы дәліздерде. Осы екі фактордың үйлесуі Қазақстанды аймақтық экономикалық хаб ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель аймақтық жақындасудың негізгі заңдылығын көрсетеді: интеграция кездейсоқ немесе автоматты түрде қалыптаспайды, ол институттар мен инфрақұрылымның үйлесімді дамуы нәтижесінде қалыптасатын басқарылатын экономикалық процесс болып табылады.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері жағдайында аталған синергия ерекше мәнге ие. Аймақтың теңізге тікелей шығу мүмкіндігінің болмауы инфрақұрылымның рөлін күшейтсе, әртүрлі құқықтық режимдер мен реттеу сапасының айырмашылығы институционалдық үйлестіру қажеттілігін арттырады. Сондықтан көлік дәліздерінің дамуы немесе логистикалық хабтардың құрылуы тек физикалық инфрақұрылым ретінде емес, оларды қолдайтын институционалдық механизмдермен бірге қарастырылуы тиіс.

Координациялық тетіктер институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың өзара байланысын қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі болып табылады. Аймақтық ұйымдар, атап айтқанда Еуразиялық экономикалық одақ, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, және Орталық Азия аймақтық экономикалық ынтымақтастығы, мемлекетаралық деңгейде саясаттарды үйлестіру, стандарттарды жақындастыру және инфрақұрылымдық жобаларды

бірлесіп іске асыру арқылы интеграцияны жеделдетеді [129]. CAREC бағдарламасы шеңберінде көлік дәліздерін дамыту мен кедендік рәсімдерді жеңілдету қатар жүргізілетінін көрсетеді, бұл институционалдық және инфрақұрылымдық синергияның нақты мысалы болып табылады.

Кесте 29. Институционалдық және инфрақұрылымдық өзара байланыстың салыстырмалы талдауы

Компонент	Институционалдық мазмұн	Инфрақұрылымдық мазмұн	Өзара әсері	Экономикалық нәтиже
Көлік дәліздері	Транзиттік келісімдер, кедендік режимдер	Теміржол, автожол, порттар	Рәсімдер мен инфрақұрылым – тиімді логистика	Сауда көлемінің өсуі
Логистикалық хабтар	Сертификаттау, стандарттар, бақылау жүйесі	Қойма, терминал, құрғақ порт	Біртұтас жүйе қалыптасады	Жеткізу уақыты қысқарады
Энергетикалық жүйе	Энергетикалық келісімдер, тарифтік саясат	Электр желілері, құбырлар	Институционалдық келісімдер энергия алмасуды жеңілдетеді	Өндірістік тұрақтылық
Цифрлық инфрақұрылым	Электронды құжат айналымы, деректер алмасу	IT жүйелер, байланыс желілері	Ақпараттық интеграция	Транзакциялық шығындар төмендейді
Сауда рәсімдері	Сауданы жеңілдету келісімдері	Шекара бекеттері	Рәсімдердің жылдамдығы артады	Сауда ағындары жеделдейді
Ескерту: автормен World Bank, World Trade Organization және CAREC Program материалдары негізінде құрастырылды				

Мемлекетаралық басқару механизмі де маңызды рөл атқарады. Аймақтық жобаларды тиімді іске асыру үшін көпдеңгейлі басқару жүйесі қажет: ұлттық деңгейде – заңнамалық қамтамасыз ету, аймақтық деңгейде – келісімдер мен стандарттарды үйлестіру, халықаралық деңгейде – қаржыландыру және мониторинг. Осындай басқару моделі инфрақұрылымдық жобалардың тиімділігін арттырып қана қоймай, олардың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Институционалдық және инфрақұрылымдық өзара байланыстың экономикалық әсері ең алдымен транзакциялық шығындардың төмендеуі арқылы көрінеді. Егер көлік дәліздері дамығанымен, кедендік рәсімдер күрделі болса, сауда тиімділігі төмен болады. Керісінше, рәсімдер жеңілдетілген жағдайда инфрақұрылым толық қуатында жұмыс істей алады. Дүниежүзілік сауда ұйымының Сауданы жеңілдету туралы келісімі осы бағыттағы негізгі құралдардың бірі болып табылады, ол шекаралық рәсімдерді оңтайландыру арқылы сауда ағындарын жеделдетуге бағытталған.

Институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың өзара байланысы аймақтық жақындасудың негізгі қозғаушы күші болып табылады. Инфрақұрылым экономикалық байланыстарды жүзеге асыруға мүмкіндік берсе, институттар олардың тиімділігін қамтамасыз етеді. Екі компоненттің үйлесімді

дамуы ғана тұрақты интеграцияға алып келеді. Қазақстан үшін осы синергия аймақтық хаб рөлін күшейтуге, транзиттік әлеуетті тиімді пайдалануға және Орталық Азиядағы экономикалық ықпалын арттыруға мүмкіндік береді.

Аймақтық интеграцияның тереңдеуі нақты экономикалық механизмдер арқылы жүзеге асады. Теориялық тұрғыдан интеграция тек саяси келісімдердің нәтижесі емес, ол сауда шығындарын төмендететін, нарықтарды байланыстыратын және капитал қозғалысын жеделдететін нақты құралдардың жүйесі ретінде қарастырылады. Қазақстан мен Орталық Азия елдері жағдайында мұндай механизмдер институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың түйісуінде қалыптасады және аймақтық экономикалық кеңістіктің тиімділігін анықтайды:

1. Сауданы жеңілдету

Сауданы жеңілдету аймақтық интеграцияның ең негізгі және тікелей әсер ететін механизмі болып табылады. Оның мазмұны кедендік рәсімдерді оңтайландыру, құжат айналымын цифрландыру, шекаралық бақылауды жеделдету және әкімшілік кедергілерді азайту арқылы көрінеді.

Дүниежүзілік сауда ұйымының Сауданы жеңілдету туралы келісімі сауда операцияларының уақытын және құнын қысқартуға бағытталған негізгі халықаралық құрал ретінде қарастырылады. Экономикалық зерттеулер көрсеткендей, шекаралық рәсімдердің тиімділігі артқан жағдайда сауда шығындары 10–15%-ға дейін төмендеуі мүмкін.

Қазақстан мен Орталық Азия кеңістігінде бұл механизмнің маңызы жоғары, себебі аймақтың теңізге шығу мүмкіндігінің шектеулі болуы сауда шығындарын табиғи түрде арттырады. Сондықтан кедендік рәсімдерді цифрландыру, «бір терезе» қағидатын енгізу және электронды декларация жүйелерін дамыту аймақтық интеграцияны жеделдетудің негізгі құралдарының бірі болып табылады.

Бастапқы кезеңде сауданы жеңілдету аймақтық интеграцияның базалық элементі ретінде анықталады. Экономикалық теорияда бұл механизм транзакциялық шығындарды төмендетудің және нарықтар арасындағы кедергілерді азайтудың негізгі құралы болып саналады. Әсіресе теңізге тікелей шығу мүмкіндігі шектеулі Орталық Азия елдері үшін сауда рәсімдерінің тиімділігі бәсекеге қабілеттіліктің шешуші факторы болып табылады.

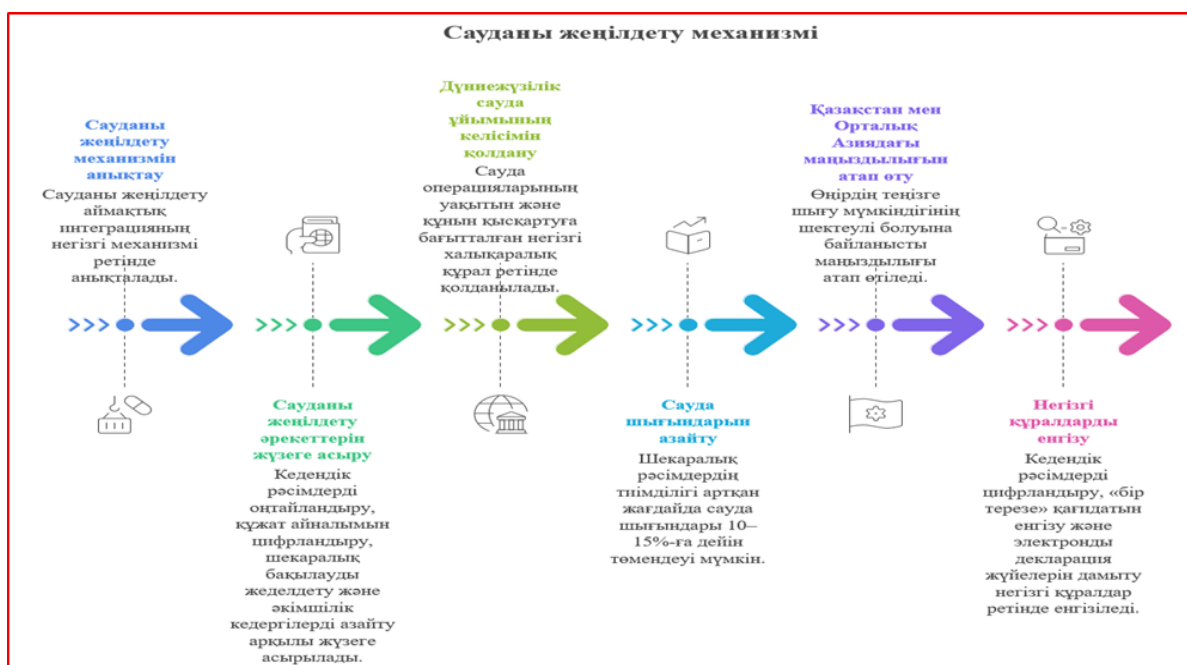
Төменде сурет 21-де ұсынылған модель сауданы жеңілдету механизмін аймақтық интеграцияның негізгі құралдарының бірі ретінде кезең-кезеңімен көрсетеді. Механизмнің логикасы институционалдық енгізуден бастап нақты экономикалық нәтижеге дейінгі толық циклді қамтиды. Үшінші кезеңде нақты іс-шаралар жүзеге асырылады. Оларға кедендік рәсімдерді оңтайландыру, құжат айналымын цифрландыру, шекаралық бақылауды жеделдету және әкімшілік кедергілерді азайту жатады. Осы шаралар институционалдық өзгерістердің практикалық іске асу формасы болып табылады және оларсыз сауданы жеңілдету тек декларативті сипатта қалып қояды.

Экономикалық нәтиже ретінде сауда шығындарының төмендеуі байқалады. Шекаралық рәсімдердің тиімділігі артқан жағдайда тасымалдау

уақыты қысқарып, логистикалық шығындар азаяды. Халықаралық бағалаулар бойынша мұндай реформалар нәтижесінде сауда шығындары 10–15%-ға дейін төмендеуі мүмкін. Бұл өз кезегінде экспорт пен импорт көлемінің өсуіне тікелей әсер етеді.

Келесі кезеңде механизмнің Қазақстан мен Орталық Азия үшін маңыздылығы ашылады. Аймақтың географиялық ерекшеліктері – теңізге шығу мүмкіндігінің болмауы және транзитке тәуелділік – сауданы жеңілдетуді стратегиялық басымдыққа айналдырады. Қазақстан үшін бұл механизм транзиттік әлеуетті толық пайдалануға және аймақтық хаб рөлін күшейтуге мүмкіндік береді.

Соңғы кезеңде негізгі құралдарды енгізу қарастырылады. Олардың қатарына «бір терезе» қағидаты, электронды декларация жүйелері және кедендік рәсімдерді цифрландыру жатады. Осындай құралдар институционалдық реформалардың нақты нәтижесін қамтамасыз етеді және сауда операцияларының тиімділігін арттырады.

Сурет 21. Аймақтық ынтымақтастықтағы сауданы жеңілдету механизмінің құрылымдық моделі

Ескерту: Сурет автордың жинақтауы негізінде ДСҰ-ның World Trade Organization Сауданы жеңілдету туралы келісімі, Дүниежүзілік банк және халықаралық логистика көрсеткіштері бойынша әдіснамалар негізінде құрастырылды.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель сауданы жеңілдету механизмінің кешенді сипатын көрсетеді. Институционалдық реформалар, цифрлық технологиялар және басқару тиімділігі біріктірілген жағдайда ғана нақты экономикалық әсерге қол жеткізу мүмкін болады. Қазақстан жағдайында осы механизмдердің жүйелі түрде іске асырылуы аймақтық интеграцияны

жеделдетудің және экономикалық байланыстарды тереңдетудің негізгі факторы болып табылады.

2. Кедендік үйлестіру

Кедендік үйлестіру – мемлекеттер арасындағы тарифтік және тарифтік емес реттеулерді жақындастыруды білдіреді. Оның негізгі мақсаты – әртүрлі елдердегі кедендік талаптардың айырмашылығын азайту арқылы тауар қозғалысын жеңілдету.

Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде ортақ кедендік тариф пен бірыңғай кедендік рәсімдер енгізілген, бұл Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда байланыстарын едәуір жеңілдетеді. Дегенмен, Орталық Азияның басқа елдерімен кедендік режимдердің айырмашылығы сақталып отыр, бұл аймақ ішіндегі интеграцияның толық жүзеге асуын шектейді.

Кедендік үйлестірудің экономикалық әсері:

- шекарадан өту уақыты қысқарады;
- логистикалық шығындар төмендейді;
- жеткізілімдердің болжамдылығы артады.

Нәтижесінде сауда көлемі мен транзиттік ағындар өседі.

3. Бірыңғай стандарттар мен техникалық регламенттер

Техникалық стандарттар мен сертификаттау талаптарының үйлесімділігі аймақтық интеграцияның маңызды шарттарының бірі болып табылады. Егер елдердегі стандарттар әртүрлі болса, экспорттаушылар қосымша шығындарға ұшырайды, бұл сауданы тежейді.

Бірыңғай стандарттарды енгізу:

- өнімдердің өзара танылуын қамтамасыз етеді;
- сапа талаптарын біріздендіреді;
- нарыққа кіру кедергілерін азайтады.

Қазақстан үшін ЕАЭО шеңберінде техникалық регламенттердің үйлесуі маңызды артықшылық болып табылады. Алайда Орталық Азия елдері арасында толық стандарттау жүйесі әлі қалыптаспаған, бұл интеграцияның тереңдеуін шектейтін факторлардың бірі болып отыр.

4. Логистикалық хабтар мен көлік инфрақұрылымы

Логистикалық хабтар аймақтық интеграцияның физикалық негізін құрайды. Олар көлік ағындарын шоғырландырып, қайта бөлу және сақтау функцияларын атқарады.

Қазақстан жағдайында құрғақ порттар, теміржол тораптары және шекара маңы логистикалық орталықтар аймақаралық байланысты күшейтуде маңызды рөл атқарады.

Логистикалық хабтардың әсері:

- жеткізу уақыты қысқарады;
- транзиттік әлеует артады;
- аймақаралық сауда көлемі өседі.

Жаңа экономикалық география теориясы бойынша мұндай хабтар экономикалық белсенділіктің шоғырлануына және өндірістік кооперацияның дамуына ықпал етеді.

5. Трансшекаралық инфрақұрылымдық жобалар

Аймақтық интеграцияны күшейтетін ең маңызды механизмдердің бірі – трансшекаралық жобалар. Олар бірнеше елдің қатысуымен жүзеге асырылып, экономикалық кеңістіктің тұтастығын қамтамасыз етеді. Мысалы:

Транскаспий халықаралық көлік бағыты Еуропа мен Қытай арасындағы баламалы дәліз ретінде қарастырылады. Оның артықшылықтары:

- жеткізу уақытын қысқарту;
- маршруттарды әртараптандыру;
- Қазақстанның транзиттік рөлін күшейту.

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы ірі инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру арқылы аймақтық байланысты күшейтеді. Оның әсері:

- көлік және энергетикалық инфрақұрылымды дамыту
- инвестициялық ағындарды арттыру
- жаңа экономикалық дәліздерді қалыптастыру [130].

Еуразия кеңістігінің орталық бөлігінде орналасуына байланысты Қазақстан аталған бастама аясында маңызды геоэкономикалық және транзиттік рөл атқарады. «Бір белдеу – бір жол» жобасы көлік инфрақұрылымы мен сауда байланыстарын дамыту арқылы елдің экономикалық әлеуетін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл бастама Қазақстанның Орталық Азия мемлекеттерімен экономикалық ынтымақтастығын күшейтуге ықпал етеді [131].

Интеграция бір ғана құрал арқылы емес, бірнеше өзара толықтыратын механизмдердің синергиясы нәтижесінде қалыптасатыны көрініс тапқан. Негізгі элементтер бір орталыққа бағытталған «тісті доңғалақтар» логикасымен бейнеленген, бұл олардың өзара тәуелділігін және жүйелік сипатта жұмыс істейтінін білдіреді.

Бірінші маңызды механизм – бірыңғай стандарттар мен техникалық регламенттер. Экономикалық тұрғыдан стандарттардың үйлесімділігі нарықтарға кіру кедергілерін азайтады және өнімдердің өзара танылуын қамтамасыз етеді. Әртүрлі техникалық талаптардың болуы экспорттаушылар үшін қосымша шығындар туындатады, ал стандарттардың бірізденуі өндірістік кооперацияны дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл механизм аймақтық интеграцияның институционалдық негізін күшейтеді.

Кедендік үйлестіру механизмі сауда ағындарын жеделдетуге тікелей әсер етеді. Кедендік рәсімдердің үйлесімділігі, бірыңғай тарифтік саясат және рәсімдердің оңтайландырылуы шекарадан өту уақытын қысқартады. Экономикалық тұрғыдан бұл транзакциялық шығындардың төмендеуіне және логистикалық тиімділіктің артуына алып келеді. Кедендік үйлестірудің жеткіліксіздігі жағдайында тіпті дамыған инфрақұрылым толық тиімділік бере алмайды.

Сауданы жеңілдету механизмі интеграцияның ең практикалық және нәтижеге бағытталған құралы болып табылады. Оның құрамына цифрландыру, «бір терезе» қағидаты, электронды декларация және әкімшілік рәсімдерді оңтайландыру кіреді. Бұл құралдар сауда операцияларының уақытын

қысқартып, шығындарды азайтады. Нәтижесінде нарықтар арасындағы байланыс күшейіп, тауар айналымы артады.

Логистикалық хабтар аймақтық интеграцияның инфрақұрылымдық тірегі ретінде қарастырылады. Олар көлік ағындарын біріктіріп, қайта бөлу және сақтау қызметін атқарады. Қазақстан жағдайында логистикалық орталықтар мен құрғақ порттардың дамуы елдің транзиттік әлеуетін күшейтеді. Жаңа экономикалық география теориясы бойынша мұндай хабтар экономикалық белсенділіктің шоғырлануына және аймақаралық байланыстардың күшеюіне ықпал етеді.

Траншекаралық жобалар интеграцияның ең күрделі және стратегиялық механизмі болып табылады. Олар бірнеше елдің қатысуымен жүзеге асырылады және инфрақұрылымдық, энергетикалық немесе көлік жүйелерін біріктіреді. Мұндай жобалар аймақтық экономикалық кеңістіктің тұтастығын қамтамасыз етеді және ұзақ мерзімді интеграциялық әсерге ие. Қазақстан үшін бұл механизм халықаралық көлік дәліздері мен энергетикалық жобалар арқылы жүзеге асады.

Жалпы талдау көрсеткендей, барлық механизмдер өзара байланысты және бірінің тиімділігі екіншісіне тәуелді. Мысалы, логистикалық инфрақұрылым дамығанымен, кедендік рәсімдер күрделі болса, интеграция баяулайды. Керісінше, институционалдық реформалар инфрақұрылыммен қатар жүзеге асқан жағдайда ғана максималды экономикалық нәтиже байқалады.

Кесте 30. Аймақтық ынтымақтастық механизмдерінің салыстырмалы талдауы

Механизм	Негізгі мазмұны	Құралдары	Қазақстан үшін әсері	Экономикалық нәтиже
Сауданы жеңілдету	Рәсімдерді оңтайландыру	Электронды жүйе, бір терезе	Экспорт/импорт жеңілдейді	Сауда өседі
Кедендік үйлестіру	Бірыңғай тарифтер	Кедендік кодекс	Шекаралық кідірістер азаяды	Логистика тиімділігі
Стандарттар	Сертификаттау үйлесімі	Техникалық регламент	Нарыққа шығу жеңілдейді	Бәсекеге қабілеттілік
Логистикалық хабтар	Тасымалды ұйымдастыру	Құрғақ порт, терминал	Транзит күшейеді	Уақыт/шығын азаяды
Траншекаралық жобалар	Инфрақұрылым интеграциясы	Дәліздер, инвестициялар	Аймақтық хаб рөлі	Экономикалық өсім
Ескерту: автормен World Bank, World Trade Organization және CAREC Program материалдары негізінде құрастырылды.				

Аймақтық интеграцияны күшейтетін механизмдер жүйелік сипатқа ие және бір-бірімен тығыз байланысты. Сауданы жеңілдету мен кедендік үйлестіру институционалдық негізді қалыптастырса, логистикалық инфрақұрылым мен трансшекаралық жобалар физикалық байланысты қамтамасыз етеді.

Қазақстан үшін осы механизмдердің үйлесімді дамуы аймақтық экономикалық кеңістікте жетекші рөл атқаруға мүмкіндік береді. Ең тиімді нәтиже институционалдық реформалар мен инфрақұрылымдық инвестициялар қатар жүзеге асырылған жағдайда ғана байқалады.

Осылайша, аймақтық интеграция нақты механизмдер арқылы іске асатын басқарылатын экономикалық процесс болып табылады.

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің экономикалық ынтымақтастығын кешенді талдау аймақтық жақындасудың көпдеңгейлі, институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың өзара әрекеттесуіне негізделген жүйе екенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері аймақтық интеграцияның табиғаты тек сауда көлемінің өсуімен емес, экономикалық кеңістіктің құрылымдық трансформациясымен анықталатынын дәлелдейді.

Аймақтық ынтымақтастықтың теориялық негіздерін талдау классикалық және заманауи экономикалық теориялардың өзара байланысын айқындады. Салыстырмалы артықшылық, өзара тәуелділік, институционалдық экономика және жаңа экономикалық география теорияларының синтезі Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық байланыстардың заңдылықтарын түсіндіруге мүмкіндік берді. Интеграция географиялық жақындықтың автоматты салдары емес, ол институционалдық орта сапасы мен инфрақұрылымдық байланыстыру деңгейіне тәуелді басқарылатын процесс екені анықталды.

Эмпирикалық талдау нәтижелері Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда қатынастарының тұрақты өсу үрдісін көрсеткенімен, олардың құрылымы әлі де шикізаттық бағытта сақталып отырғанын көрсетті. Экспорт пен импорттың тауарлық құрылымындағы теңгерімсіздік аймақ ішіндегі өндірістік кооперацияның жеткіліксіз дамығанын білдіреді. Сонымен қатар, инвестициялық ынтымақтастық талдауы капитал қозғалысының әлеуеті жоғары болғанымен, институционалдық және инфрақұрылымдық шектеулер оның толық іске асуына кедергі келтіретінін көрсетті.

Зерттеу барысында қолданылған эконометрикалық модельдер аймақтық сауда ағындарының негізгі детерминанттарын анықтауға мүмкіндік берді. Гравитациялық модель элементтері нарық көлемі, экономикалық қашықтық және инфрақұрылым сапасының сауда көлеміне тікелей әсер ететінін дәлелдеді. Панельдік талдау нәтижелері экспорт құрылымының экономикалық өсімге ықпалын айқындап, өңдеуші сектордың дамуының маңыздылығын көрсетті. Уақыттық қатар модельдері (ARIMA, ARMA) Қазақстанның сыртқы сауда динамикасында белгілі бір заңдылықтардың бар екенін және қысқа мерзімді болжам жасау мүмкіндігін растады.

Институционалдық талдау аймақтық жақындасудың негізгі шектеуші факторы ретінде құқықтық және реттеуші ортаның әркелкілігін көрсетті. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде интеграцияның тереңдігі жоғары болғанымен, Орталық Азия елдерінің толық қамтылмауы аймақтық біртұтас нарықтың қалыптасуын тежейді. ТМД, ШЫҰ және CAREC сияқты ұйымдар интеграцияның әртүрлі деңгейдегі модельдерін ұсынып, аймақтық

ынтымақтастықтың институционалдық негізін кеңейтеді, бірақ олардың тиімділігі үйлестіру деңгейіне тәуелді болып қала береді.

Инфрақұрылымдық факторлар аймақтық интеграцияның шешуші драйверлерінің бірі ретінде анықталды. Көлік-логистикалық дәліздердің дамуы, транзиттік маршруттардың әртараптандырылуы және цифрлық инфрақұрылымның жетілдірілуі экономикалық қашықтықты қысқартуға мүмкіндік береді. Транскаспий халықаралық көлік бағыты және «Бір белдеу, бір жол» бастамасы сияқты жобалар Қазақстанның транзиттік әлеуетін күшейтіп, оны аймақтық хабқа айналдыруға жағдай жасайды.

Институционалдық және инфрақұрылымдық факторлардың өзара байланысы зерттеудің негізгі ғылыми нәтижелерінің бірі болып табылады. Институттар экономикалық ережелер мен тұрақтылықты қамтамасыз етсе, инфрақұрылым экономикалық өзара әрекетке мүмкіндік береді. Осы екі фактордың синергиясы ғана аймақтық интеграцияның нақты экономикалық нәтижеге айналуын қамтамасыз етеді. Тек инфрақұрылымды дамыту немесе тек институционалдық реформалар жүргізу жеткіліксіз, олардың үйлесімді дамуы қажет. Аймақтық интеграцияны күшейтетін негізгі механизмдер ретінде сауданы жеңілдету, кедендік үйлестіру, бірыңғай стандарттар енгізу, логистикалық хабтарды дамыту және трансшекаралық жобаларды іске асыру анықталды. Бұл механизмдер транзакциялық шығындарды төмендетіп, сауда мен инвестиция ағындарын жеделдетуге мүмкіндік береді. Қазақстан үшін аталған құралдарды кешенді түрде пайдалану аймақтық экономикалық кеңістіктегі жетекші позицияны нығайтуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері негізінде келесі негізгі қорытындылар тұжырымдалады. Біріншіден, Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың тиімділігі институционалдық орта сапасы мен инфрақұрылымдық даму деңгейіне тәуелді. Екіншіден, аймақтық интеграция көпдеңгейлі сипатқа ие және әртүрлі ұйымдар мен механизмдердің үйлесімі арқылы жүзеге асады. Үшіншіден, Қазақстан аймақтық интеграцияның негізгі драйвері ретінде транзиттік, институционалдық және экономикалық артықшылықтарға ие. Төртіншіден, аймақтық ынтымақтастықтың болашақ дамуы институционалдық үйлестіруді тереңдету және инфрақұрылымдық жобаларды кеңейту арқылы қамтамасыз етіледі.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығының даму мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан негіздеуге, аймақтық интеграцияның тиімді тетіктерін анықтауға және аймақтық экономикалық саясатты жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

3.3 Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық одақты құру мүмкіндіктері мен перспективалары

Аймақтық интеграцияның қазіргі деңгейін бағалау және алғышарттары Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің аймақтық жақындасуының

институционалдық және инфрақұрылымдық тетіктері жоғарыда кешенді түрде талданған болатын. Аталған бөлімнің нәтижелері көрсеткендей, аймақтағы экономикалық өзара іс-қимыл тек сауда көлемінің өсуімен шектелмей, көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы, институционалдық үйлесім деңгейі және транзакциялық шығындардың төмендеуі арқылы сапалық жаңа деңгейге өтуде. Осы негізде бастапқы міндет – қалыптасқан жақындасу үдерістерінің нақты интеграциялық әлеуетін бағалау және толыққанды аймақтық одақ құруға дайындық деңгейін анықтау болып табылады.

Аймақтық интеграцияның алғышарттарын талдау барысында ең алдымен экономикалық өзара толықтыру факторы ерекше мәнге ие. Қазақстанның шикізаттық және индустриялық әлеуеті, Өзбекстанның өндірістік базасы мен еңбек ресурстары, Қырғызстан мен Тәжікстанның аграрлық және гидроэнергетикалық мүмкіндіктері, сондай-ақ Түрікменстанның энергетикалық ресурстары аймақ ішінде өндірістік кооперацияны дамытуға объективті негіз қалыптастырады. Мұндай құрылымдық әртүрлілік қосылған құн тізбектерін қалыптастыруға және ішкі нарықтың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Екінші маңызды алғышарт – транзиттік тәуелділік. Орталық Азия елдерінің теңізге тікелей шығу мүмкіндігінің болмауы оларды өзара көлік дәліздері арқылы байланыстыру қажеттілігін күшейтеді. Аймақтық жақындасу тетіктерін талдау негізінде көрсетілгендей, көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы «экономикалық қашықтықты» қысқартудың негізгі құралы болып табылады [132]. Транскаспий бағыты, CAREC дәліздері және шекара маңы логистикалық хабтар аймақтық интеграцияның материалдық негізін қалыптастырып отыр. Фактор интеграцияны тек экономикалық емес, сонымен қатар геоэкономикалық қажеттілікке айналдырады.

Үшінші алғышарт – географиялық жақындық пен тарихи-экономикалық байланыстар. Кеңестік кезеңнен қалған өндірістік және көлік жүйелерінің өзара байланысы қазіргі интеграциялық процестердің институционалдық негізін жеңілдетеді. Сонымен қатар, мәдени және тілдік жақындық транзакциялық шығындарды төмендетіп, бизнес байланыстарды дамытуға қолайлы жағдай жасайды.

Дегенмен, интеграцияның қазіргі деңгейін бағалау барысында бірқатар шектеулер де анық байқалады. Біріншіден, институционалдық ортаның әркелкілігі сақталуда: реттеу сапасы, кедендік рәсімдер және инвестициялық режимдер елдер арасында айтарлықтай ерекшеленеді. Екіншіден, аймақ елдерінің әртүрлі сыртқы экономикалық блоктарға қатысуы (мысалы, ЕАЭО-ға ішінара қатысу) бірыңғай интеграциялық саясатты қалыптастыруды қиындатады. Үшіншіден, экономикалық даму деңгейінің айырмашылықтары интеграциялық пайданың тең бөлінуіне кедергі келтіреді.

Осы факторларды жинақтай отырып, Орталық Азиядағы интеграцияның қазіргі жағдайын «потенциалы жоғары, бірақ институционалдық тұрғыдан аяқталмаған жүйе» ретінде сипаттауға болады. Аймақтық жақындасу үдерістері айқын байқалғанымен, олар толыққанды экономикалық одақ деңгейіне жету үшін жеткіліксіз.

Экономикалық байланыстарды талдау қорытындыларына сүйене отырып анықталған институционалдық және инфрақұрылымдық жақындасу тетіктері интеграцияның объективті негізін қалыптастырғанымен, қазіргі кезеңде Орталық Азия елдері толық интеграциялық одақ құруға ішінара ғана дайын деп бағаланады. Интеграцияның келесі кезеңге өтуі институционалдық үйлестіруді тереңдету, экономикалық саясаттарды жақындастыру және ортақ нарық элементтерін кезең-кезеңімен енгізу арқылы мүмкін болады.

Сурет 22. Орталық Азиядағы интеграциялық модельдердің эволюциялық дамуы
Ескерту: Сурет авторлық құрастыру негізінде дайындалды. Модельдер жүйесі институционалдық және инфрақұрылымдық жақындасу тетіктері, сондай-ақ аймақтық интеграция теориялары (Б. Баласса), халықаралық ұйымдардың аналитикалық материалдары негізінде жүйеленді.

Интеграциялық одақ құрудың институционалдық және экономикалық модельдері жүргізілген талдау нәтижелері Орталық Азиядағы аймақтық жақындасу үдерістері негізінен институционалдық үйлесім деңгейі мен инфрақұрылымдық байланыстардың дамуымен айқындалатынын көрсетті. Аталған тетіктер «экономикалық қашықтықтың» қысқаруына, сауда және инвестициялық ағындардың ұлғаюына ықпал етеді. Осы негізде келесі логикалық қадам – қалыптасқан институционалдық және инфрақұрылымдық алғышарттарды нақты интеграциялық модельдерге трансформациялау болып табылады.

Аймақтық интеграцияның теориялық тұрғыдан қалыптасқан формалары Б. Баласса ұсынған кезеңдік модельмен сипатталады, онда интеграция еркін сауда аймағынан бастап экономикалық одаққа дейінгі сатылар арқылы дамиды. Алайда Орталық Азия жағдайында бұл модель классикалық түрде емес, аралас және бейімделген форматта көрініс табады. Аймақта бір мезгілде әртүрлі интеграциялық деңгейлер қатар жүреді, бұл оның институционалдық күрделілігін арттырады.

Еркін сауда аймағы интеграцияның бастапқы және салыстырмалы түрде икемді формасы болып табылады [133]. Осы модельде елдер арасындағы тарифтік кедергілер жойылады, алайда сыртқы сауда саясаты ұлттық деңгейде сақталады. Орталық Азия үшін мұндай формат қысқа мерзімді перспективада ең іске асуға жақын модель ретінде қарастырылады, себебі ол институционалдық үйлесімділікті толық талап етпейді. Дегенмен, институционалдық және инфрақұрылымдық талдау нәтижелері бойынша анықталған кедендік рәсімдердің әркелкілігі мен тарифтік емес тосқауылдардың сақталуы модельдің тиімділігін шектеуі мүмкін.

Осы классикалық формалар негізінде Орталық Азия үшін бірнеше ықтимал интеграциялық модельдерді бөліп көрсетуге болады. Бірінші модель – «жеңіл интеграция» немесе еркін сауда аймағы форматы. Оның негізгі артықшылығы – институционалдық шығындардың төмендігі және іске асырудың салыстырмалы қарапайымдылығы. Модель аймақішілік сауданы жедел ұлғайтуға мүмкіндік береді. Алайда оның шектеуі – интеграцияның терең болмауы және өндірістік кооперацияның жеткілікті дамымауы.

Екінші модель – «салалық интеграция». Бұл тәсілде интеграция толық экономика бойынша емес, стратегиялық секторлар шеңберінде жүзеге асады. Орталық Азия үшін мұндай секторларға энергетика, көлік-логистика және су ресурстары жатады. Алдыңғы бөлімде талданған инфрақұрылымдық жобалар (CAREC дәліздері, транзиттік бағыттар) дәл осы салалық интеграцияның нақты көрінісі болып табылады. Модельдің артықшылығы – нақты экономикалық нәтижелерге тез қол жеткізу мүмкіндігі, ал тәуекелі – интеграцияның фрагменттелген сипатта қалуы.

Үшінші модель – «гибридті интеграция». Модельде аймақ елдері қолданыстағы интеграциялық платформаларды (мысалы, ЕАЭО) сақтай отырып, қосымша аймақтық форматтарды дамытады. Мұндай тәсіл институционалдық икемділікті қамтамасыз етеді және әр елдің сыртқы экономикалық стратегиясымен үйлеседі. Сонымен қатар, модель Қазақстанның аймақтық экономикалық хаб ретіндегі рөлін күшейтуге мүмкіндік береді, себебі елдің инфрақұрылымдық және институционалдық әлеуеті салыстырмалы түрде жоғары.

Келесі кезең – жеңіл интеграция, яғни еркін сауда аймағы форматы. Бұл модельде тарифтік кедергілердің қысқаруы аймақішілік сауда көлемінің өсуіне ықпал етеді. Дегенмен, аймақтық өзара әрекеттестік деңгейін бағалау нәтижесінде анықталғандай, тарифтік емес тосқауылдар мен кедендік рәсімдердің әртүрлілігі интеграцияның тиімділігін шектейтін негізгі факторлардың бірі болып қала береді. Осыған байланысты кезең интеграцияның бастапқы институционалдық негізін қалыптастырумен сипатталады.

Ұсынылған модель Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің сызықтық емес, кезеңдік-эволюциялық сипатта дамитынын көрсетеді. Интеграция бастапқы кезеңде шектеулі деңгейде қалыптасып, негізінен сауда байланыстары мен жеке келісімдермен шектеледі. Кезеңде аймақ елдері

арасында терең институционалдық үйлесімнің болмауы және экономикалық саясаттардың әркелкілігі интеграцияның толық іске асуына мүмкіндік бермейді.

Салалық интеграция кезеңінде интеграция нақты экономикалық секторлар арқылы тереңдейді. Энергетика, көлік-логистика және су ресурстары бағытындағы бірлескен жобалар аймақтық экономикалық өзара тәуелділікті күшейтеді. Жоғарыда талданған инфрақұрылымдық дәліздер мен логистикалық хабтар дәл осы кезеңнің практикалық көрінісі болып табылады. Модель интеграцияның сапалық өзгерісін қамтамасыз етіп, өндірістік кооперацияның қалыптасуына негіз қалайды.

Гибридті интеграция кезеңі аймақ елдерінің әртүрлі интеграциялық платформаларға қатысуын ескере отырып, көпдеңгейлі модельді білдіреді. Бұл жағдайда мемлекеттер бір мезгілде ЕАЭО, CAREC немесе басқа да халықаралық бастамалар шеңберінде әрекет ете отырып, қосымша аймақтық форматтарды дамытады. Мұндай тәсіл институционалдық икемділікті қамтамасыз етіп, интеграцияны тежейтін сыртқы шектеулерді жұмсартуға мүмкіндік береді.

Суреттің соңғы кезеңі – интеграцияның тереңдеуі. Осы деңгейде өндірістік кооперация, ортақ нарық элементтері және капитал қозғалысының кеңеюі байқалады. Мұнда интеграция тек саудамен шектелмей, экономикалық жүйелердің өзара байланысуына ұласады. Алайда кезеңге жету үшін институционалдық үйлестірудің жоғары деңгейі, құқықтық базаның жақындасуы және макроэкономикалық саясаттардың координациясы қажет.

Жалпы алғанда, модель Орталық Азиядағы интеграцияның ең тиімді сценарийі бір кезеңнен екіншісіне біртіндеп өтуді көздейтінін көрсетеді. Талдау нәтижелерінде анықталған инфрақұрылымдық және институционалдық факторлар осы эволюциялық қозғалыстың негізгі драйверлері ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, аймақ үшін ең реалистік модель – жеңіл, салалық және гибридті интеграция элементтерін біріктіретін көпдеңгейлі тәсіл болып табылады. Әрбір модельдің іске асу ықтималдығы оның институционалдық күрделілігіне және экономикалық тиімділігіне тәуелді. Еркін сауда аймағы қысқа мерзімде жүзеге асуы мүмкін болса, салалық интеграция орта мерзімді перспективада тиімді нәтижелер береді. Ал толыққанды экономикалық одақ ұзақ мерзімді стратегиялық мақсат ретінде қарастырылуы тиіс.

Қазақстанның аталған модельдердегі рөлі ерекше мәнге ие. Елдің транзиттік әлеуеті, инфрақұрылымдық дамуы және инвестициялық тартымдылығы оны аймақтық интеграцияның «ядросы» немесе «хабы» ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [134]. Қазақстан арқылы өтетін көлік дәліздері, логистикалық орталықтар және цифрлық инфрақұрылым аймақтық экономикалық байланыстарды біріктіретін негізгі элементтер болып табылады.

Жинақтай келе, Орталық Азия үшін ең тиімді интеграциялық сценарий бір ғана модельмен шектелмей, олардың комбинациясын қамтитын көпдеңгейлі тәсіл болып табылады. Институционалдық және инфрақұрылымдық жақындасу тетіктері интеграцияның базасын қалыптастырса, ұсынылған модельдер осы

базаны нақты экономикалық құрылымға айналдырудың мүмкін жолдарын көрсетеді.

Кесте 31. Орталық Азия үшін интеграциялық модельдердің салыстырмалы талдауы

Интеграциялық модель	Негізгі сипаттамасы	Артықшылықтары	Тәуекелдері	Іске асу ықтималдығы	Қазақстанның рөлі
1	2	3	4	5	6
Еркін сауда аймағы	Тарифтік кедергілерді жою, бірақ әр елдің сыртқы сауда саясаты сақталады	Сауда көлемін жылдам арттырады; Институционалдық талаптары төмен; Қысқа мерзімде іске асады	Тарифтік емес кедергілер сақталады; Терең интеграция болмайды; Кооперация әлсіз	Жоғары (қысқа мерзім)	Сауда ағындарының негізгі драйвері, экспорттық хаб
Кеден одағы	Бірыңғай кедендік тариф және сыртқы сауда саясаты	Ішкі нарық күшейеді; Сауда бұрмалануы азаяды; Интеграция тереңдейді	Саяси келісім қажет; ЕАЭО-мен қайшылық мүмкін; Егемендік шектеуі	Орташа (орта мерзім)	Институционалдық үйлестіруші, саясат қалыптастырушы
Ортақ нарық	Тауар, капитал, еңбек және қызметтердің еркін қозғалысы	Инвестиция өседі; Еңбек нарығы тиімді бөлінеді; Өндірістік кооперация дамиды	Институционалдық айырмашылықтар; Әлеуметтік тәуекелдер; Құқықтық үйлесім қажет	Төмен (ұзақ мерзім)	Аймақтық экономикалық орталық
Салалық интеграция (энергетика, логистика, су)	Белгілі бір секторларда бірігу	Нақты нәтиже береді; Инвестиция тартады; Инфрақұрылымды дамытады	Фрагменттелген интеграция; Жалпы нарық қалыптаспайды	Жоғары (орта мерзім)	Транзиттік және энергетикалық хаб
Гибридті модель (ЕАЭО пен аймақтық формат)	Өртүрлі интеграциялық форматтарды біріктіру	Икемділік; Сыртқы байланыстар сақталады; Көпдеңгейлі интеграция	Күрделі басқару; Саяси үйлестіру қажет	Орташа–жоғары	Аймақтық интеграцияның ядросы
Ескерту: Кесте авторлық жинақтау негізінде институционалдық және инфрақұрылымдық талдау нәтижелері, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың (World Bank, OECD, ADB, ЕАЭО материалдары) деректері негізінде құрастырылды.					

Кесте 31 нәтижелері Орталық Азия үшін бір ғана интеграциялық модельдің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Қысқа мерзімді перспективада еркін сауда аймағы мен салалық интеграция ең тиімді және іске асуы ықтимал бағыттар болып табылады, себебі олар институционалдық үйлестірудің төмен деңгейін талап етеді және тез экономикалық нәтиже береді.

Орта мерзімді кезеңде гибриді модель басымдыққа ие болуы мүмкін, өйткені ол аймақ елдерінің әртүрлі интеграциялық ұйымдарға қатысуын ескеруге мүмкіндік береді. Ал толыққанды ортақ нарық немесе экономикалық одақ тек ұзақ мерзімді стратегиялық мақсат ретінде қарастырылуы тиіс, себебі ол институционалдық, құқықтық және макроэкономикалық үйлесімділіктің жоғары деңгейін талап етеді. Қазақстан аталған модельдердің барлығында негізгі интеграциялық хаб ретінде көрінеді, оның транзиттік, инфрақұрылымдық және экономикалық әлеуеті аймақтық интеграцияның ядросын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Интеграциялық одақтың экономикалық тиімділігі және мультипликативті әсері. Жоғарыда негізделген институционалдық және инфрақұрылымдық жақындасу тетіктері аймақтық экономикалық интеграцияның нақты экономикалық нәтижелерге қалай трансформацияланатынын түсіндіруге мүмкіндік береді. Интеграциялық одақ құрудың негізгі мәні – жекелеген ұлттық экономикалардың синергиясын күшейту арқылы қосымша экономикалық тиімділік қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, интеграция әсері бірнеше өзара байланысты бағыттар арқылы көрініс табады.

Бірінші бағыт – сауда көлемінің өсуі. Аймақтық интеграция жағдайында тарифтік және тарифтік емес кедергілердің қысқаруы тауар айналымын арттырады. Гравитациялық модель логикасына сәйкес, елдер арасындағы сауда олардың экономикалық көлеміне тура, ал «экономикалық қашықтыққа» кері тәуелді. Жоғарыда дәлелденгендей, көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы және кедендік рәсімдердің жеңілдетілуі осы қашықтықты қысқартады, нәтижесінде аймақішілік сауда көлемі артады.

Екінші маңызды әсер – транзакциялық шығындардың төмендеуі. Интеграция шеңберінде кедендік рәсімдерді цифрландыру, стандарттарды үйлестіру және шекаралық бақылауды оңтайландыру кәсіпорындардың операциялық шығындарын азайтады. Институционалдық экономика тұрғысынан бұл шығындардың төмендеуі нарықтағы тиімділікті арттырып, сауда мен инвестицияны ынталандырады. Әсіресе Орталық Азия үшін бұл фактор аса маңызды, себебі теңізге шығу мүмкіндігінің болмауы логистикалық шығындарды бастапқыда жоғары деңгейде қалыптастырады.

Үшінші бағыт – инвестициялық ағындардың артуы. Интеграциялық кеңістіктің кеңеюі инвесторлар үшін нарықтың тартымдылығын арттырады, себебі олар ірі және біріктірілген нарыққа қол жеткізе алады. Инвестициялар негізінен инфрақұрылым және энергетика секторларына бағытталған. Интеграция бұл үрдісті күшейтіп, өндірістік секторға инвестиция тартуға мүмкіндік береді.

Төртінші әсер – өндірістік кооперацияның дамуы. Аймақ елдерінің экономикалық құрылымдарының өзара толықтырушы сипаты бірлескен өндірістер мен аймақтық қосылған құн тізбектерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе өнеркәсіптік және агроөнеркәсіптік секторларда байқалуы мүмкін. Өндірістік кооперация өз кезегінде еңбек өнімділігін арттырып, технология трансфертіне ықпал етеді.

Интеграцияның негізгі механизмдерінің бірі – «экономикалық қашықтықтың» қысқаруы. Бұл ұғым тек географиялық арақашықтықты емес, сонымен қатар көлік шығындарын, уақытты, әкімшілік кедергілерді және институционалдық айырмашылықтарды қамтиды. Алдыңғы бөлімде көрсетілгендей инфрақұрылым мен институттардың үйлесімі осы қашықтықты азайтып, экономикалық байланыстарды күшейтеді. Нәтижесінде сауда, инвестиция және өндірістік байланыстар қарқын алады.

Аймақтық нарықтың кеңеюі де интеграцияның маңызды нәтижелерінің бірі болып табылады. Нарық көлемінің ұлғаюы масштаб әсерін күшейтеді, бұл өндіріс шығындарын төмендетуге және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Жаңа экономикалық география теориясы бойынша, ірі нарықтар өндірістің шоғырлануына және инвестициялардың артуына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде мультипликативті әсер қалыптастырып, экономикалық өсімді жеделдетеді.

Интеграция тиімділігін бағалау үшін сценарийлік талдау әдісі қолданылуы мүмкін. Базалық сценарийде қазіргі ынтымақтастық деңгейі сақталады және интеграция баяу қарқынмен дамиды. Жағдай сауда өсімі шектеулі болып, инвестициялық ағындар негізінен дәстүрлі секторларда шоғырланады. Ал терең интеграция сценарийінде институционалдық үйлесім артып, ортақ нарық элементтері енгізіледі. Талданып отырған жағдайда сауда көлемі айтарлықтай өсіп, өндірістік кооперация күшейеді және экономикалық өсім қарқыны жоғарылайды.

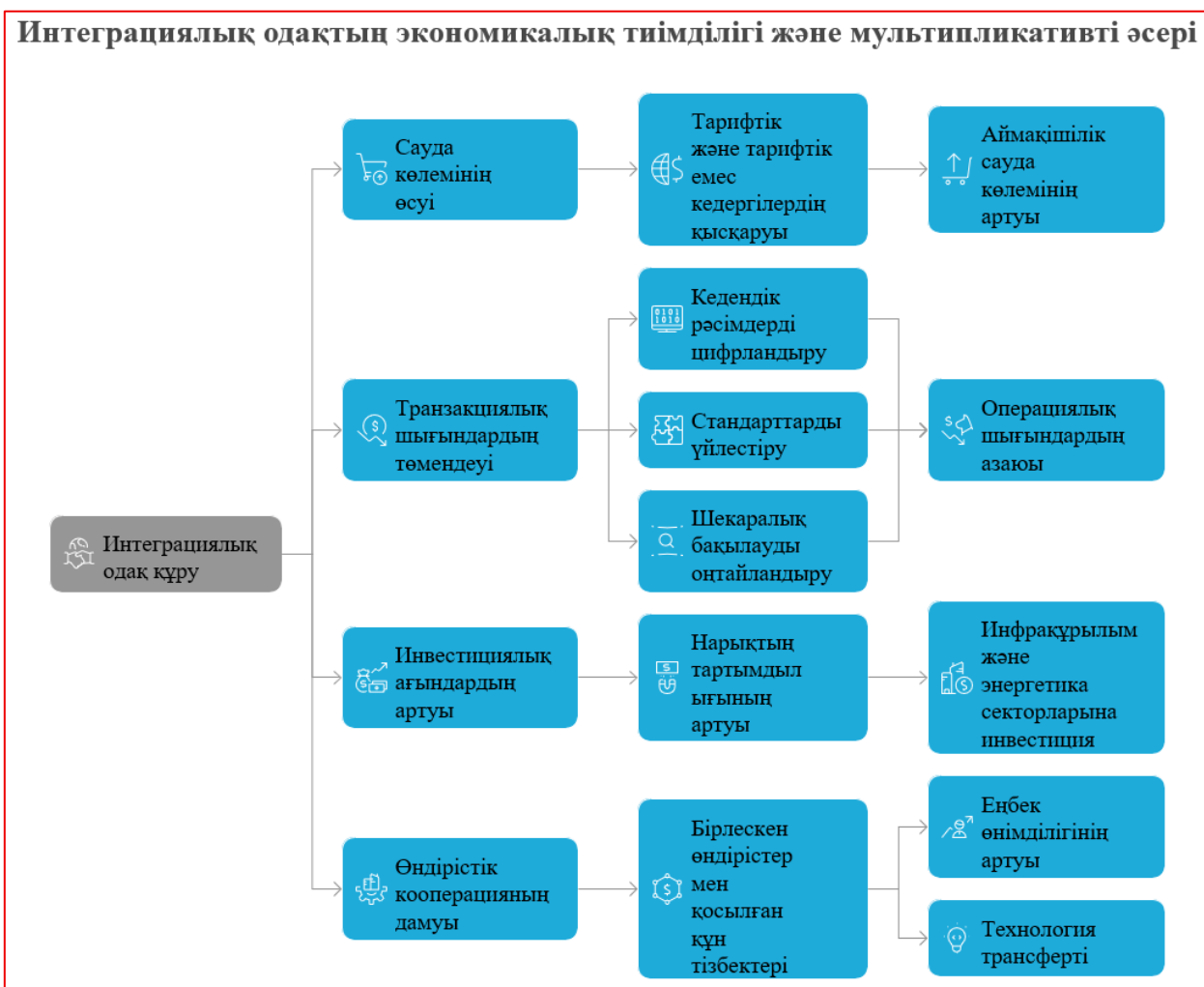
Сандық бағалау тұрғысынан интеграция әсерін гравитациялық модель және сауда икемділігі көрсеткіштері арқылы өлшеуге болады. Trade elasticity көрсеткіші экономикалық қашықтықтың өзгерісіне сауда көлемінің сезімталдығын сипаттайды, соның салдарынан интеграциялық саясаттың тиімділігін сандық тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, интеграциялық одақтың экономикалық тиімділігі тікелей әсерлермен ғана емес, мультипликативті әсер арқылы да көрінеді. Сауда өсімі инвестицияны ынталандырады, инвестиция өндірісті кеңейтеді, ал өндірістің өсуі табыс пен сұраныстың артуына әкеледі. Осының нәтижесінде сауда көлеміне байланысты цикл аймақтық экономикалардың тұрақты өсуіне негіз болады.

Интеграцияны тежейтін негізгі кедергілер және тәуекелдер – аймақтық жақындасудың институционалдық және инфрақұрылымдық негіздері қалыптасқаны дәлелденгенімен, олардың толыққанды интеграциялық одаққа трансформациясы бірқатар жүйелі шектеулерге тәуелді. Бөлімнің мақсаты – «неге Орталық Азияда әлі толық интеграция қалыптасқан жоқ?» деген сұраққа ғылыми тұрғыдан негізделген жауап беру.

Бірінші және ең маңызды кедергі – институционалдық асимметрия. Аймақ елдерінің құқықтық жүйелері, кедендік рәсімдері, реттеуші саясаты және мемлекеттік басқару сапасы әрқелкі деңгейде қалыптасқан. Институционалдық айырмашылықтар транзакциялық шығындарды арттырып, экономикалық байланыстардың тиімділігін төмендетеді. Мысалы, бір елде

цифрландырылған кеден жүйесі енгізілген болса, басқа елде әкімшілік рәсімдердің күрделілігі сақталуы мүмкін. Осындай асимметрия интеграцияның тереңдеуіне жүйелі кедергі келтіреді, себебі ортақ нарық тек институционалдық үйлесім болған жағдайда ғана тиімді жұмыс істейді .

Сурет 23. Интеграциялық одақтың экономикалық тиімділігі және мультипликативті әсер ету механизмдері

Ескерту: Сурет авторлық әзірлеме болып табылады. Құрылым институционалдық және инфрақұрылымдық жақындасу тетіктері, сондай-ақ аймақтық интеграцияның экономикалық әсерін түсіндіретін теориялар (гравитациялық модель, институционалдық экономика, жаңа экономикалық география) негізінде жүйеленді

Алғашқы деңгейде интеграцияның тікелей әсері ретінде сауда көлемінің өсуі байқалады. Тарифтік және тарифтік емес кедергілердің қысқаруы аймақшілік сауданы кеңейтеді. Әсіресе Орталық Азия жағдайында маңызды, себебі аймақтық жақындасу тетіктерін талдау негізінде көрсетілгендей, кедендік рәсімдердің күрделілігі мен әкімшілік тосқауылдар сауда ағындарын тежейтін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Осы кедергілерді жою нәтижесінде сауда көлемі ғана емес, оның құрылымы да өзгереді, яғни аймақшілік сауда үлесі артады .

Келесі маңызды блок – транзакциялық шығындардың төмендеуі. Кедендік рәсімдерді цифрландыру, стандарттарды үйлестіру және шекаралық бақылауды оңтайландыру кәсіпорындардың операциялық шығындарын қысқартады. Бұл процестер экономикалық қатынастардың тиімділігін арттырып, бизнес үшін қолайлы орта қалыптастырады. Нәтижесінде операциялық шығындардың азаюы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтеді және сыртқы нарықтарға шығуын жеңілдетеді.

Үшінші бағыт – инвестициялық ағындардың артуы. Интеграцияланған нарық инвесторлар үшін тартымды болады, себебі нарық көлемі ұлғайып, тәуекелдер төмендейді. Суретте көрсетілгендей, бұл әсіресе инфрақұрылым және энергетика секторларына инвестициялардың өсуіне алып келеді. Алдыңғы бөлімде жасалған талдау бұл секторлардың аймақтық интеграцияның негізгі драйверлері екенін дәлелдейді. Инвестициялардың артуы өз кезегінде экономикалық өсімді жеделдететін мультипликативті әсер қалыптастырады.

Төртінші маңызды элемент – өндірістік кооперацияның дамуы. Интеграция нәтижесінде бірлескен өндірістер мен қосылған құн тізбектері қалыптасады. Бұл процестер еңбек өнімділігінің артуына және технология трансфертіне ықпал етеді. Өндірістік кооперация тек өндіріс көлемін арттырып қана қоймай, экономикалардың құрылымдық жаңаруына мүмкіндік береді.

Сурет 23-те көрсетілген барлық бағыттар өзара байланысты мультипликативті жүйе құрайды. Сауда өсімі инвестицияны ынталандырады, инвестиция өндірісті кеңейтеді, ал өндіріс өз кезегінде табыс пен сұранысты арттырады. Бұл цикл экономикалық өсудің тұрақты моделін қалыптастырады.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель интеграцияның тек бір бағытта емес, көпдеңгейлі әсер арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Институционалдық және инфрақұрылымдық факторлар осы механизмдердің іске асуының негізгі шарты болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Орталық Азия үшін интеграцияның экономикалық тиімділігі оның мультипликативті әсерінің ауқымымен анықталады, яғни интеграция тек сауда өсімімен шектелмей, бүкіл экономикалық жүйенің трансформациясына алып келеді.

Бірінші блок – институционалдық асимметрия. Елдер арасындағы құқықтық, кедендік және әкімшілік жүйелердің әркелкілігі транзакциялық шығындардың артуына алып келеді. Өз кезегінде бұл фактор экономикалық байланыстардың тиімділігін төмендетеді. Яғни, формалды түрде сауда бар болғанымен, оның нақты тиімділігі шектеулі күйде қалады. Осылайша институционалдық айырмашылықтар интеграцияның базалық экономикалық негізін әлсіретеді.

Екінші блок – экономикалық теңсіздік. Аймақ елдерінің даму деңгейінің әртүрлі болуы интеграциялық пайданың тең бөлінбеуіне әкеледі. Мұндай жағдайда әлсіз экономикалар интеграциядан қауіптенсе, ірі экономикалар негізгі жүктемені өзіне алады. Нәтижесінде экономикалық саясаттарды үйлестіру күрделеніп, ортақ шешім қабылдау процесі баяулайды.

Үшінші фактор – саяси аспектілер және сенім деңгейі. Мемлекетаралық сенімнің жеткіліксіздігі ортақ институттарды құруды қиындатады. Интеграция

тек экономикалық емес, саяси келісімді талап ететіндіктен, фактор шешуші рөл атқарады. Төмендегі сурет 24-те бұл кедергі саясаттарды үйлестірудің қиындауына алып келетін негізгі себептердің бірі ретінде көрсетілген .

Төртінші блок – сыртқы интеграциялық әсерлер. Аймақ елдерінің әртүрлі халықаралық ұйымдарға қатысуы көпвекторлы тәуелділік қалыптастырады. Нәтижесінде интеграцияның ішкі моделі күрделеніп, бірыңғай стратегия қалыптастыру қиындайды. Фактор аймақтық интеграцияның автономды дамуын шектейді.

Бесінші фактор – бәсекелес интеграциялық алаңдар. Әртүрлі экономикалық бағыттар мен әріптестік форматтардың қатар жүруі ресурстардың шашырауына алып келеді. Бұл жағдай аймақ ішінде ортақ даму стратегиясын қалыптастыруды тежейді және интеграциялық үдерістің біртұтастығын бұзады .

Сурет 24 Орталық Азиядағы интеграцияның кедергілері мен тәуекелдерінің жүйелік әсер ету моделі

Ескерту: Сурет авторлық әзірleme болып табылады. Құрылым аймақтық интеграцияны тежейтін факторларды жүйелік талдау негізінде (институционалдық экономика, аймақтық интеграция теориясы және талдау нәтижелерінде) құрастырылды.

Ұсынылған модель Орталық Азиядағы интеграцияның не себепті толыққанды экономикалық одақ деңгейіне жетпей отырғанын себеп-салдар байланыстары арқылы кешенді түрде көрсетеді. Суретте кедергілердің әрқайсысы тікелей ғана емес, жанама әсерлер арқылы да интеграцияның жалпы тиімділігін төмендететін жүйе ретінде берілген.

Жалпы алғанда, суретте көрсетілген барлық факторлар өзара байланысты жүйе құрайды. Бір кедергі екіншісін күшейтіп, интеграцияның күрделілігін арттырады. Соның нәтижесінде интеграцияның толыққанды моделі қалыптаспайды. Негізгі мәселе жеке факторларда емес, олардың жиынтық әсерінде.

Қорытындылай келе, ұсынылған модель Орталық Азиядағы интеграцияның шектеулері құрылымдық сипатқа ие екенін көрсетеді. Интеграцияны тереңдету үшін тек экономикалық шаралар жеткіліксіз, сонымен қатар институционалдық үйлестіру, саяси сенімді нығайту және сыртқы әсерлерді теңгеру қажет. Тек осы жағдайда ғана аймақ толыққанды интеграциялық модельге көше алады.

Орталық Азияда интеграциялық одақ қалыптастырудың стратегиялық сценарийлері

Орталық Азиядағы интеграцияның алғышарттары қалыптасқанымен, оның даму траекториясы бірімнді емес екенін зерттеу жұмысымыздың алдыңғы бөлімдерінде жүргізген талау нәтижелері көрсетті. Институционалдық асимметрия, экономикалық теңсіздік және сыртқы факторлар интеграцияның әртүрлі даму сценарийлерін қарастыруды талап етеді. Осыған байланысты аймақ үшін үш негізгі стратегиялық сценарийді бөліп көрсетуге болады: эволюциялық, жеделдетілген және селективті интеграция.

Бірінші сценарий – эволюциялық даму моделі. Бұл тәсіл қазіргі қолданыстағы ынтымақтастық форматтарын біртіндеп тереңдетуге негізделеді. Инфрақұрылымдық және институционалдық тетіктер осы сценарийдің базасын құрайды. Оның іске асу шарттарына кедендік рәсімдерді кезең-кезеңімен жеңілдету, цифрлық интеграцияны дамыту және екіжақты келісімдерді үйлестіру жатады. Аталған сценарийдің басты артықшылығы – тәуекелдердің төмендігі және саяси тұрғыдан қабылдануының жоғары болуы. Дегенмен, оның негізгі шектеуі – интеграцияның баяу қарқынмен дамуы және экономикалық әсердің ұзақ мерзімде ғана байқалуы.

Екінші сценарий – жеделдетілген интеграция, яғни жаңа аймақтық экономикалық одақ құру. Бұл модельде елдер ортақ кедендік саясат, бірыңғай нарық элементтері және үйлестірілген макроэкономикалық саясат енгізуге ұмтылады. Мұндай сценарийдің іске асу шарттары ретінде жоғары деңгейдегі саяси келісім, институционалдық реформалар және құқықтық базаның үйлесімі қажет. Оның ықтимал нәтижесі – сауда көлемінің күрт өсуі, инвестициялық ағындардың артуы және өндірістік кооперацияның тереңдеуі. Алайда көрсетілген кедергілерді ескере отырып, бұл сценарийдің қысқа мерзімде жүзеге асуы шектеулі болып табылады.

Үшінші сценарий – селективті немесе салалық интеграция. Бұл тәсілде интеграция толық экономика бойынша емес, стратегиялық секторлар шеңберінде жүзеге асады. Энергетика, көлік-логистика және су ресурстары салалары осы бағыттың негізгі өзегі болып табылады. Алдыңғы бөлімде талданған инфрақұрылымдық жобалар мен дәліздер дәл осы сценарийдің практикалық негізін құрайды. Бұл модельдің артықшылығы – нақты экономикалық нәтижелерге тез қол жеткізу мүмкіндігі және институционалдық талаптардың салыстырмалы түрде төмендігі. Дегенмен, оның шектеуі – интеграцияның толық емес және фрагменттелген сипатта қалуы.

Жеделдетілген интеграция сценарийі жаңа аймақтық экономикалық одақ құруға бағытталған. Бұл жағдайда мемлекеттер қысқа мерзімде терең

институционалдық өзгерістерге барып, ортақ нарық элементтерін енгізуге ұмтылады.

Сурет 25. Орталық Азияда интеграцияны дамытудың стратегиялық траекториялары

Ескерту: Сурет авторлық әзірleme болып табылады. Құрылым институционалдық, инфрақұрылымдық және экономикалық талдау нәтижелері негізінде, сондай-ақ аймақтық интеграцияның эволюциялық және көпдеңгейлі даму теорияларына сүйене отырып құрастырылды.

Эволюциялық даму сценарийі қазіргі қолданыстағы ынтымақтастық форматтарын біртіндеп тереңдетуге негізделеді. Қолданылған бағытта мемлекеттер институционалдық реформаларды кезең-кезеңімен жүзеге асырып, сауда және инфрақұрылымдық байланыстарды күшейтеді. Мұндай тәсіл тәуекелдерді азайтқанымен, интеграцияның қарқыны салыстырмалы түрде баяу болады. Бұл бағыт ең тұрақты, бірақ ұзақ мерзімді нәтиже беретін траектория ретінде көрсетілген.

Алайда мұндай тәсіл жоғары деңгейдегі саяси келісімді талап етеді және көрсетілген тәуекелдерге байланысты іске асуы күрделі болып табылады. Сондықтан бұл сценарий әлеуеті жоғары болғанымен, іске асу ықтималдығы салыстырмалы түрде төмен.

Селективті интеграция сценарийі нақты стратегиялық секторлар шеңберінде жүзеге асады. Энергетика, көлік-логистика және инфрақұрылым салаларындағы ынтымақтастық осы бағыттың негізгі өзегі болып табылады. Модельдің артықшылығы – нақты экономикалық нәтижелерге тез қол жеткізу мүмкіндігі. Сонымен қатар, бұл тәсіл институционалдық үйлесімділіктің толық деңгейін талап етпейді, сондықтан практикалық тұрғыдан ең икемді сценарий ретінде қарастырылады.

Талдаудың соңғы элементі – интеграцияның «interconnected gears» моделіне өтуі. Көрсетілген тұжырым интеграцияның әртүрлі бағыттары бір-бірімен өзара байланысты екенін білдіреді. Яғни эволюциялық, жеделдетілген және селективті сценарийлер бір-бірін алмастырмайды, керісінше, өзара толықтырып, біртұтас жүйе қалыптастырады. Мұндай тәсіл интеграцияның тиімділігін арттырып, оның тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Жалпы алғанда, ұсынылған модель Орталық Азия үшін ең тиімді даму жолы бір ғана сценарийді таңдауда емес, олардың комбинациясын қолдануда екенін көрсетеді. Интеграцияның табысты болуы институционалдық реформалар, инфрақұрылымдық даму және экономикалық ынтымақтастықтың үйлесімді жүзеге асуына тәуелді. Осы тұрғыдан алғанда, аймақ үшін көпдеңгейлі және икемді интеграциялық стратегия ең оңтайлы шешім болып табылады.

Әрбір сценарийдің тиімділігі оның іске асу шарттарына тәуелді. Эволюциялық сценарий үшін институционалдық тұрақтылық пен келісілген саясат жеткілікті болса, жеделдетілген интеграция үшін терең реформалар мен жоғары деңгейдегі саяси сенім қажет. Ал селективті интеграция нақты секторларда жобаларды тиімді іске асыруға негізделеді.

Қазақстанның аталған сценарийлердегі рөлі стратегиялық сипатқа ие. Елдің геоэкономикалық орналасуы, транзиттік әлеуеті және салыстырмалы түрде дамыған инфрақұрылымы оны аймақтық интеграцияның логистикалық хабы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Қазақстан институционалдық бастамашы рөлін атқара отырып, аймақтық келісімдер мен координациялық механизмдерді қалыптастыруда жетекші позицияға ие бола алады. Қазақстан үшін ең тиімді стратегия – көпдеңгейлі интеграция моделін дамыту, яғни эволюциялық және селективті сценарийлердің элементтерін үйлестіру.

Жалпы алғанда, ұсынылған сценарийлер Орталық Азиядағы интеграцияның баламалы даму траекторияларын көрсетеді. Олардың ішінде ең реалистік бағыт – кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын, салалық және институционалдық интеграцияны үйлестіретін көпдеңгейлі модель болып табылады. Тәсіл аймақ елдерінің экономикалық ерекшеліктерін, саяси жағдайын және сыртқы факторларды ескеруге мүмкіндік береді.

Аймақтық интеграцияны тереңдету бойынша практикалық ұсыныстар

Жүргізілген талдау Орталық Азиядағы интеграцияның объективті алғышарттары бар екенін, алайда оның толық іске асуы институционалдық, инфрақұрылымдық және экономикалық шектеулерге тәуелді екенін көрсетті. Осыған байланысты аймақтық интеграцияны тереңдету нақты бағытталған, кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын практикалық шараларды талап етеді.

Бірінші бағыт – институционалдық үйлестіруді күшейту. Аймақ елдері арасындағы келісімдерді жүйелеу және үйлестіру интеграцияның негізін құрайды. Қазіргі таңда келісімдердің көптігіне қарамастан, олардың орындалу деңгейі мен құқықтық үйлесімділігі әрқелкі болып отыр. Осыған байланысты көпжақты келісімдерді стандарттау, ортақ регламенттер енгізу және

келісімдердің орындалуын мониторингтеу механизмдерін құру қажет. Сонымен қатар, цифрлық кеден жүйесін енгізу ерекше маңызға ие. Электрондық декларациялау, алдын ала ақпарат алмасу және бірыңғай цифрлық платформалар шекаралық рәсімдерді жеделдетіп, транзакциялық шығындарды төмендетеді. Бұл шаралар алдығы бөлімде негізделген институционалдық тиімділікті нақты экономикалық нәтижеге айналдыруға мүмкіндік береді.

Екінші бағыт – инфрақұрылымдық синхрондау. Аймақтық интеграцияның материалдық негізі көлік-логистикалық жүйелердің өзара байланысымен анықталады. Қазіргі таңда инфрақұрылымның даму деңгейі елдер арасында әртүрлі, бұл транзиттік әлеуеттің толық пайдаланылуына кедергі келтіреді. Осыған байланысты көлік дәліздерін үйлестіру, теміржол және автомобиль желілерін біріктіру, сондай-ақ логистикалық хабтарды дамыту қажет. Дәліздерді синхрондау тек физикалық инфрақұрылымды емес, сонымен қатар тарифтік саясатты, өткізу қабілетін және басқару жүйелерін үйлестіруді қамтуы тиіс. Бұл шаралар «экономикалық қашықтықтың» қысқаруына және аймақшілік байланыстардың күшеюіне алып келеді.

Үшінші бағыт – экономикалық ынтымақтастықты тереңдету. Интеграцияның тиімділігі ортақ жобаларды іске асыру арқылы күшейеді. Әсіресе өнеркәсіп, энергетика, агроөнеркәсіп және логистика салаларында бірлескен кәсіпорындар құру маңызды. Мұндай жобалар қосылған құн тізбектерін қалыптастырып, өндірістік кооперацияны дамытады. Сонымен қатар, аймақтық инвестициялық қор немесе қаржылық механизм құру арқылы ортақ жобаларды қаржыландыру мүмкіндігін кеңейту ұсынылады. Бұл шаралар инвестициялық ағындарды тұрақтандырып, экономикалық өсімнің мультипликативті әсерін күшейтеді.

Төртінші бағыт – басқару жүйесін жетілдіру. Аймақтық интеграцияның тиімділігі координациялық механизмдердің сапасына тәуелді. Осыған байланысты аймақтық деңгейде тұрақты жұмыс істейтін координациялық орган құру қажет. Бұл органның негізгі функциялары – интеграциялық саясатты үйлестіру, жобаларды мониторингтеу және мемлекетаралық келісімдердің орындалуын бақылау. Мұндай құрылым интеграцияның институционалдық негізін күшейтіп, шешім қабылдау үдерісін жеделдетеді.

Экономикалық тұрғыдан интеграциялық одақтың қалыптасуы аймақ елдері үшін елеулі тиімділік әкелуі мүмкін. Сауда көлемінің өсуі, транзакциялық шығындардың қысқаруы, инвестициялық ағындардың артуы және өндірістік кооперацияның дамуы мультипликативті әсер қалыптастырып, экономикалық өсімді жеделдетеді. Әсіресе «экономикалық қашықтықтың» қысқаруы аймақшілік байланыстарды күшейтіп, Орталық Азияны біртұтас экономикалық кеңістікке айналдырудың негізгі факторы ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, интеграцияны тежейтін бірқатар жүйелі кедергілердің бар екені анықталды. Институционалдық асимметрия, экономикалық теңсіздік, саяси факторлар және сыртқы интеграциялық ықпалдар толыққанды одақтың қалыптасуын шектейді. Бұл факторлар интеграцияның фрагменттелген және

көпдеңгейлі сипатта дамуына алып келеді. Осыған байланысты аймақтық интеграцияны жеделдету үшін институционалдық үйлестіруді күшейту, экономикалық саясаттарды жақындастыру және мемлекетаралық сенімді арттыру қажет.

Аймақтық интеграцияны тереңдету бойынша практикалық ұсыныстар			
Сипаттама	Мақсат	Шаралар	Нәтиже
Институционалдық үйлестіруді күшейту	Келісімдерді жүйелеу және үйлестіру	Келісімдерді стандарттау, ортақ регламенттер енгізу, мониторинг механизмдерін құру, цифрлық кеден жүйесін енгізу	Институционалдық тиімділікті нақты экономикалық нәтижеге айналдыру
Инфрақұрылымдық синхрондау	Көлік-логистикалық жүйелердің өзара байланысы	Көлік дәліздерін үйлестіру, теміржол және автомобиль желілерін біріктіру, логистикалық хабтарды дамыту	«Экономикалық қашықтықтың» қысқаруы және аймақшілік байланыстардың күшеюі
Экономикалық ынтымақтастықты тереңдету	Бірлескен жобаларды іске асыру	Бірлескен кәсіпорындар құру, аймақтық инвестициялық көр қазу	Инвестициялық ағындарды тұрақтандыру және экономикалық өсімнің мультипликативті әсерін күшейту
Басқару жүйесін жетілдіру	Координациялық механизмдердің сапасын арттыру	Тұрақты жұмыс істейтін координациялық орган құру	Интеграцияның институционалдық негізін күшейту және шешім қабылдау үдерісін жеделдету

Сурет 26. Аймақтық интеграцияны тереңдету үшін ұсынылған шараларды жүйелі түрде «сипаттама – мақсат – құрал – нәтиже» логикасы арқылы көрсетеді

Ескерту: Сурет авторлық әзірлеме болып табылады. Құрылым практикалық ұсыныстар жүйесі негізінде дайындалды.

Қысқа және орта мерзімді шаралар интеграцияның кезеңдік жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Қысқа мерзімде (1-3 жыл) негізгі назар кедендік рәсімдерді жеңілдетуге, цифрлық жүйелерді енгізуге және сауда кедергілерін азайтуға бағытталуы тиіс. Орта мерзімде (3-7 жыл) инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру, салалық интеграцияны дамыту және инвестициялық ынтымақтастықты кеңейту маңызды. Ұзақ мерзімді перспективада (7 жылдан жоғары) ортақ нарық элементтерін енгізу және толыққанды экономикалық одақ қалыптастыру мүмкін болады.

Қорытындылай келе, жүргізілген талдау нәтижелері Орталық Азия елдері арасында аймақтық интеграциялық одақ құру үшін объективті алғышарттардың қалыптасқанын көрсетеді. Аймақ елдерінің экономикалық құрылымдарының өзара толықтырушы сипаты, көлік-логистикалық тәуелділік және географиялық жақындық интеграцияның табиғи негізін құрайды. Сонымен қатар, инфрақұрылымдық жобалардың дамуы, транзиттік дәліздердің кеңеюі және институционалдық тетіктердің біртіндеп жетілдірілуі аймақтық жақындасудың нақты экономикалық мазмұнға ие бола бастағанын дәлелдейді.

Интеграцияның ықтимал модельдерін талдау бір ғана әмбебап сценарийдің жоқ екенін көрсетті. Еркін сауда аймағы, салалық интеграция және гибриді модельдер Орталық Азия жағдайында әртүрлі деңгейде тиімді болуы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, аймақ үшін ең оңтайлы бағыт – көпдеңгейлі және икемді интеграциялық модель, яғни әртүрлі форматтарды өзара үйлестіру арқылы кезең-кезеңімен тереңдеу.

Стратегиялық сценарийлерді бағалау нәтижесінде эволюциялық және селективті интеграция бағыттары қысқа және орта мерзімді перспективада ең реалистік болып анықталды. Ал толыққанды экономикалық одақ құру ұзақ мерзімді мақсат ретінде қарастырылуы тиіс. Қазақстан бұл үдерісте жетекші рөл атқара отырып, аймақтық логистикалық хаб және институционалдық бастамашы ретінде интеграцияның негізгі драйверіне айнала алады.

Ұсынылған практикалық шаралар жүйесі интеграцияны нақты іске асырудың құралдарын айқындайды. Келісімдерді үйлестіру, цифрлық кеден жүйесін енгізу, инфрақұрылымды синхрондау, бірлескен жобаларды дамыту және координациялық механизмдерді күшейту аймақтық ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Орталық Азияда интеграциялық одақ құру мүмкіндігі жоғары, алайда оның жүзеге асуы кезеңдік, икемді және көпдеңгейлі тәсілді талап етеді. Интеграцияның табысты болуы экономикалық тиімділікпен қатар институционалдық үйлесімділік пен саяси ерік-жігердің үйлесуіне тәуелді. Осы шарттар орындалған жағдайда ғана аймақ толыққанды интеграциялық модельге өтіп, жаһандық экономикалық жүйеде бәсекеге қабілетті аймақ ретінде қалыптаса алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын кешенді зерттеу оның динамикалық даму көрсеткіштерін, салалық бағыттары мен негізгі қозғаушы күштерін талдауға бағытталды. Талдау барысында Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығының даму динамикасы әр елдің жекелеген ерекшеліктеріне байланысты негізінде түрлі факторларға тәуелділі болатыны анықталды.

Соңғы жылдары Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы сауда-экономикалық байланыстары аймақтағы экономикалық байланыстардың ең жоғарғы көрсеткіш деңгейін көрсетіп отыр. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық қатынастар еркін сауда режимі негізінде ЕАЭО аясындағы тұрақты көрсеткіштермен айқындалады. Ал Қазақстан мен Тәжікстанның экономикалық қатынас көрсеткіштері салыстырмалы түрде төмен болғанымен, ауылшаруашылық өнімдері мен энергетикалық ресурстар есебінен басымдыққа ие болып отыр. Қазақстан мен Түркменстан арасындағы сауда қатынастары ең төмен көрсеткіштер деңгейінде болғанымен, Каспий теңізі мен транзиттік дәліздері арқылы стратегиялық маңызға ие болып отыр.

Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастығы тек сауда байланыстарымен ғана шектелмейтін көлік-логистикалық инфрақұрылым, инвестициялық ағымдар және түрлі коммерциялық процестер секілді факторлармен өзара ықпалдастық негізінде қалыптасатын күрделі, көпдеңгейлі жүйе екендігі дәлелденді. Сонымен қатар, сауда құрылымдарының аймақтық ерекшеліктеріне байланысты сапалық көрсеткіштері айқындалды.

Өзбекстанмен кооперациялық және өндірістік жобалар; Қырғызстанмен ішкі сауда айналымы мен еңбек ресурстарының қозғалысының артуы; Тәжікстанмен аграрлық сектор мен энергетика саласының дамуы; Түркменстанмен көлік дәліз арқылы транзиттік тасымалдардың артуы жолға қойылған.

Гравитациялық модель нәтижелері барысында анықталғандай, аймақтық сауда көлеміне әсер етуші негізгі факторлар: ЖІӨ көлемі, халық саны, «экономикалық қашықтық» (тасымалдау шығындары мен уақыт) ықпал етеді.

Көлік-логистикалық инфрақұрылымдар саласында Транскаспий халықаралық көлік бағыты, теміржол желілері мен шекаралық логистикалық хабтар аймақтық экономикалық қатынастарды дамытуда айқын басымдыққа ие болуда. Бұл өз кезегінде тасымалдау уақытын қысқартып, транзакциялық шығандарды азайта отырып, «экономикалық қашықтықты» төмендетеді. Нәтижесінде Орталық Азияның халықаралық сауда жүйесінде, басты транзиттік аймаққа айналдыруға алғышарт қалыптастырады.

Цифрлық инфрақұрылым экономикалық ынтымақтастықтарды жаңа сапалы деңгейге көтерілуіне ықпал ете отырып, электрондық құжат айналымы, жүк қозғалысын цифрлық бақылау мен сауда рәсімдерін автоматтандыру арқылы, интеграциялық шешімдердің тиімділігін арттырады.

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен инвестициялық ағындардың ұлғаюы өндірістік кооперацияны ұлғайтуға, жаңа технологияларды енгізуге және экономиканың әртапандырылуына ықпал ететіні, жобаларды бірлесе іске асыру арқылы аймақтық нарықтың тұтастығын күшейтуге болатыны анықталды.

Интеграциялық бастамаларды талдау нәтижелері өз кезегінде, Еуразиялық экономикалық одақ, «Бір белдеу, бір жол», CAREC бағдарламаларының аймақаралық экономикалық қатынастарды дамыту үшін маңызды екенін көрсетті. Бұл бастамалар экономикалық көлік дәліздерін дамыту, сауда рәсімдеріну жеңілдету, қаржылық жобаларды іске асыруға айрықша ықпал етеді.

Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығы көпфакторлы және жекелеген елдер бойынша дифференциалды сипатқа ие болатынын көрсетіп отыр. Қазақстанның сауда серіктесі ретінде Өзбекстан мемлекеті жетекші орынды иеленсе, Қырғызстан интеграциялық кеңістікте тұрақты әріптес, Тәжікстан аграрлық бағыттағы негізгі серіктес, Түркменстан транзиттік әлеуеті тұрғысынан стратегиялық басымдыққа ие болып отыр. Осы аталған басымдық факторларына сәйкес, көлік-логистикалық инфрақұрлымды жетілдіру, институционалдық қатынастарды арттыру мен инвестициялық ынтымақтастықты дамытуды арттыру қажеттілігі туындайды.

Халықаралық сауда, инвестициялық ынтымақтастық, аймақтық интеграция мәселелеріне қатысты теорияларды талдау барысында, Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастық байланыстарын түсіндіру жоғары релеванттылыққа ие екенін көрсетті. Жекелеген елдермен экономикалық ынтымақтастықтың қалыптасуы мен дамуының алғышарты ретінде экономикалық құрылымдардың сипаты, ресурстық әлеуеті мен институционалдық дамуының әркелкілігі басымдығымен айқындалады.

Қазақстан мен Оратылық Азия елдері арасындағы сауда қатынастарының даму динамикасын талдау барысында аймақішілік сауданың үздіксіз өсу бағыты анықталды. Мұның ішіндегі экспорттық бағытта шикізаттық компоненттер үлесі басым болғанымен, өңдеуші сектор үлесі әлі де толық жетілмеген. Бұл жағдай экономикалық ынтымақтастықтың сапалық деңгейінің әлі де арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Орталық Азия елдерінің экспорттық даму динамикасын бағалау барысында, олардың сыртқы нарықтағы жағдайларға жоғарғы тәуелділік пен тұрақсыз өсім сипатымен байланысты болатыны анықталды. CAGR, вариация коэффициенті мен шокқа сезімталдық көрсеткіштері негізінде жүргізілген талдаулар экспорттық тұрақтылықтың әртүрлі болатынын анықтады.

Гравитациялық моделді қолдану нәтижесінде экономикалық ауқым, халық саны, географиялық және экономикалық қашықтық, инфрақұрлым сапасының сауда ағындарына әсер ететін басты факторлар екені нақтыланды. Сонымен бірге, аймақішілік сауданың көлемін арттыруда “экономикалық қашықтықтықпен” қатысты көлік-логистикалық инфрақұрлымды дамыту басты мәселе ретінде нақтыланды.

ARIMA, ARMA моделдері негізінде жүргізілген талдаулар Орталық Азия елдерінің Қазақстанмен сауда динамикасында белгілі бір қайталанатын заңдылықтар бар екенін және қысқа мерзімді болжамдар жасауға болатынын көрсете отырып, аймақты экономикалық саясатты жоспарлаудың аналитикалық негіздерін арттырады.

Панельдік деректер негізіндегі эконометрикалық талдаулар экспорт құрлымының экономикалық өсімге тікелей ықпалын дәлелдеді. Экономикалық өсудің негізгі факторы ретінде өңдеуші сектордың пайыздық үлесінің артуы мен экспортты әртараптандыру қарастырылды.

Инвестициялық ынтымақтастықты талдау барысында инвестициялық ағындардың құрылымы мен бағыттары экономикалық байланыстардың негізгі қозғаушы күші болатыны анықталып, өндірістік кооперацияны дамыту мен технологиялық трансфертті қамтамасыз етудің маңызды құралы екені пысықталды.

«Бір белдеу, бір жол», ЕАЭО, CAREC бағдарламалары аясында интеграциялық үдерістерді талдаулар нәтижелері, көлік-логистикалық инфрақұрылымдарды дамыту, транзиттік әлеуетті арттыру мен сауда кедергілерін төмендету арқылы аймақтық ынтымақтастықты күшейтуге болатынын көрсетті. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастықтың тиімділігі тікелей көлік-логистикалық және цифрлық инфрақұрылымның даму деңгейіне тәуелді екенін көрсетті.

Индустриялық дамуды, әсіресе өңдеуші секторды күшейту, мемлекетаралық кооперацияны тереңдетіп, қосылған құн тізбектерін қалыптастыруға жағдай жасайды. Нәтижесінде, ТДМ-9 қағидаттарын іске асыру тек экономикалық өсімді жылдамдатумен шектелмей, аймақтық экономикалық жүйенің тұрақтылығымен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын арттыруға негізделген келесі ғылыми тұжырымдар ұсынылады:

1) Экспорт құрлымын әртараптандыру. Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасында өңдеуші өнеркәсіпті дамыту. Мысалы, Өзбекстанмен машина жасау, құрылыс материалдары мен азық-түлік өнімдері өндірісін арттыру; Тәжікстанмен – агроөнімдерді қайта өңдеу; Қырғызстанмен жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің экспортын арттыру ұсынылады.

2) Аймақтық өндірістік кооперацияны дамыту. Орталық Азия елдері шеңберінде бірлесе өндірістер ашу және аймақтық қосылған құн тізбектерін жетілдіру керек. Мысалы, Өзбекстанмен автомобиль жасау және тұрмыстық техника өндірісінде ынтымақтастықты арттыру; Қырғызстанмен аграрлық өнімдерді өңдеу; Тәжікстанмен ауыл шаруашылығы мен энергетика саласындағы жобаларды бірлесе атқару.

3) Инвестициялық ынтымақтастық. Аталған елдер арасындағы өзара инвестициялар тарту және бірлескен индустриалды жобаларды қаржыландыру

механизмдерін жүзеге асыру керек. Жергілікті инвестицияларды Өзбекстанның өнеркәсіптік секторына, Қырғызстанның шағын және орта бизнес секторына, Тәжікстанның аграрлық жобалары мен Түркместанның көлік-логистикалық секторына салу арқылы, аймақтық инвестициялық қорлар құру мен мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту ұсынылады.

4) Цифрлық инфрақұрылым. Сауда рәсімдерін цифрландыру арқылы әкімшілік кедергілер мен транзакциялық тәуекелдер мөлшерін азайту. Мысалы, Қазақстанның Өзбекстан мен Қырғызстан шекараларындағы электронды құжат айналымы мен GPS арқылы жүк қозғалысын бақылау жүйелерін енгізу ұсынылады. Сонымен бірге, цифрлық сауда платформаларын дамыту қаржылық процестердің ашықтығын арттырып, транзакциялық тәуекелдерді азайтады.

5) Институционалды үйлестіруді күшейту. CAREC, ЕАЭО және басқа аймақтық платформалар негізінде кедендік рәсімдерді, тарифтік және техникалық стандарттарды оңтайландыру қажет. Қырғызстанмен ЕАЭО механизмдерін бірігіп жүзеге асыру, Өзбекстанмен сауда келісімдерін арттыру арқылы, бірыңғай транзиттік саясат қалыптастыру ұсынылады.

6) Экономикалық саясатты модельдеу негізінде жүргізу. Мұнда гравитациялық модель, панельдік деректер талдауы және уақыттық қатарлар (ARIMA, ARMA) әдістерін қолдану өте маңызды. Бұл модельдер Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда ағындарын болжауға, негізгі факторларды анықтау мен нақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Мысалы, Өзбекстанмен сауда көлемін болжау, Түркменстанмен транзиттік әлеуетті бағалау үшін модельдік тәсілдерді қолдану.

7) Инфрақұрылымдық саясатты күшейту арқылы Орталық Азияны Еуропа, Қытай және Оңтүстік Азия нарықтарын біріктіретін «құрлық көпіріне» айналдыру стратегиясын жүзеге асыру қажет. Бұл үшін Қазақстан-Түркменстан-Иран дәлізін дамыту, Қазақстан-Өзбекстан шекарасында логистикалық хабтарды кеңейту ұсынылады. Сондай-ақ, индустриялық даму нәтижесінде аймақтық өндірістік базаны күшейту ТДМ-9 мақсаттарына қол жеткізудің негізгі бағыты болмақ.

Аталған ұсыныстарды кешенді түрде жүзеге асыру, Қазақстанның Орта Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын арттыруға ықпал етеді. Көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту – Қазақстан-Өзбекстан, Қазақстан-Түркменстан үшін; институционалды үйлесімдікті күшейту – Қазақстан-Қырғызстан үшін; инвестициялық және өндірістік кооперацияны арттыру Қазақстан-Тәжікстан, Қазақстан-Өзбекстан үшін тиімді негізгі бағыттар болып саналады. Сауда ағындарын болжау мен стратегиялық шешімдерді қабылдау сапасын арттыруда цифрландыру мен эконометрикалық модельдерге негізделген саясат жүргізу өте маңызды. Аталған бағыттарды дамыту Орталық Азияны халықаралық жеткізу тізбектеріне тиімді интеграцияланған, жоғары қосылған құнды өндірістер дамыған және тұрақты экономикалық өсімге қабілетті аймақ ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Omirgazy D. President Tokayev Outlines Key Pillars for Central Asian Security // The Astana Times. – 2024. <https://astanatimes.com/2024/05/president-tokayev-outlines-key-pillars-for-central-asian-security/> 15.02.2025
- 2 Тұрақты даму мақсаттары. <https://egov.kz/cms/kk/articles/sustainabledevelopment>. 15.02.2025
- 3 World Bank. World Development Indicators. <https://data.worldbank.org>. 15.02.2025
- 4 International Monetary Fund. Direction of Trade Statistics. <https://data.imf.org> .15.02.2025.
- 5 World Trade Organization. World Trade Report 2023. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr23_e.htm. 15.02.2025.
- 6 UN Comtrade Database. International Trade Statistics. <https://comtrade.un.org>. 15.03.2025
- 7 ТМД ресми сайты. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының шарттары мен келісімдері. : <https://e-cis.info>. 15.03.2025
- 8 Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт. ҚР ратификациялау заңы. – Астана, 2014. – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000240>. 15.11.2025
- 9 Azattyq Rúhy. Ташкентте ОА мемлекеттері басшыларының VII Консультативтік кездесуі <https://azattyq-ruhy.kz/politics/99494-tashkenttegi-kezdesu-ortalyk-aziia-memleketterinin-basshylary-kandai-ku-zhattarga-kol-koidy>. 16.11.2025.
- 10 Azattyq.org. Тоқаевтың Ташкентке сапары және ОА әріптестігінің «жаңа дәуірі» <https://www.azattyq.org/a/toqaevtyn-tashkentke-sapary-zhane-ortalyq-aziya-basshylarynyn-sammiti/33592633.html>. 17.11.2025.
- 11 CAREC бағдарламасы. Тарихы, мақсаттары, жобалары. https://carecprogram.org/?page_id=31. 17.11.2025.
- 12 Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с английского П. Ключкина. – М.: Эксмо, 2023. – 1056 с.
- 13 Блауг М. Рикардо Давид // 100 великих экономистов до Кейнса – СПб.: Экономикс, 2008. – С. 246 – 251. <https://djvu.online/file/3gY780QDlb9QP>. 17.11.2025.
- 14 Милль Дж. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. – М.: Эксмо-Пресс, 2007. – 1040 с.
- 15 Кейнс Дж.М. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1993. – 543 с. <https://djvu.online/file/StpwTPVTrQ5tB>. 17.11.2025
- 16 Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? /Сокр. пер. с исп. под ред. и с предисл. В.В. Вольского, И.К. Шереметьева. – М.: ИЛА РАН, 1992. – 337 с.
- 17 Myrdal G. Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations. – New York: Pantheon, 1968. – 2284 p.
- 18 Hirschman A.O. The Strategy of Economic Development. -New Haven: Yale University Press, 1958. – 217 p.

- 19 Keohane Robert O. and Joseph S. Nye, Jr. Power and Interdependence: World Politics in Transition. Boston: Little, Brown, 1977.
<https://cancubs.wordpress.com/wp-content/uploads/2021/06/power-and-interdependence-keohane-robert-o.-srg.pdf>. 17.12.2025
- 20 Rodrik D. The New Global Economy and Developing Countries: Making Openness Work. – Washington, D.C.: Overseas Development Council, 1999. – 168 p.
- 21 Slaughter A.-M. The Chessboard and the Web: Strategies of Connection in a Networked World. – New Haven: Yale University Press, 2017. – 304 p.
- 22 Chang H.-J. Kicking away the ladder: development strategy in historical perspective. – London: Anthem Press, 2002. – 187 p.
- 23 Strange S. States and Markets. – London: Frances Pinter, 1988. – 280 p.
- 24 Katzenstein P.J. Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order. – Ithaca: Cornell University Press, 1996. – 520 p.
- 25 Hettne B. Globalization and the New Regionalism: The Second Great Transformation. – London: Macmillan, 1999. – 250 p.
- 26 Hettne B., Söderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. – New York: Palgrave Macmillan, 2000. – 320 p.
- 27 Söderbaum F. Rethinking Regionalism. – London: Palgrave Macmillan, 2016. – 280 p.
- 28 North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 159 p. – DOI: 10.1017/CBO9780511808678.
- 29 Хекшер Э. Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода // Вехи экономической мысли. Международная экономика / под ред. А.П. Киреева. – М., 2006. – Т. 6. - С. 154-173.
- 30 Линдер С. К вопросу о торговле и трансформации // Вехи экономической мысли. Международная экономика / под ред. А.П. Киреева. – М., 2006. – Т. 6. - С. 417-435.
- 31 Познер М. Международная торговля и изменение технологии // Вехи экономической мысли. Т. 6. Международная экономика / под ред. А.П. Киреева. – М., 2006. – С. 436-453.
- 32 Balassa B. Tariff reductions and trade in manufacturers among the industrial countries // The American Economic Review, 1966. – Vol. 56, № 3. – P. 466-473. <https://www.jstor.org/stable/1823779>
- 33 Vernon R. International Investment and International Trade in the Product Cycle // The Quarterly Journal of Economics, 1966. – Vol. 80, № 2. – P. 190-207. <https://doi.org/10.2307/1880689>
- 34 Krugman P. Increasing Returns and Economic Geography // Journal of Political Economy. – 1991. – Vol. 99, № 3. – P. 483–499. – DOI: 10.1086/261763.
- 35 Porter M.E. Towards a Dynamic Theory of Strategy // Strategic Management Journal, 1991. – Vol. 12. – P. 95-117. <https://www.jstor.org/stable/2486436>

- 36 Marc J. Melitz The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity // *Econometrica*, 2003. – Vol. 71, № 6. – P. 1695-1725. <https://doi.org/10.1111/1468-0262.00467>
- 37 Grossman S., Hart O. The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Lateral and Vertical Integration // *Journal of Political Economy*, 1986. – Vol. 94, № 4. – P. 691-719. <https://doi.org/10.1086/261404>
- 38 Hart O., Moore J. Incomplete Contracts and Renegotiation // *Econometrica*, 1988. – Vol. 56, №4. – P. 755-785. doi:10.2307/1912698
- 39 Porter M.E. Strategy and the Internet // *Harvard Business Review*, 2001. – Vol. 79, № 3. – P. 62-78.
- 40 Tinbergen, J. Shaping the World Economy; Suggestions for an International Economic Policy. Books (Jan Tinbergen). – 1962. <http://hdl.handle.net/1765/16826>. 17.11.2025.
- 41 Krugman P. Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade // *Journal of International Economics*. – 1979. – Vol. 9. – P. 469–479. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0022199679900346> 17.11.2025.
- 42 Helpman E., Krugman P.R. Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy. – Cambridge, MA: MIT Press, 1985. – 271 p.
- 43 Rossi-Hansberg E., Pierre-Daniel S., Owens R. Firm Fragmentation and Urban Patterns // *International Economic Review*, 2009. – Vol. 50, № 1. – P. 143-186.
- 44 Dunning J.H., Lundan S.M. Multinational Enterprises and the Global Economy. – Massachusetts: Edward Elgar Publishing, 2008. – 920 p.
- 45 Akamatsu K. A Historical Pattern of Economic Growth in Developing Countries // *The Developing Economies*. – 1962. – Vol. 1. – P. 3–25. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.1962.tb01020.x>
- 46 Misala J. Współczesne teorie wymiany międzynarodowej i zagranicznej polityki ekonomicznej. – Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, 2003. – 419 p.
- 47 Przybylska K. Determinanty zagranicznych inwestycji bezpośrednich w teorii ekonomicznej: Empiryczna weryfikacja czynników lokalizacji zagranicznych inwestycji bezpośrednich w Czechach, Polsce i na Węgrzech // *Zeszyty Naukowe: Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Seria Specjalna, Monografie*, 2001. – Nr. 144. – 218 p.
- 48 Casson, M. Теория прямых иностранных инвестиций / M. Casson // *The Economic Theory of the Multinational Enterprise*. – London: Palgrave Macmillan, 1985. – С. 113–143. – (Studies in International Economics). – DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-05242-4_6
- 49 Lipsey R. Home and Host Country Effects of FDI. – New York, 2002. – 76 p. DOI 10.3386/w9293
- 50 Додонов В. Двустороннее экономическое сотрудничество Казахстана и стран Центральной Азии // *Russia and New States of Eurasia*. – 2023. – DOI: <https://doi.org/10.20542/2073-4786-2023-2-140-159>

51 Karassayev G., Yensenov K., Naimanbayev B., Bakirova Z., Kabdrakhmanova F. Mutual Cooperation of the Republic of Kazakhstan with the States of Central Asia in 1991–2000 // RIVAR. – 2023. – P. 183–197. – DOI: <https://doi.org/10.35588/rivar.v10i29.5820>

52 Еримпашева А. Т., Медуханова Л. А. Интеграция стран Центральной Азии: экономические предпосылки и перспективы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 220 с.

53 Mirzaev G. Economic Cooperation of the Republic of Uzbekistan with the Countries of Central Asia: Formation, Development, and Prospects // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – Vol. 2, №. 11. – P. 283–294. – DOI: <https://doi.org/10.37547/TAJSSEI/VOLUME02ISSUE11-49>

54 Рахмонов Ш. Н., Хамдамова Ф. У. Международные инициативы Узбекистана по укреплению регионального сотрудничества в Центральной Азии // Журнал правовых исследований. – 2021. – Т. 6, № 8. – DOI: <https://doi.org/10.26739/2181-9130-2021-8-12>

55 Омурова Ж. О., Арзыматова А. А., Лысенко Ю. А. Экономические отношения Кыргызстана и КНР: история, проблемы, перспективы // Мировая экономика и международные отношения. – 2023. – Т. 67, № 6. – С. 116–123. – DOI: <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2023-67-6-116-123>

56 Nurmatov T. Perspectives of the Kyrgyz Republic on Eurasia // India Quarterly. – 2019. – Vol. 75. – P. 108–113. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0974928418821472>

57 Rakhimov M. Internal and External Dynamics of Regional Cooperation in Central Asia // Journal of Eurasian Studies. – 2010. – № 1. – P. 95–101. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.euras.2010.04.002>

58 Турсунов Т., Новиков С. Российско-таджикское сотрудничество как фактор стабильности в Центральной Азии (1992–2022) // Омский научный вестник. Серия: Общество. История. Современность. – 2022. – Т. 7, № 4. – С. 24–30. – DOI: <https://doi.org/10.25206/2542-0488-2022-7-4-24-30>

59 Kuru Ahmet T. The Rentier State Model and Central Asian Studies: The Turkmen Case // Alternatives: Turkish Journal of International Relations. – 2002. – № 1. – DOI: <https://doi.org/10.21599/ATJIR.20103>

60 Худайбердиева Н. Х. Влияние Турции на политику нейтралитета и внешнюю политику Туркменистана (1995–2016) // Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2020. – № 2. – С. 51–58.

61 Закиева Ш. Б. Интеграция в Центральной Азии и Казахстан: монография. – М.: Научная книга, 2007. – 192 с.

62 Кушкумбаев С. К. Казахстан и Центральная Азия: между вызовами из прошлого и грядущего: сборник статей, выступлений и интервью. – Астана, 2022. – 372 с.

63 Султанова Л. Ш. Устойчивый рост стран Центральной Азии: возможности и перспективы // Экономика: стратегия и практика. – 2025. – Т. 20, № 1. – DOI: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2025-1-75-89>

64 Mukhtarova K., Konuspayev Y., Makasheva K., Shakirov K. Kazakhstan's position in the economic cooperation with other countries of Central Asia // Central Asia and the Caucasus. – 2021. – DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.2.10>

65 Байзакова К. И. Возможности использования опыта европейской интеграции для стран Центральной Азии // Сборник материалов международной научно-практической конференции и V евразийские чтения, посвященные 95-летию профессора Ж. У. Ибрашева. – 23 февраля 2024 г. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 283 с.

66 Жекенов Д. Қ. Орталық Азия мұраты: монография. – Алматы: Adal kitap, 2026. – 452 б.

67 Национальные интересы // Национальные интересы : науч. журн. / Центр изучения проблем национальных интересов РФ. – 2001. – № 5–6. – http://web.archive.org/web/20160305043444/http://www.ni-journal.ru/archive/2001/n5_6_2001/94defb0f/ecc8ccfc/ . 12.10.2024.

68. Договор о создании Единого экономического пространства между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан от 10 января 1994 г. / Законодательство стран СНГ. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3893 .12.10.2024.

69 Ташкентское заявление глав государств Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан (г. Ташкент, 28 декабря 2001 г.) // Central Asia Water. <http://www.cawater-info.net/library/declar.htm> . 12.10.2024.

70 Сухроб, Р. Центральная Азия – несложившаяся интеграция? // Central Asian Analytical Network. – 04.06.2020. <https://www.caa-network.org/archives/19909> .12.10.2024.

71 Медуханова Л.А., Сериева Ж. А. Сарыбаев М.С. Орталық Азия елдерінің экономикалық интеграциясының тарихы мен алғышарттары.//Вестник Туран. -2022-№1(93). -Б. 200-209

72 International Monetary Fund. World Economic Outlook database: GDP per capita (current US\$). <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2024/October> .12.10.2024.

73 CAREC бағдарламасы. Қазақстандағы қызметі (32 жоба, 10 млрд АҚШ долл., 2024 жылғы желтоқсан). https://carecprogram.org/?page_id=6 .25.02.2026.

74 CAREC сауда секторы. ССС-нің 23-ші отырысы (Астана, 2024 жылғы тамыз); CITA 2030; CAST. https://www.carecprogram.org/?page_id=13249 . 25.02.2026.

75 ARIC ADB. Uzbekistan–Kazakhstan Free Trade Agreement database. <https://aric.adb.org/fta/uzbekistan-kazakhstan-free-trade-agreement> .25.02.2026.

76 Еуразиялық экономикалық одақтың ресми сайты. Жаңалықтар және нормативтік база. – 2024. <https://www.eaeunion.org/?lang=kk> .25.02.2026.

77 Egemen.kz. «Орталық Азия – Қытай»: ұтымды ынтымақтастық пен тұрақты дамуға тың серпін (2025 жылғы 18 маусым). <https://egemen.kz/article/389704-ortalyq-aziya-%E2%80%93-qytay-utyndy-yntyymaqtastyq-pen-turaqty-damugha-tynh-serpin> . 25.02.2026.

78 ADB. Caspian Sea Green Energy Corridor Project (58386-001). Memorandum of Understanding, 2 May 2024. <https://www.adb.org/projects/58386-001/main> 25.02.2026.

79 ADB. Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program. Electronic resource. – Access mode: <https://www.adb.org/what-we-do/topics/regional-cooperation/carec>. 25.02.2026.

80 Zhaikpress.kz. «ОА–Қытай» саммитінің Астана декларациясына қол қойылды (2025 жылғы 17 маусым) <https://zhaikpress.kz/kk/news/ortalyk-aziya-kytaj-sammitinin-astana-deklaraciyasyna-kol-kojyldy/> 25.02.2026.

81 ADB. Kazakhstan: In-Depth Overview. Country Partnership Strategy 2023–2027. <https://www.adb.org/where-we-work/kazakhstan/overview> 25.02.2026.

82 European Commission. EU trade relations with Central Asia – 2024. Electronic resource. https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/central-asia_en 25.02.2026.

83 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының негізгі көрсеткіштері елдер бойынша. <https://stat.gov.kz/en/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/> 14.09.2025.

84 World Bank WITS. Kazakhstan Trade Summary 2023. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2023/Summary> 14.09.2025.

85 World Bank WITS. Kazakhstan Exports to Uzbekistan 2023. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2023/TradeFlow/Export/Partner/UZB/Product/All-Groups> 14.09.2025.

86 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының сыртқы сауда айналымы туралы жарияланымдар бөлімі (2023–2024 жж.) <https://stat.gov.kz/en/industries/economy/foreign-market/publications/> 15.09.2025.

87 World Trade Organization. Kazakhstan – Member profile. https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/kazakhstan_e.htm 15.09.2025.

88 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan–Uzbekistan Strategic Partnership. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/25134?lang=en> 15.09.2025.

89 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan–Kyrgyzstan Relations. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/1161450?lang=en> 15.09.2025.

90 World Trade Organization. Trade Policy Review: Kazakhstan. WT/TPR/S/459, 2024. https://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/s459_e.pdf 15.09.2025.

91 World Bank WITS. Kazakhstan Trade with Tajikistan 2023. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2023/TradeFlow/XPIMP/Partner/TJK/Product/All-Groups> 14.04.2026.

92 World Bank WITS. Kazakhstan Trade with Turkmenistan 2023. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2023/TradeFlow/EXIMP/Partner/TKM/Product/All-Groups> 15.09.2025.

93 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan–Uzbekistan Trade and Economic Cooperation. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent/press/news/details/1152092?lang=en> 15.09.2025.

94 Медуханова Л.А., Сериева Ж.А. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығына Қытайдың әсері // Экономика: стратегия и практика, 2020. – № 4 (15). – 94-103 б. https://doi.org/10.51176/JESP/issue_4_T9

95 Kapital.kz. Қазақстанның сыртқы сауда құрылымы туралы талдау <https://kapital.kz/economic/133868/tri-kita-vneshney-torgovli-kazakhstana-yes-kr-i-rf-yest-li-al-ternativy.html> 22.10.2025.

96 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Қазақстанның сыртқы сауда айналымы (2024 ж. қаңтар–наурыз). <https://stat.gov.kz/en/industries/economy/foreign-market/publications/185193/> 22.10.2025.

97 Коро Дж., Медуханова Л. А., Сериева Ж. А. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен сауда қатынасы: динамикасы және даму болашағы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Экономика сериясы. – 2019. – № 2 (128).

98 Damodaran A. Applied Corporate Finance. – 4th ed. – New York: John Wiley & Sons, 2014. – 992 p.

99 Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). Central Asia Regional Economic Cooperation Reports. Electronic resource. – Access mode: <https://www.oecd.org/central-asia> 22.01.2026.

100 Gujarati D. N., Porter D. C. Basic Econometrics. – 5th ed. – New York: McGraw-Hill, 2009. – 922 p.

101 Box G. E. P., Jenkins G. M., Reinsel G. C., Ljung G. M. Time Series Analysis: Forecasting and Control. – 5th ed. – Hoboken: Wiley, 2015. – 712 p.

102 Enders W. Applied Econometric Time Series. – 4th ed. – Hoboken: Wiley, 2014. – 480 p.

103 Поездка Си в Центральную Азию направлена на укрепление связей, пока Китай борется за влияние с Россией // The Guardian. – 2024. – 03 июля. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/international> 03.12.2025.

104 Лидеры ЕС проводят свой первый саммит с государствами Центральной Азии // The Associated Press. – 2025. – 4 апреля. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://apnews.com> 03.12.2025

105 World Bank. World Development Report 2023: Investing in Development. – Washington, DC: World Bank, 2023. <https://www.worldbank.org> 10.01.2026.

106 UNCTAD. World Investment Report 2022: International Tax Reforms and Sustainable Investment. – New York: United Nations, 2022. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://unctad.org>. 10.01.2026.

- 107 Asian Development Bank (ADB). CAREC Program Annual Report – Manila: ADB, 2024. <https://www.adb.org>. 11.01.2026.
- 108 OECD. Investment Policy Reviews: Kazakhstan. – Paris: OECD Publishing, 2023. <https://www.oecd.org>. 11.01.2026.
- 109 OECD. Investment Policy Framework for Sustainable Development. – Paris: OECD Publishing, 2022. <https://www.oecd.org>. 11.01.2026.
- 110 Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстандағы тікелей шетелдік инвестициялар статистикасы. – Астана, 2024. <https://stat.gov.kz>. 11.01.2026.
- 111 International Monetary Fund (IMF). Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia. – Washington, DC: IMF, 2024. <https://www.imf.org> 15.01.2026.
- 112 Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. Халықаралық инвестициялық позиция статистикасы. – Алматы, 2026 <https://nationalbank.kz> 15.01.2026.
- 113 Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі. Инвестиция бағыты бойынша тікелей инвестициялар <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyie-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> 23.01.2026.
- 114 Anderson J. E. A theoretical foundation for the gravity equation // American Economic Review. – 1979. – Vol. 69, № 1. – P. 106–116.
- 115 Bergstrand J. H. The generalized gravity equation, monopolistic competition, and the factor-proportions theory in international trade // Review of Economics and Statistics. – 1989. – Vol. 71, № 1. – P. 143–153.
- 116 Anderson J. E., van Wincoop E. Gravity with gravitas: A solution to the border puzzle // American Economic Review. – 2003. – Vol. 93, № 1. – P. 170–192. – DOI: <https://doi.org/10.1257/000282803321455214>.
- 117 Kaminski B., Mitra S. Trading on Trust: The Impact of Institutional Reforms on Trade. – Washington, DC: World Bank, 2012. – Access mode: <https://openknowledge.worldbank.org> 22.02.2025.
- 118 Head K., Mayer T. Gravity equations: Workhorse, toolkit, and cookbook // Handbook of International Economics. – 2014. – Vol. 4. – P. 131–195. – DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-54314-1.00003-3>
- 119 Pomfret R. The Central Asian Economies Since Independence. – Princeton: Princeton University Press, 2006. – DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400828399>
- 120 Babetskaia-Kukharchuk O., Maurel M. Russia's accession to the WTO: The potential for trade expansion // Journal of Comparative Economics. – 2004. – Vol. 32, № 4. – P. 680–699. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jce.2004.08.003>
- 121 Еуразиялық экономикалық комиссия. Статистикалық деректер порталы. – 2023. <https://www.eurasiancommission.org> 12.03.2025.
- 122 Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі. Статистикалық бюллетень.– 2023. <https://nationalbank.kz> 08.03.2025.
- 123 World Bank / UN data. Population, total (Central Asia countries). <https://data.worldbank.org/indicator/sp.pop.totl> 08.03.2025.

- 124 Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 г. – Астана, 2014. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H140000004>. 07.03.2026.
- 125 World Trade Organization. Trade Facilitation Agreement. – Geneva : WTO, 2017. https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm 07.03.2026.
- 126 CAREC Program. Transport and Trade Facilitation Strategy 2030. – Manila : Asian Development Bank, 2022. <https://www.carecprogram.org> . 07.03.2026.
- 127 Charter of the Shanghai Cooperation Organisation. – St. Petersburg, 2002. – <https://eng.sectsco.org/documents/> 07.03.2026.
- 128 Устав Содружества Независимых Государств. – Минск, 1993. – Электронный ресурс. Режим доступа: <https://cis.minsk.by/> 10.03.2026.
- 129 World Bank. Regional Trade and Integration in Central Asia. – Washington, D.C. : World Bank, 2022. <https://www.worldbank.org> 10.03.2026.
- 130 Asian Development Bank. Belt and Road Initiative and Central Asia Connectivity. – Manila: ADB, 2021. <https://www.adb.org> . 10.04.2026.
- 131 Zhanara Seriyeva, Lyazipa Medukhanova. Sustainability and trade relations of Kazakhstan with Central Asian countries and china // Rivista di Studi sulla Sostenibilità, 2022. – №1. - P. 50-67. Doi: 10.3280/RISS2022-001004.
- 132 World Bank. Governance Indicators and Regional Integration in Central Asia. – Washington, D.C. : World Bank, 2022. <https://www.worldbank.org> 12.03.2026.
- 133 World Trade Organization. World Trade Statistical Review 2023. – Geneva : WTO, 2023. https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2023_e/wts2023_e.pdf: 12.03.2026.
- 134 OECD. Connectivity and Economic Integration in Central Asia. – Paris : OECD Publishing, 2021. <https://www.oecd.org> 07.05.2026.